

publisher.agency
Denmark

March, 2023

No 2

Copenhagen, Denmark
30-31.03.2023

International
Scientific
Conference

Foundations and Trends in Research

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Foundations and Trends in Research» (March 30-31, 2023). Copenhagen, Denmark, 2023. 236p

ISBN 978-0-8920-2262-5

DOI 10.5281/zenodo.7793338

Editor: Sofia Axelsson, Professor, University of Copenhagen

International Editorial Board:

Hanne Olofsson

Professor, Technical University of Denmark

Susanne Bergqvist

Professor, Copenhagen Business School

Oliver Bengtsson

Professor, Aarhus University

Peter Lundin

Professor, Roskilde University

Valdemar Gustafsson

Professor, Aalborg University

Mette Sjöberg

Professor, University of Southern Denmark

Rasmus Nilsson

Professor, West Jutland University College

Ole Björk

Professor, University College South

Kirsten Eriksson

Professor, Danish University of
Pharmaceutical Science

Elliot Isaksson

Professor, Royal School of Library and
Information Science

Daniel Olsson

Professor, Danish Pharmaceutical College

Lucas Engström

Professor, Pharmaceutical College,
Copenhagen

Camilla Svensson

Professor, Danish School of Media and
Journalism

Frederik Holmberg

Professor, University College Absalon

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Technical Sciences

ЖЕРГІЛІКТІ АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ЖҮРГІЗЕТІН ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР	6
<i>ЖАСТАЛАПОВА АСЕМ ТАЛГАТОВНА</i>	
<i>ҚАЛЫМ ҚАБДЫРАХИМ</i>	
<i>ТОЛУНБЕКОВ НҮРЛАН</i>	
ДИНАМИЧЕСКИЙ РЕЙТИНГ ЛИНИЙ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧ НАПРЯЖЕНИЕМ 110 КВ	10
<i>ЛОМАДЗЕ ВЛАДИСЛАВ АЛЕКСЕЕВИЧ</i>	
DIRECTIONAL DRILLING TOOLS. PROTECTION AND DEVELOPMENT OF THEM	12
<i>N. SH. RUSTAMOV</i>	
<i>Z. J. HASANKHANLY</i>	
<i>H.A. HASANOV</i>	

Pedagogical Sciences

ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODS IN INCLUSIVE EDUCATION.....	16
<i>АКВОТА МҮРЗАТАУ</i>	
TEACHING STATISTICS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF TASKS BASED ON THE COLLABORATIVE LEARNING	19
<i>АУАНА КХУДАЙБЕРГАНОВА</i>	
<i>DAYANA KADYR</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА В ОРГАНИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ	27
<i>ЖУМАДИЛОВА ГУЛЬНАР АКАНОВНА</i>	
<i>ЕРУБАЕВАВА ГУЛЬЖАН ЕЛЕУХАНОВНА</i>	
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР НЕГІЗІНДЕГІ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ИНТЕРФЕЙСІНДЕГІ ДИНАМИКАЛЫҚ ЭФФЕКТ ДИЗАЙНЫН ЗЕРТТЕУ	36
<i>АЙДЫН АЙЖАН</i>	
APPROACHES TO INVESTIGATING BELIEFS ABOUT LANGUAGE LEARNING.....	40
<i>NAZIRA SEIDALIYEVA</i>	
STUDENTS' ACADEMIC CHALLENGES WITH EMI AT KAZAKHSTANI UNIVERSITIES.....	43
<i>TOIGAZINA AKNIYET MARARTKYZY</i>	
EXPLORATION OF THE MOTIVATIONAL STRATEGIES OF ENGLISH TEACHERS IN KAZAKH CLASSROOM	46
<i>ARYSTANBEKOVA AKMARAL ARYSTANBEKOVNA</i>	
INCIDENCIA DE LOS SMARTPHONE EN EL DESARROLLO DE LA PLASTICIDAD CEREBRAL EN NIÑOS DE 0 A 6 AÑOS, EN UN CONTEXTO DE ALTA VULNERABILIDAD	52
<i>JOSÉ MANUEL SALUM TOMÉ</i>	
<i>MIGUEL ÁNGEL PONCE LÓPEZ</i>	
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	63
<i>ЖУНУСКУЛОВА МЕЙРАМГУЛ БОЛАТОВНА</i>	
К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЯХ	66
<i>АКМАНОВА ГАЛИЯ РАХМЕТОЛЛИНОВНА</i>	
<i>АЮПОВА ГУЛБАРШЫН ТУРАГУЛОВНА</i>	
<i>ИСМАИЛОВА ГУЛЬНАРА МУРАТОВНА</i>	
<i>КАРИПЖАНОВА НАЗИГУЛЬ МУХТАРБЕКОВНА</i>	
<i>ЖОЛДЫБЕКОВА АСЕМ ТЛЕУБЕКОВНА</i>	
ПЕДАГОГТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ	70
<i>САДЫҚОВА МАХАББАТ КАРИМОВНА</i>	
<i>ТОККУЛИЕВА УЛБАЛА КАСИБАЕВНА</i>	
<i>СЫПЫРЫНДИЕВА ГУЛЗАДА КУДИШОВНА</i>	
<i>ТОПАНОВА ГУЛЬНАР</i>	
<i>АБДАНОВА АЙНУР СЕРИКБАЕВНА</i>	

Biological Sciences

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ҚОРҒАЛЖЫН АУЫЛЫНЫҢ 10-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУ КӨРСЕТКІШТЕРІ 72	
<i>БЕЙСЕНБИНА АЙСИЛУ СЕРИККЫЗЫ</i>	
<i>БАЗАРБАЕВА ЖАННАТ МУСЛИМОВНА</i>	
INFLUENCE OF THE STRESS FACTOR ON THE BIOELECTRIC ACTIVITY OF THE VISUAL CORTEX IN MONTHLY RATS IN THE BACKGROUND OF 15-DAY ISOLATION.....	78
<i>МАНМУДОВА NARGIZ SHAIK</i>	
<i>VELIEVA SEVDA SULEIMAN</i>	

Geographic Sciences

САКРАЛЬДЫ ГЕОГРАФИЯ: ТАБИҒИ МҰРА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ДІНИ МЕН ҒҰРЫПТЫҚ ОРЫНДАР (ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН)	79
<i>АКПАМБЕТОВА КАМШАТ МАКПАЛБАЕВНА</i>	
<i>АМАНБЕК ЖАЙНАГУЛ</i>	
<i>ЖАРАСБАЕВА ДАНА НУРЖАНҚЫЗЫ</i>	

Philological Sciences

COMMON LANGUAGE AND ALPHABET FOR THE TURKIC PEOPLE AT THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS	87
<i>ELCHIN IBRAHIMOV</i>	
СРАВНЕНИЕ ПОНИМАНИЯ СЕМЬИ В ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ КУЛЬТУРАХ: ОБЩЕЕ И РАЗЛИЧИЯ	90
<i>A.С. БАХТЫҒАЛИ</i>	
ЯЗЫК И КУЛЬТУРА: СПЕЦИФИКА ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЯ	96
<i>НҮРСАЛИ ҚУАНЫШ САБЫРЖАНҰЛЫ</i>	

THE LINGUISTIC PROBLEMS IN ENGLISH LANGUAGE	98
<i>ILANA GULIYEVA NURADDIN</i>	
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА ПРИМЕРЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)	99
<i>НҮРСАЛИ ӘЙГЕРІМ САБЫРЖАНҚЫЗЫ</i>	
POETIC TRADITIONS OF FIZULI AND INNOVATIVE SEARCH IN AZERBAIJANIAN POETRY (BEGINNING OF THE XX CENTURY)	103
<i>MAMEDLI SHARGIYA BEHBUD GIZI</i>	
Philosophical Sciences	
ABOUT TRENDS OF MODERN KAZAKHSTAN: POSTMODERN	106
<i>ARINOVA OLGA TASTANBEKOVNA</i>	
ЖАҢАҢДАҢУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ӘСЕРІ	112
<i>М. ШУРШИТБАЙ</i>	
<i>Л. АХАН</i>	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	115
<i>ИГИСИНОВА Н.Б</i>	
<i>СЕРІКЖЫЗЫ Ә.</i>	
Culturology	
RELIGION FACTOR IN WORLD HISTORY: ON THE EXAMPLE OF WORLD RELIGIONS	120
<i>ARINOVA OLGA TASTANBEKOVNA</i>	
<i>MOZUL ULYANA ISKANDAROVNA</i>	
Physical and Mathematical Sciences	
ЕКІ ДИФФЕРЕНЦИАЛЫ БАР ЕКІ АЙНЫМАЛЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ АЛГЕБРАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	126
<i>SARDARBEK KUANYSHBEK</i>	
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЮ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ	130
<i>ДҮЙСЕК НАЗЕРКЕ НҮРЛАНҚЫЗЫ</i>	
Literature	
MYTH AND FOLKLORE AS PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF PROSE FICTION	134
<i>ALAKBARLI SUGHRA</i>	
ҚАЗІРГІ ЖАҢА ЗАМАН ҚАЛАМҒЕРЛЕРІНІҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ АРНАЛАР ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	137
<i>БАТЫРҒАЛИЕВА АЙГЕРІМ БАТЫРҒАЛИҚЫЗЫ</i>	
<i>АКБУЛАТОВ АЙДАРБЕК АХМЕТҰЛЫ</i>	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ДІНИ-МИФТИК ҚОЛДАНЫСТЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ.....	143
<i>КУНИРОВА АЙСУЛУ ТУЛЕГЕНОВНА</i>	
<i>АКБУЛАТОВ АЙДАРБЕК АХМЕТҰЛЫ</i>	
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА АУДАРЫЛҒАН ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ МАЗМҰНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	147
<i>САҒИДУЛЛА АЙНҮР САҒИДУЛЛАҚЫЗЫ</i>	
<i>АКБУЛАТОВ АЙДАРБЕК АХМЕТҰЛЫ</i>	
Economic Sciences	
PROBLEMS OF INNOVATIONS COMMERCIALIZATION AT INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	152
<i>TOXAMBAYEVA ALUA BURASHEVNA</i>	
ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ ЖАСТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ НЕЕТ САНАТЫНДАҒЫ ЖАСТАР	156
<i>ГАЗИЗОВА МАЙЯ РИВЕЛЕВНА</i>	
ECONOMIC ASPECTS OF ECOLOGY (EXAMPLE OF KAZAKHSTAN)	161
<i>TEN EVELINA IGOREVNA</i>	
<i>SERKEBAYEVA R.K.</i>	
Chemical Sciences	
АЛКИЛИРОВАНИЕ БЕНЗОЛА ЭТАН-ЭТИЛЕНОВОЙ ФРАКЦИЕЙ.....	167
<i>СУЛЕЙМАНОВ РУСЛАН НИЗАМИ ОҒЛЫ</i>	
ПОЛУЧЕНИЕ НИЗКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ ОЛЕФИНОВ КАТАЛИТИЧЕСКИМ ПИРОЛИЗОМ МЕТИЛХЛОРИДА.....	171
<i>МАМЕДОВА САРА АЗАД</i>	
Geological and Mineralogical Sciences	
INTERNATIONAL PROJECT `EURASIA`: ABOUT PROSPECT OF DIRECT-PROSPECTING METHODS OF SATELLITE IMAGES AND PHOTOGRAPHS FREQUENCY-RESONANCE PROCESSING USING DURING ITS IMPLEMENTATION	178
<i>МЫКОЛА ЯКУМЧУК</i>	
<i>IGNAT KORCHAGIN</i>	
Art History	
SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF AESTHETIC1 EDUCATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE HERITAGE OF FOLK COMPOSERS	205
<i>BELGOZIEVA ULBOSYN BEKKULOVNA</i>	
TO THE QUESTION OF THE PRINCIPLES OF FEMINIST CRITICISM IN DANCE HISTORY STUDIES	211
<i>DILARA SHOMAYEVA</i>	

Legal Sciences

INNOVATIVE AND EFFECTIVE TEACHING METHODS FOR LEGAL COURSES	216
<i>TATIA DOLIDZE</i>	
<i>PHRIDON DIASAMIZE</i>	

Medical Sciences

CERVICAL CANCER: SCREENING STRATEGY AND EPIDEMIOLOGICAL INDICATORS IN THE CONTEXT OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	221
--	-----

ARMAN KHOZHAYEV
ALTYNAI KULDYBAEVA
SYMBAT KOZHALIM
GULMIRA MAKHMUDOVA
BEIBUT BOTAYEV
DIANA FORSH
BERIK SHYNYBEKOV
MARGARITA TLESHEVA
RAKHIM ABDURASSULOV
ELMIRA SHAMIYEVA
ELZARA SHAMIYEVA
BAKHYT ZHOLYSHEVA

Agricultural Sciences

მუხურის ნიადაგების მელიორაციულ მაჩვენებლების და სასოფლო სამეურნეო კულტურების წყალმოთხოვნილების განსაზღვრა	226
---	-----

ელუარდ კუხლაშვილი
ოლეა ხარაიშვილი
ნინო შებონია
მთვარისა თანანაშვილი
შოთა მამათა

Technical Sciences

ЖЕРГІЛІКТІ АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ЖҮРГІЗЕТІН ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

Жасталапова Асем Талгатовна

магистрант, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

Қалым Қабдырахим

Ph.D., қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

Толунбеков Нурлан

Магистр, аға оқытушы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

Аңдатпа: мақалада өрт профилактикасын жүргізу нысандары, өрт-профилактикалық топтардың жұмысын ұйымдастыру және профилактикалық іс-шараларды өткізу, өрт-профилактикалық топтарды құру тәртібі, өрт-профилактикалық топтардың жұмысын қорытындылау және жұмыс нәтижелерін ресімдеу қарастырылған.

Түйінді сөздер: профилактикалық жұмыс, өрт қауіпсіздігі, өрт профилактикасын жүргізу.

2023 жылдың басынан бері Алматы аумағында 75 өрт тіркелген. 2022 жылдағы осы кезеңмен салыстырғанда 2,5 есе көбейгенін байқауға болады.

Өрт сөндірушілер көліктегі өрт саны бес есе өскенін, олардың басым бөлігі жеңіл көлікке тиесілі екенін айтады. Тұрғын үй секторындағы өрт саны екі есе өсті (2023 жылғы қаңтарда — 23 өрт, 2022 жылғы қаңтарда — 12 өрт). Өрттің себебі көбінесе электр желілерінің шамадан тыс жүктелуіне, электр жабдықтарын пайдалану кезінде өрт қауіпсіздігі ережелерінің бұзылуына, пешті жылытудың дұрыс жұмыс істемеуіне немесе отпен абайсызда жұмыс істеуге байланысты қысқа тұйықталу, электр сымдары болып табылады[1].

Тұрғын үй секторындағы өрт-профилактикалық жұмыстың мақсаты - тұрғын үйлердегі өрттердің санын азайту, өрттерден материалдық және әлеуметтік шығындарды азайту, өрт-профилактикалық топтардың рөлін күшейту және қызметінің тиімділігін арттыру болып табылады.

Профилактикалық жұмыстың негізгі міндеттері:

- өрттің туындауы мүмкін себептерді жоюға бағытталған іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру;
- ықтимал өрттердің таралуын шектеу және өрт болған жағдайда адамдар мен мүлікті тиімді эвакуациялау үшін жағдайлар жасау;
- туындаған өрттің уақтылы анықталуын, өрт күзетінің тез шақырылуын және өртті сәтті сөндіруді қамтамасыз ету.

Статистика көрсеткендей, жыл сайын тұрғын үй секторындағы өрттердің саны жалпы өрт санының 70-тен 80% - на дейін құрайды. Өрттің негізгі шығу орыны азаматтардың тұрғын үйлері мен аула құрылыстары болып табылады.

Өрт кезіндегі жедел жағдайды тұрақтандыруға ықпал ететін аса маңызды бағыт тұрғын үй қорындағы өрттердің алдын алу жөніндегі ұйымдастырушылық, техникалық, әлеуметтік-

экономикалық және басқа да шараларды одан әрі дамыту және практикаға енгізу болып табылады.

Өрттердің алдын алу түрлері.

- тұрғылықты жері бойынша өрт қауіпсіздігі шараларына халықты өртке қарсы насихаттау және оқыту:

- тақырыптық көрмелер, байқаулар, конференциялар, конкурстар;

- баспа құралдары, арнайы әдебиеттер мен жарнамалық өнімдер, парақшалар, жадынамалар дайындау; газеттер мен журналдарда жарияланымдар шығару;

- радио, теледидар, оқыту, теле және радио хабарлары, кинофильмдер, телефон желілері, редакциялардағы кездесулер;

- ауызша үгіт-нәсихаттар, баяндамалар, дәрістер, әңгімелер;

- көрнекі үгіт құралдары, плакаттар, панельдер, иллюстрациялар, буклеттер, альбомдар, компьютерлік технологиялар;

- өртке қарсы білімді насихаттау бойынша шығармашылық одақтармен (сурналистер одағы, суретшілер одағы, композиторлар одағы және т.б.) жұмыс жасау.

Өртке қарсы үгіт-насихаттың тағы бір түрі азаматтардың жиналыстары болуы мүмкін, оларда муниципальды құрылым шегінде өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша шешімдер қабылданады[2].

Құрылым аумағында өрт қауіпсіздігі шараларын насихаттау, халықты өрт қауіпсіздігі шараларына үйрету бойынша жұмысты ұйымдастыру үшін жергілікті өзін-өзі басқару органының басшысы тиісті муниципалдық нормативтік актімен жауапты лауазымды адамды тағайындайды, елді мекендердің, қалалық округтердің жергілікті өзін-өзі басқару органдары, меншік нысанына қарамастан ұйымдардың, мекемелердің, оқу орындарының және мектепке дейінгі мекемелердің басшылары жүргізетін жұмысты бақылау және есепке алу тәртібін айқындайды.

Өртке қарсы насихат жүргізуге және халықты өрт қауіпсіздігі шараларына оқытуға жауапты жергілікті өзін-өзі басқару органының лауазымды адамы жұмысты жоспарлау және есепке алу бойынша барлық қажетті құжаттаманы жүргізеді, оны елді мекендердің, қалалық округтердің, ұйымдардың жергілікті өзін-өзі басқару органдары басшыларының жүргізуін бақылайды.

Жергілікті азаматтық қорғау органдары - құрылым аумағында өртке қарсы насихаттау және халықты өрт қауіпсіздігі шараларына үйрету жөніндегі іс-шаралардың негізгі ұйымдастырушылары мен орындаушылары болып табылады.

Өрт-алдын алу топтарын құру тәртібі.

Өрт профилактикалық топтары (бұдан әрі - ОПТ) ауылдық және қалалық елді мекендердің аумақтарында құрылады. ОПТ-ды жергілікті өзін-өзі басқару органдары тиісті құқықтық актінің (жыл сайын жаңартылатын) жергілікті өзін-өзі басқару органының басылымы негізінде жасайды, онда мыналар көрсетілуі керек:

- тұрғын үй секторында өрт-профилактикалық жұмысты ұйымдастыру және жүзеге асыру тәртібі;

- өрт-профилактикалық топтарға қатысушылардың құрамы (тұлғаларды көрсете отырып): жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілдері;

- Қазақстан ТЖМ, ТЖД өкілдері; муниципалдық және ерікті өрт сөндіру күзетінің қызметкерлері;

- құқық қорғау органдарының қызметкерлері; газ және энергиямен жабдықтау ұйымдарының қызметкерлері;

- халықты әлеуметтік қорғау органдарының, сондай-ақ білім беру органдарының қызметкерлері; қалалық және ауылдық елді мекендердің активтері және басқа да мүдделі қызметтер мен ведомстволар;

- өрт-профилактикалық топтардың жұмысын жалпы басқару және үйлестіру үшін жауапты тұлғалар.

Өкімдік құжатта көрсетілген тұлғалармен міндетті түрде өрт-профилактикалық іс-шараларды жүзеге асыру тәртібін және тұрғын үйлердің (шаруашылық ғимараттардың) аумақтарына қойылатын өрт қауіпсіздігінің негізгі талаптарын, сондай-ақ құжаттар мен есептілікті ресімдеуді түсіндіре отырып, оқыту сабақтары өткізіледі[3].

Өрт профилактикалық топтарын құру туралы ақпарат ауылдық елді мекендердің тұрғындарына, Қазақстан ТЖМ өкілдеріне, басқа да мүдделі ведомстволардың қызметкерлері мен қызметкерлеріне жеткізіледі.

Профилактикалық топтарға жалпы басшылық пен үйлестіруді муниципальды құрылым әкімшілігінің Төтенше жағдайлар және өрт қауіпсіздігі жөніндегі комиссиясының төрағасы жүзеге асырады.

Өрт-профилактикалық топтардың жұмысын ұйымдастыру және профилактикалық іс-шаралар өткізу.

Профилактикалық топтардың жұмысы тұрғын үй секторындағы өрттермен жағдайды талдау нәтижелері және бекітілген ай сайынғы кестелер (жоспарлар) негізінде ұйымдастырылады.

Алдын алу іс-шарасы басталғанға дейін топтың аға қызметкерлері жұмыс папкасын дайындайды, онда мынадай материалдар болуы тиіс:

- профилактикалық іс-шараны өткізудің бекітілген кестесі;
- профилактикалық іс-шараға қатысатын адамдардың тізімі;
- көпбалалы отбасылардың тұратын жерлерінің тізімі;
- жалғызбасты қарт азаматтар, халықтың әлеуметтік жағынан қолайсыз топтары және азғындық өмір салтын ұстанатын адамдар, сондай-ақ белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдар тұратын орындар;
- үгіт материалдарының көшірмелері (жадынамалар, парақшалар және т.б.).

Профилактикалық іс-шара келесі тәртіппен өткізіледі. Топтың аға қызметкерлері профилактикалық іс-шараға қатысушыларға өрттермен жағдай туралы ақпарат береді және профилактикалық іс-шараны өткізу тәртібін түсіндіреді.

Профилактикалық іс-шараға қатысушылар оны елді мекеннің тұрғын үйлерін аралау арқылы жүзеге асырады, оның барысында:

- өрт қауіпсіздігі талаптарын қамтитын нормативтік құжаттарды түсіндіреді;
- нұсқама берілген адамдардың ведомосына белгі қойып, халыққа нұсқама жүргізеді;
- өрт қауіпсіздігі шаралары және өрт туындаған жағдайда іс-қимылдар туралы жадынамалар (буклеттер, парақшалар) тапсыру;
- үй иесінің үй-жайларын тексеру (меншік иесінің келісімімен) және өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзушылықтар анықталған жағдайда меншік иесіне бұзушылықты жою қажеттілігі туралы хабарлау.

Елді мекендерде аулаларды аралау кезінде профилактикалық іс-шараның қорытындысын шығару мақсатында азаматтардың жиыны (жиналысы) ұйымдастырылады[4].

Өрт-профилактикалық топтардың жұмысын қорытындылау және нәтижелерін ресімдеу.

Профилактикалық іс-шараны өткізу қорытындылары бойынша хаттама (не өзге құжат) ресімделеді, онда мынадай ақпарат көрсетіледі:

- профилактикалық іс-шараны өткізу орны мен уақыты;
- қатысатын профилактикалық топтардың (адамдардың) саны.

Профилактикалық іс-шарада;

- тексерілген үй иелерінің саны;
- өрт қауіпсіздігі шараларына нұсқау берілген адамдардың саны;

- әкімшілік жауапкершілікке тартылған адамдардың саны (бар болса);
- жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, аудандық халықты әлеуметтік қорғау басқармаларын, өзге де мүдделі ұйымдар мен ведомстволарды елді мекендердегі тұрғын үйлердің өрт қауіпсіздігі жай-күйі туралы хабардар ету қажеттілігі туралы ұсыныстар.

Профилактикалық іс-шараның нәтижелері бойынша елді мекеннің тұрғын үй қорында жинақтаушы іс қалыптастырылады, онда мыналар қамтылады:

- жергілікті өзін-өзі басқарудың муниципалдық құқықтық актісінің көшірмесі;
- профилактикалық іс-шараны өткізудің бекітілген кестесі;
- профилактикалық іс-шараға қатысатын адамдардың тізімі;
- көп балалы отбасылардың тұратын жерлерінің тізімі (оның ішінде қолайсыз),
- жалғызбасты қарт азаматтар, халықтың әлеуметтік жағынан қолайсыз топтары және азғындық өмір салтын ұстанатын адамдар, сондай-ақ белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдар тұратын орындар;

- нұсқау берілген тұлғалардың ведомостары;
- үгіт материалдарының көшірмелері (жадынамалар, парақшалар және т. б.);
- профилактикалық іс-шараны өткізу қорытындылары туралы құжат;
- фото, бейне материалдар (бар болса).

Елді мекеннің тұрғын үй қорындағы профилактикалық іс-шараның жинақтаушы іс жергілікті өзін-өзі басқару органына сақтауға беріледі. (аудандағы осы жұмысты үйлестіруге жауапты адамдар).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алматы ТЖД. <https://kaz.globalnews.kz/2023-zhyly-almatyda-rt-sany-k-rt-sti/>
2. Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2009 жылдың 16 қаңтарында №16 қаулысына «Өрт қауіпсіздігінің жалпы ережелері туралы техникалық регламенті».
3. Брушлинский Н.Н., Соколов С.В., Вагнер П. Человечество и пожары. М.: ООО «ИПЦ Маска». 2007.142 б.
4. Постановление Правительства Республики Казахстан. Об утверждении перечня организаций и объектов, на которых в обязательном порядке создается противопожарная служба: утв. 8 сентября 2007 года, № 781.

ДИНАМИЧЕСКИЙ РЕЙТИНГ ЛИНИЙ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧ НАПРЯЖЕНИЕМ 110 КВ

Ломадзе Владислав Алексеевич

Магистрант Toraighyrov University Республики Казахстан

Введение

Поскольку спрос на надежное и эффективное энергоснабжение продолжает расти, энергетические компании и исследователи постоянно разрабатывают новые технологии и методы для повышения пропускной способности и производительности электрических сетей. Одной из таких технологий, привлекающих все большее внимание, является динамический рейтинг линий, который позволяет в режиме реального времени отслеживать и корректировать рейтинг линий электропередачи в зависимости от меняющихся погодных и экологических условий. В этой статье мы рассмотрим концепцию динамического рейтинга линий электропередачи 110 кВ, изучим ее преимущества, проблемы и потенциальные возможности применения.

История вопроса

Электрические сети 110 кВ являются важнейшими компонентами энергосистемы, отвечающими за передачу электроэнергии от генерирующих станций к подстанциям и распределительным сетям. Однако эти сети имеют ограничения по пропускной способности и эффективности, что приводит к частым отключениям электроэнергии, блэкаутам и другим сбоям. Традиционный подход к решению этих проблем заключается в модернизации и усовершенствовании сетей. Однако эти методы часто являются дорогостоящими, требуют много времени и могут нарушить работу местных сообществ.

Динамический рейтинг линий - это экономичное и эффективное решение для повышения пропускной способности линий электропередачи 110 кВ. Он позволяет в режиме реального времени отслеживать и корректировать номинал линий электропередачи в зависимости от меняющихся погодных и экологических условий, таких как температура, скорость ветра и солнечная радиация. Этот метод увеличивает номинал линии электропередачи в периоды благоприятных погодных условий и уменьшает его в периоды неблагоприятных погодных условий, тем самым повышая пропускную способность линии без ущерба для безопасности.

Преимущества динамического рейтинга линии

Динамический рейтинг линии имеет ряд преимуществ по сравнению с традиционными методами модернизации сети, в том числе:

- Увеличение пропускной способности: Динамический рейтинг линий может увеличить пропускную способность сети, не требуя дорогостоящей и трудоемкой модернизации, благодаря возможности регулировки рейтинга линий электропередачи в режиме реального времени.

- Повышение эффективности: Сокращая потребность в перестроенной инфраструктуре, динамический рейтинг линий может повысить эффективность сети, тем самым снижая затраты.

- Повышенная надежность: Динамический рейтинг линий позволяет в режиме реального времени отслеживать погодные условия, тем самым снижая риск перегрузок и отключений и повышая надежность сети.

- Снижение воздействия на окружающую среду: Динамический рейтинг линий снижает потребность в строительстве инфраструктуры, тем самым уменьшая воздействие на окружающую среду при модернизации сети.

Проблемы и потенциальное применение:

Несмотря на свои многочисленные преимущества, динамическая оценка линий также имеет ряд проблем и ограничений, таких как необходимость точного мониторинга и прогнозирования погоды, а также необходимость соблюдения соответствующих стандартов безопасности и регулирования.

Тем не менее, динамическая оценка линий имеет множество потенциальных применений в различных условиях, таких как:

- Удаленные районы: В отдаленных районах с ограниченной инфраструктурой динамический рейтинг линий может повысить надежность и пропускную способность сети, не требуя дорогостоящей и разрушительной модернизации.

- Интеграция возобновляемых источников энергии: Динамический рейтинг линий может облегчить интеграцию возобновляемых источников энергии, таких как ветер и солнце, в сеть, позволяя в режиме реального времени корректировать мощность сети.

- Реагирование на спрос: Динамический рейтинг линий может поддерживать программы реагирования на спрос, которые побуждают потребителей снижать потребление энергии в периоды высокого спроса, предоставляя более точную и своевременную информацию о состоянии сети.

Заключение

Динамический рейтинг линий - это перспективная технология, которая предлагает экономичное и эффективное решение для повышения пропускной способности и производительности линий электропередачи 110 кВ. Благодаря возможности мониторинга в режиме реального времени и корректировки номинала линий электропередачи в зависимости от меняющихся погодных и экологических условий, динамический рейтинг линий может увеличить пропускную способность сети без ущерба для безопасности или необходимости дорогостоящей модернизации. Несмотря на то, что все еще существуют проблемы и ограничения, которые необходимо решить, динамический рейтинг линий имеет множество потенциальных применений в различных условиях и может сыграть важную роль в обеспечении надежного и эффективного энергоснабжения.

Directional Drilling Tools. Protection and Development of Them

N. SH. Rustamov

Assoc. Prof., Azerbaijan State Oil and Industry University

Z. J. Hasankhanly

Azerbaijan State Oil and Industry University

H.A. Hasanov

Azerbaijan State Oil and Industry University

Abstract

Directional drilling is a method of drilling a well that deviates from the vertical direction in order to reach a target that is not directly beneath the surface. This method is used to drill wells that are horizontally or at an angle, and is commonly used in the oil and gas industry to access resources that are located in difficult-to-reach areas or to increase the production of a well.

Directional drilling is an essential technique in the oil and gas industry that allows for the drilling of wells at various angles and depths to reach target reservoirs. With the increasing demand for energy and the depletion of conventional oil and gas reserves, directional drilling has become increasingly important in recent years.

The development of directional drilling tools has greatly improved the accuracy and efficiency of the drilling process. In the early days of directional drilling, simple bent sub assemblies were used to steer the drill bit, but now directional drilling tools are highly sophisticated and can be controlled by computer systems to achieve specific drilling goals.

Introduction

The following is a detailed description of the tools and techniques used in directional drilling:

Measurement While Drilling (MWD) Tools: MWD tools are used to measure the orientation and position of the drill bit as it is drilling.

These tools are typically located near the drill bit and use various sensors to measure the direction, inclination, and azimuth of the wellbore. The data collected by the MWD tools is used to steer the drill bit in the desired direction.

Logging While Drilling (LWD) Tools: LWD tools are used to collect data about the formation while drilling is taking place. These tools can measure parameters such as resistivity, porosity, and fluid content, and are used to identify potential hydrocarbon-bearing zones, detect potential problems, and optimize drilling efficiency.

Rotary Steerable Systems (RSS): Rotary steerable systems are used to control the direction of the drill bit while drilling. These systems use a combination of mechanical and electronic systems to control the direction of the drill bit, and can be adjusted on the fly to steer the drill bit in the desired direction.

One of the key advantages of RSS is that it allows for more precise control of the direction of the wellbore, which can result in more efficient drilling and better well placement. This can lead to increased production and reduced costs. Additionally, RSS can be used in a variety of drilling environments and with different types of drill bits, making it a versatile drilling technology.

RSS typically consist of several components, including the steering tool, power section, and control unit. The steering tool is responsible for controlling the direction of the drill bit, while the

power section provides the power needed to rotate the drill bit. The control unit is responsible for receiving and interpreting data from the MWD (Measurement While Drilling) and LWD (Logging While Drilling) tools, as well as controlling the steering tool and power section.

During drilling, data from the MWD and LWD tools is used to determine the direction and orientation of the wellbore. This data is then used to adjust the direction of the drill bit in real-time, allowing for precise control of the wellbore trajectory.

RSS is becoming an increasingly popular drilling technology, as it offers many advantages over traditional drilling methods. Some of the advantages of RSS include increased accuracy, improved well placement, reduced drilling time and cost, and increased production.

In summary, Rotary Steerable Systems (RSS) is a drilling technology that allows for more precise control of the direction of the drill bit. It uses a combination of mechanical and electronic systems to control the direction of the drill bit, and can be adjusted on the fly to steer the drill bit in the desired direction. This technology is versatile and can be used in a variety of drilling environments, and it offers many advantages over traditional drilling methods, including increased accuracy, improved well placement, reduced drilling time and cost, and increased production.

Mud Motors: Mud motors are used to provide the power needed to rotate the drill bit. These motors are typically located near the drill bit and can be adjusted to provide the necessary torque to drill in different types of formations.

Drill Collars: Drill collars are heavy, cylindrical pieces of steel that are located near the drill bit. They are used to provide weight on the drill bit, which helps to keep the drill bit in contact with the formation and improve drilling efficiency.
Directional Drilling Software: Directional drilling software is used to plan and monitor the drilling process. The software takes into account factors such as the location of the target, the geology of the area, and the desired trajectory of the wellbore. The software then generates a plan for drilling the well, which is used to guide the drilling process. The software also allows real-time monitoring of the drilling process, including the position and orientation of the drill bit, and can be used to make adjustments to the drilling plan as needed.

Survey Instruments: Survey instruments are used to measure the position and orientation of the wellbore. These instruments include gyroscopes, accelerometers, and magnetometers. The data collected by these instruments is used to ensure that the wellbore is following the desired trajectory and to make any necessary adjustments.

Whipstock: Whipstock is a tool that is used to change the direction of the wellbore. It is typically used when drilling a well that is deviating from the planned trajectory. The whipstock is inserted into the wellbore and then bent to the desired direction, which causes the drill bit to follow the new trajectory.

Bent Sub: A bent sub is a tool that is used to change the angle of the wellbore. It is typically used when drilling a well that is deviating from the planned trajectory. The bent sub is inserted into the wellbore and then bent to the desired angle, which causes the drill bit to follow the new trajectory.

PDC (Polycrystalline Diamond Compact) bit: PDC bits are used for drilling harder formations. A PDC (Polycrystalline Diamond Compact) bit is a type of drill bit that is used in drilling operations. It is made of a composite material that combines a layer of synthetic diamond crystals with a tungsten carbide substrate. The diamond layer is designed to provide a hard and abrasion-resistant cutting surface, while the tungsten carbide substrate provides support and durability.

PDC bits are commonly used in drilling operations for oil and gas exploration, as well as in geothermal, water well, and coal bed methane drilling. They are particularly well-suited for drilling in hard and abrasive formations, such as shale, sandstone, and limestone.

PDC bits are known for their high rate of penetration (ROP) and long life. They can maintain a high ROP even in tough drilling conditions, which can reduce drilling time and costs. Additionally,

PDC bits are durable and have a long service life, which can reduce the need for frequent bit changes and downtime.

One of the main advantages of PDC bits is their high-performance cutting structure. The diamond layer is made up of many small, closely spaced diamond crystals, which provide a large number of cutting edges. This design allows for a high rate of penetration and improved durability. PDC bits are typically designed with a variety of different cutting structure configurations, depending on the drilling application.

Some common configurations include spiral, straight, and chevron patterns. The design of the cutting structure can have a significant impact on the performance of the bit, so it is important to choose the right configuration for the specific drilling application.

In summary, PDC (Polycrystalline Diamond Compact) bits are a type of drill bit that is made of a composite material that combines a layer of synthetic diamond crystals with a tungsten carbide substrate.

They are commonly used in drilling operations for oil and gas exploration, as well as in geothermal, water well, and coal bed methane drilling. They are known for their high rate of penetration and long life, and they have a high-performance cutting structure, which allows them to maintain a high ROP even in tough drilling conditions, reduce drilling time and costs, and have a long service life. PDC bits are available with different cutting structure configurations, which can be chosen depending on the drilling application.

Protection of Drilling Tools

Drilling tools are essential components of any drilling operation and their maintenance is critical to ensure they are efficient and manageable. There are several ways to protect drilling tools:

Regular Maintenance: Maintenance of drilling tools is necessary to ensure their longevity and avoid costly damage. Maintenance includes cleaning, lubrication, and checking tools for signs of wear and tear.

Proper handling: Proper handling of drills is essential for receiving tooling during transportation and storage. Tools should be stored in a controlled and safe and dry place.

Protective Coatings: Applying protective coatings to drilling tools can help protect them from corrosion, wear and tear. Common coatings include chromium, nickel, and titanium.

Storage and Handling: Proper storage and handling of drilling tools is critical to hazard elimination. Tools should be stored in a dry and safe place and transported in a safe and secure manner.

Monitoring and Testing: Monitoring and testing drilling rigs can help detect potential hazards and remove them from hazardous situations.

The tester ensures that tools are checked for cracks, wear and corrosion.

Quality Control: Implementing a quality control system for drilling tools can help ensure that tools are manufactured and maintained to the highest standards.

Operator Training: Proper operator training is critical to ensure that drilling tools are used correctly and safely. Operators must be trained to operate, maintain and operate the tools. This action can be used to protect drilling tools and ensure safe drilling operations.

Offers

Developing directional drilling tools involves researching, designing, testing, and improving their performance and functionality. Here are some steps you can take to develop directional drilling tools:

1. Research and analyze market needs: Research the current market needs and the challenges faced by the drilling industry. This will help you identify areas where directional drilling tools can be improved and developed.

2. Design and prototyping: Design prototypes of the directional drilling tools, taking into consideration the research and analysis conducted in step 1. This will help you refine the design and determine if it meets the market needs and requirements.

3. Testing: Conduct tests on the prototypes to evaluate their performance, reliability, and functionality. This will help you identify any issues or areas for improvement.

4. Improve and refine: Based on the test results, refine and improve the design of the directional drilling tools to enhance their performance and functionality.

6. Certification: Obtain relevant certifications, such as API certifications, for the directional drilling tools, to ensure that they meet industry standards and regulations.

7. Manufacturing and distribution: Once the design is finalized, manufacture the directional drilling tools and distribute them to the market.

8. Continuous improvement: Continuously monitor and evaluate the performance of the directional drilling tools and make improvements as necessary. This will ensure that they are always up-to-date and capable of handling the challenges of the drilling industry.

Literature

1. "Drilling Technology in Non-technical Language" by Steve Devereux and Kristine Devereux (2015) "Advances in Drilling Technology and Automation" edited by Min Zhang and Jie Yang (2020).P.78-79

2. "Downhole Drilling Tools and Technology" edited by Wei-Min Zhou and Xing-Zhi Li (2018).P. 56-58

3. "Oil and Gas Drilling Engineering" by Sunil Kumar and Priyankar Dey (2020).P.41-43.

4. "Drilling and Completions in Unconventional Oil and Gas" edited by Wei-Min Zhou and Xing-Zhi Li (2017).P. 103-107.

5. "Completions and Workover in Petroleum Engineering" by Mohamed Bassiouni (2019).P.60-62.

6. "Drilling and Completion in Petroleum Engineering" by B.S. Dhillon (2018).P.59-62

7. "Drilling Technology and Costs" edited by F. Daniel and R. Paltsev (2015).P.123-128.

Pedagogical Sciences

English Language Teaching Methods in Inclusive Education

Akbota Myrzatay

Master's student, Suleyman Demirel University

Abstract. This article explores various teaching methods that can be used to teach English in an inclusive classroom. Inclusive education is important in ensuring that all students have equal opportunities to learn and succeed, and English language teaching is an integral part of this. The article discusses task-based learning, cooperative learning, differentiated instruction, and universal design for learning as effective methods. By using these methods, teachers can ensure that all students, regardless of their ability level, are able to access the same content and learn from each other.

Key words: teaching methods, English language, inclusive education

In contemporary times, inclusive education has gained greater significance due to its capacity to guarantee equal opportunities for all learners to acquire knowledge and attain success. The instruction of the English language is a crucial component of inclusive education because students hailing from non-English speaking environments often use English as their second language. In addition, teaching English in an inclusive classroom presents unique challenges. Therefore, a range of teaching methods has been developed to facilitate ELT in inclusive classrooms. In this article, we will explore some of these methods, including differentiated instruction, task-based language teaching, universal design and cooperative learning. We will also discuss the advantages and limitations of each method and provide recommendations for their effective implementation.

The Importance of Inclusive Education

Inclusive education is vital in ensuring that all students are provided with equal opportunities to learn and succeed. This approach ensures that students with disabilities are not segregated from their peers but instead learn alongside them in a supportive environment. This approach not only benefits students with disabilities but also benefits other students who are able to learn from and understand the perspectives of their peers. According to Allan (2008), inclusive education is rooted in the philosophy of difference and involves recognizing and valuing the unique strengths and abilities of each individual student.

English Language Teaching Methods in Inclusive Education

There are several teaching methods that can be used to teach English in an inclusive classroom. The following are some of the most effective methods:

1. Task-Based Learning

Task-based learning involves setting tasks for students that require them to use English in a meaningful way. This approach is particularly effective in an inclusive classroom, as it allows all students to work together and learn from each other. Tasks can be designed to cater to the needs of all students, regardless of their ability level. According to Ellis (2003), task-based learning is a

learner-centered approach that encourages students to use language in an authentic way, rather than just memorizing grammar rules and vocabulary.

2. Cooperative Learning

Cooperative learning involves students working together in small groups to achieve a common goal. This approach is effective in an inclusive classroom, as it allows students to learn from each other and support each other's learning. Students with disabilities can benefit from working in a group, as they can receive support and assistance from their peers. According to Cook (2008), cooperative learning is a collaborative approach that encourages students to take responsibility for their own learning and to help each other learn.

3. Differentiated Instruction

Differentiated instruction involves tailoring instruction to the needs of individual students. This approach is particularly effective in an inclusive classroom, as it allows teachers to cater to the needs of all students, regardless of their ability level. Teachers can use a variety of teaching methods to differentiate instruction, such as using visual aids or providing additional resources to support student learning. According to Tomlinson (2014), differentiated instruction involves recognizing the different learning styles and abilities of individual students and providing instruction that is tailored to their unique needs.

4. Universal Design for Learning.

Universal Design for Learning (UDL) involves designing instruction that is accessible to all students. This approach is particularly effective in an inclusive classroom, as it ensures that all students are able to access the same content, regardless of their ability level. Teachers can use a variety of techniques to incorporate UDL into their instruction, such as using multimedia presentations or providing students with multiple means of representation. According to Rose and Meyer (2002), UDL involves recognizing that all students have different learning needs and providing instruction that is flexible and adaptable to those needs.

While each of these methods has advantages in promoting ELT in inclusive classrooms, they also have limitations. For example, differentiated instruction can be time-consuming to plan and implement, while TBLT may not be suitable for all language proficiency levels. Cooperative learning, on the other hand, may present challenges in managing group dynamics and ensuring equal participation among all students.

To overcome these challenges, it is recommended that ELT instructors use a combination of these methods, based on the needs of their students and the learning objectives of the course. In addition, instructors should regularly assess the effectiveness of their teaching methods and adjust their approach accordingly to ensure that all students are provided with equal opportunities to learn and succeed.

Conclusion

In conclusion, English language teaching methods in inclusive education are critical in ensuring that all students are provided with equal opportunities to learn and succeed. Task-based learning, cooperative learning, differentiated instruction, and universal design for learning are all effective teaching methods that can be used in an inclusive classroom. By using these methods, teachers can ensure that all students are able to access the same content and learn from each other, regardless of their ability level.

Incorporating inclusive education practices into English language teaching not only benefits students with disabilities, but also benefits all students in the classroom. By working together and learning from each other, students are able to develop empathy and understanding for one another, which is essential for creating a supportive and inclusive learning environment.

In order to ensure that English language teaching in an inclusive classroom is successful, it is important for teachers to receive training and professional development on effective teaching

methods and inclusive education practices. This will enable them to effectively support the needs of all students and create a positive and inclusive learning environment.

References

1. Allan, J. (2008). *Inclusive education: From policy to practice*. London: Routledge.
2. Cook, L. (2008). A guide to cooperative learning. *Educational Leadership*, 65(4), 60-64.
3. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
4. Rose, D. H., & Meyer, A. (2002). *Teaching every student in the digital age: Universal design for learning*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
5. Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

TEACHING STATISTICS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF TASKS BASED ON THE COLLABORATIVE LEARNING

Ayana Khudaiberganova

6M01501 - Mathematics, 2nd course master degree student, Suleyman Demirel University, Faculty of Education and Humanities, Department of Natural Sciences, Kaskelen, Kazakhstan

Dayana Kadyr

6M01501 - Mathematics, 2nd course master degree student, Suleyman Demirel University, Faculty of Education and Humanities, Department of Natural Sciences, Kaskelen, Kazakhstan

Abstract

Research competence and collaborative skills are highly valued qualities for individuals pursuing higher education and successful professional careers. In today's fast-paced world, individuals are expected to continuously demonstrate their research skills, and this has led to the development of research competence becoming a relevant skill for not only university students but also for school children.

To improve research competence in schoolchildren, this study explored the use of cooperative learning in a math lesson to teach them statistical concepts. The main method used was collaboration-oriented training, which was complemented by additional literature that built upon previously studied materials. The study involved 146 seventh and eighth-grade students, and detailed information was collected using the quantification method.

After conducting tests and analyzing the data, the results showed that the use of practical methods and manuals can significantly increase the level of research competence. These findings demonstrate the effectiveness of cooperative learning in fostering research competence among schoolchildren.

The importance of research competence cannot be overstated in today's world, and this study highlights the significance of adopting innovative teaching methods to help students acquire these skills early on. By implementing collaborative learning and practical teaching methods in the classroom, educators can better equip students with the research skills needed for their future academic and professional pursuits.

Key words: mathematics education, elements of statistics, collaborative learning, motivation, research competence.

Introduction

The issue with teaching statistics lies in the inadequate development of research skills in elementary school students. In order to be successful, students must not only be able to understand the knowledge they have acquired, but also be able to apply it creatively in real-life situations, work with diverse information, and utilize it accurately. The extent to which students fully comprehend the curriculum material will impact their success in higher levels of education. Several studies have focused on implementing a competency-based approach to address this challenge.

While teaching statistics, a math teacher frequently relies on self-education to find fascinating tasks and engaging material in this field to integrate into their lesson plans. Although

mathematics and algebra textbooks have included materials on statistics for a significant time, they lack a coherent structure and fail to provide a complete understanding of the subject.

Selecting educational materials for teaching students according to the school curriculum is a challenging task. Mathematics courses rely on concepts, hypotheses, and statements based on formal logic. Therefore, teachers should adhere to this formal-logical aspect while presenting educational material. Additionally, the material should be brief, coherent, and explained in accessible language that corresponds to students' accumulated knowledge. While presenting initial information like axioms and definitions, special attention should be paid to students' understanding of these concepts. Similarly, when presenting theorems and formulas, focus should be on the conclusion of formulas and proofs of theorems. Examples, both theoretical and practical, should accompany these presentations. A mathematics subject is considered scientifically sound if it uses substantial scientific information and applies correct logical reasoning. Finally, textbooks should aid in material consolidation.

The goal of independent problem solving, as well as problem solving during practical classes, is to encourage a conscious comprehension and integration of educational material and to develop students' capacity to apply their knowledge practically. This teaching method is conventional, uncontroversial, and does not typically necessitate extensive research or in-depth analysis.

Enhancing the educational process is crucial to enhance the effectiveness of education. When discussing learning approaches or techniques, it is essential to highlight Paulo Freire's contribution to the concept of learner-centered education. The book "Pedagogy of the Oppressed" criticized the traditional education model known as "banking," where teachers deposit knowledge into students' minds as if making deposits. However, according to a recent study, education is shifting towards a model where students are the depositors and teachers are the ones receiving the knowledge. [1, 16]

Student-centered approaches involve the teacher supplying the necessary resources, improving the quality of discussions, and motivating independent exploration of significant information. This approach encourages students to develop their curiosity and engage in intellectual exchanges with their peers. Additionally, it encourages students to work in pairs or small groups. Collaborating with both the teacher and classmates enhances discussions and promotes effective teamwork. [2, 9]

Compared to traditional teaching techniques, learning approaches that prioritize a student-centered approach offer learners greater freedom in selecting their learning path. The degree of autonomy both inside and outside the classroom fosters confidence in students while studying course material, ultimately enhancing their overall learning experience. [3, 4]

Collaborative learning has become one of the most successful educational methodologies in higher education. Its primary objective is to promote active cognition and cultivate a research-oriented mindset. The collaborative learning approach aligns with the objective of developing creative and dynamic individuals through education.

Collaborative learning is a type of personality-oriented approach to teaching mathematics that entails forming groups of students to work collaboratively on problems, topics, or questions. The educational assignments are arranged in a manner that interconnects and interdependently links all team members, while still permitting each student to independently acquire knowledge and solve problems. [4, 7]

The fundamental concept of collaborative learning technology is to create an environment that fosters active participation and joint learning among students in various educational scenarios. The key principles of this method include the interdependence of group members, individual responsibility for both personal and team achievements, cooperative learning, socialization of group activities, and comprehensive evaluation of the group's work. The

assessment process considers not only academic performance but also the quality of communication and interaction among the students in the group.

Students in a classroom have different learning styles: some grasp concepts quickly, while others struggle and may become disengaged from the learning process. However, if students are divided into small groups of 3-4 individuals and given a common task with specific roles assigned to each member, a sense of responsibility for the group's success is fostered. The groups are composed of both "strong" and "weak" students, so that the former can help the latter with any questions they may have, and everyone in the group is motivated to ensure a thorough understanding of the material. As a result, knowledge gaps can be addressed collaboratively. Furthermore, group work promotes self-directed learning when students study a topic independently and mutual learning during the sharing of information. Group work also encourages teamwork and collective responsibility as a moral quality.

Methodology

Every academic discipline has its own unique characteristics and requirements that require specific teaching methods. While general requirements are used as a foundation for teaching, each subject has its own methodology that reflects its individuality. Using a variety of teaching methods enables educators to make the theoretical aspect of the subject more engaging and interactive, while also providing practical exercises that help students gain a comprehensive understanding of the topic.

Improving the quality of teaching requires teachers to continually enhance their pedagogical skills. The traditional approach to teaching relied mainly on the teacher's ability to explain the material clearly and succinctly. However, in today's teaching methodology, this is no longer sufficient. In addition to providing clear explanations, teachers are expected to organize the learning process at various stages and manage it effectively.

In order to keep students interested and engaged in a subject, it is important to incorporate enjoyable tasks, group assignments, and historical information into the learning process, particularly in the initial stages when students' interest may not be well-established. The educational process should prioritize the acquisition of the core material by students, and this understanding should be assessed through ongoing and final evaluations of their knowledge and skills [5, 1].

This method of fostering creative thinking among students helps them truly understand concepts by encouraging a deep and thorough comprehension of their essence, content, and scope. This approach avoids the superficial memorization of definitions, which can lead to confusion and misuse of concepts. Superficial understanding can also result in poor overall assimilation of the subject matter, which ultimately leads to forgetfulness. Concepts that are not well-understood can be particularly problematic, as students may be unable to use them independently in their conclusions. Such concepts are unlikely to be effective, and the entire set of formal mathematical knowledge is at risk of being forgotten. This type of training also has little impact on mental development [6, 1].

A teaching approach is a structured collection of instructional methods and tools utilized to achieve educational and developmental objectives. This can encompass a combination of interconnected and regularly varying approaches utilized by both the teacher and students to engage in deliberate activities.

Collaborative learning is a valuable approach to generate student engagement and enhance academic achievement. Cooperative learning technology is an advanced technique applied in group-based educational activities and centers around the collaboration of participants with a shared educational objective. While maintaining their individuality, each member is responsible for their own academic and social progress. To implement cooperative learning,

students must modify their individual approaches to learning as it transforms their classroom experience.

During a cooperative learning lesson or exercise, the teacher functions as a guide rather than an evaluator. The teacher aims to assist students in developing their problem-solving abilities by evaluating the benefits and drawbacks of different solutions. By assigning roles such as facilitator, scribe, and spokesperson, team members can enhance their problem-solving skills. The facilitator ensures that every group member contributes their thoughts and completes the task. The scribe keeps a record of all comments made, while the spokesperson presents the group's ideas to the entire class. The teacher supervises the group work and directs the process of conscious familiarity with the ideas of classmates, asking questions that promote deeper reflection among students. By encouraging classroom discussions, questioning students' viewpoints and opinions, and promoting small-group or paired work, teachers facilitate the development of students' collaborative learning skills, leading to more effective learning outcomes.

The No. 10 "Bilim Innovative Lyceum" in Kyzylorda carried out a pedagogical experiment in three phases: observation, development, and implementation. The primary objective of this study was to develop and validate a methodology for cultivating students' research competency by utilizing the "Probability theory and mathematical elements of statistics" book as a basis for teaching mathematics. The study also aimed to assess the efficacy of this approach. During the implementation of this experimental methodology, the criteria for evaluating student achievement, the effectiveness of the training process, and the mathematical models for assessment were established.

The efficiency of the teaching process is determined in this scenario by the difference between the expenses of implementing it and the resulting impact on training. The traditional teaching approach will be employed in the group where standard knowledge is imparted, allowing for an overall evaluation and the practical application of acquired knowledge and skills. Conversely, the experimental group will prioritize factors such as utilizing information technologies in instructional design and employing various techniques such as problem-based learning and result-sign systems. Essentially, the first group will follow a conventional training approach while the second group will undergo instruction using the aforementioned techniques and methods.

Participants: In this experiment, a total of 146 students participated, consisting of 47 students in the auxiliary group (used for item analysis), 51 students in the experimental group, and 48 students who studied using traditional teaching methods.

The first stage of the experiment: constation (preparatory)

The initial step involved conducting a preliminary analysis of relevant scientific and methodological literature on the subject matter. This included a review of the best pedagogical practices for incorporating new teaching technologies into the modern pedagogical system, as well as an assessment of the potential use of materials obtained from research. At this stage, a compilation of relevant materials, supplementary literature, and reports on the lesson topics was created. Additionally, a comprehensive test was chosen to evaluate the level of knowledge acquisition. The experiment involved seventh and eighth-grade students from a specialized school for gifted children, and two experiments were conducted using selected methods and textbooks. During the training period, the curriculum covered the topic of "Elements of Statistics."

Initially, it was imperative to confirm that the mathematical abilities of both groups were comparable. After administering the test, we confirmed that the level of proficiency in mathematics was roughly equivalent between the experimental group and the control group.

The second stage of the experiment: formative

The primary objective of the formative experiment was to assess the efficacy of students' instruction by introducing an experimental factor, namely, a specific methodology and practical

training in the experimental group, while withholding the experimental factor from the control group.

The experimental group received instruction in higher mathematics using technology-assisted teaching in an applied context, whereas the control group was taught using traditional pedagogical methods for their usual coursework.

The cognitive abilities of students in both the control and experimental groups were found to be comparable through research involving centralized mathematics testing tasks conducted in 2020.

Anticipated outcomes include the establishment of a strong motivation among students to excel in the discipline through the methodology's implementation. Practical tasks will allow students to acquire research experience, develop planning and forecasting abilities, and construct analytical models. The quality of knowledge acquisition is expected to improve, and students' overall perspectives will broaden while their professional skills rapidly develop in the relevant field of study.

The pedagogical experiment took place during regular class time. The allotted time for the experiment was designated for the completion of the selected chapter as outlined in the curriculum.

Third stage of the experiment: practical

During this stage, the actual pedagogical experiment took place. During the first lesson, students were introduced to the lesson plan, how the material will be studied, and how the final evaluation will be conducted. To teach the elements of statistics, the teacher employed a methodological tool and a system of practical and laboratory classes to enhance students' research competence. The practical experiment involved students in the 7th and 8th grades during the 2021-2022 academic year. The initial step involved an assessment of students' mathematical abilities and identifying the limitations of existing teaching methods. The need to explore new methodological approaches to enhance the content of professionally-oriented mathematical courses to improve mathematical knowledge was justified.

To ensure the reliability of the control test used to evaluate knowledge gained through traditional classes at the end of the experiment, an auxiliary group was formed. This group consisted of students from the "Bilim Innovation Lyceum" in Taraz who had already studied the material. To ensure a representative sample, students from two different classes were chosen, with a total of 47 participants, including 24 seventh-graders and 23 eighth-graders. The complexity of the control test was assessed by identifying both difficult and easy questions.

The research incorporated several methods including psychological and pedagogical analyses, studying and reviewing various textbooks and teaching materials, examining educational programs in mathematics, analyzing state educational standards, monitoring and summarizing teaching experience, conducting quantitative tests, and statistically processing data gathered during the experiment.

Results

Before the experiment began, 85% of the students acknowledged the importance of learning elements of statistics, its practical applications in daily life, and their low level of understanding in this area.

The developed teaching methodology can be evaluated based on several criteria. These include the level of mastery of statistical concepts, the development of research competencies and mental abilities, the recognition of the importance of studying statistics, the acquired knowledge of statistics, and the ability to apply creative thinking to solve directed problems in research.

The experimental and control groups were considered independent of each other, with the average scores of the final control works in mathematics being approximately the same for the first, second, and third quarters. The experimental group received training on the chapter "Elements of Statistics" using a modern approach that combined various teaching methods, including the recommendations of experienced teachers. In contrast, the control group was trained using the traditional methodology. Both groups were given the same amount of time (1 hour) to complete the control work, with a maximum score of 20 points assigned to each task. Students' performance according to their grades can be viewed in the following *Table 1*.

Based on the control work results, each participant in the experiment was assigned to one of four categories, which are:

"5" (scoring 19-20 points, indicating correct completion of at least 95% of the proposed tasks),
 "4" (scoring 15-18 points, indicating correct completion of at least 75% of the proposed tasks),
 "3" (scoring 10-14 points, indicating correct completion of at least 55% of the proposed tasks),
 "2" (scoring 10 points). The statistical processing of the results was done using a two-sided criterion χ^2 , which met all the requirements.

$n_1 = 51$ – the number of students who make up the experimental group (1st sample);

$n_2 = 48$ – number of students included in the control group (2nd sample);

Q_{1i} – number of students of the 1st sample who received an i grade ($i = 2, 3, 4, 5$);

Q_{2i} – number of students of the 2nd sample who received an i grade ($i = 2, 3, 4, 5$).

Table 1. Students' performance in correlation between grades and number of students.

Groups	Unsatisfactory	Satisfactory	Good	Excellent	Total
Experimental group $n_1 = 51$	$Q_{12} = 2$	$Q_{13} = 10$	$Q_{14} = 29$	$Q_{15} = 10$	51
Control group $n_2 = 48$	$Q_{22} = 8$	$Q_{23} = 18$	$Q_{24} = 17$	$Q_{25} = 5$	48
Total	10	28	46	15	99

Let P_{1i} be the probability of a student in the experimental group getting into group i ;

P_{2i} - the probability of a student in the control group getting into group i , ($i=2, 3, 4, 5$).

The hypothesis H_0 is tested, which states that the probability of completing the test for the corresponding score is equal for students of both samples: $P_{1i} = P_{2i}$ for all i ($i = 2, 3, 4, 5$).

The alternative hypothesis H states that $P_{1i} \neq P_{2i}$ for at least one i ($i = 2, 3, 4, 5$), that is, the developed methodology affects the quality of students' mathematical knowledge.

To test the hypothesis H_1 , we use the following formula:

$$T = \frac{1}{n_1 n_2} \sum_{i=2}^5 \frac{(n_1 Q_{2i} - n_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}}$$

First of all, let's use the formula for the experimental group and test hypothesis.

$$T_{exp} = \frac{1}{51 \cdot 48} \left[\frac{(2 \cdot 48 - 8 \cdot 51)^2}{2 + 8} + \frac{(10 \cdot 48 - 18 \cdot 51)^2}{10 + 18} + \frac{(29 \cdot 48 - 17 \cdot 51)^2}{29 + 17} + \frac{(10 \cdot 48 - 5 \cdot 51)^2}{10 + 5} \right] = 10,61$$

For the level of significance $p = 0.05$ and the number of degrees of freedom $v = 4 - 1 = 3$ in the table we find the critical value of the statistics of the criterion:

$T = 7,815$. The comparison shows that $T_{exp} > T$ ($10.61 > 7.815$).

If we look at the results, it means that the level of learning in the experimental group is higher than in the control group, i.e. the proposed method allows to increase and improve the statistical competence of students.

Conclusion and discussion

In this study, the researchers investigated the use of collaborative learning in statistics classes taught by secondary school teachers. The study found that while the educational process is inherently complex, there is a growing demand for efficient and effective education that meets the needs of society in terms of socio-political and economic development. Collaborative learning, which emphasizes a partnership between the teacher and students, has emerged as a promising approach to meeting these demands.

One of the key benefits of collaborative learning is that it allows students to work together and learn from each other, fostering a sense of cooperation and community in the classroom. By working in groups, students are able to share ideas, provide feedback, and support one another in their learning journey. In addition, collaborative learning has been shown to promote critical thinking skills, problem-solving abilities, and improved academic performance.

However, it should be noted that the success of collaborative learning is largely dependent on the teacher's ability to facilitate group work and create a positive learning environment. Teachers need to be able to manage group dynamics, provide clear instructions and expectations, and offer support and guidance as needed. Additionally, the classroom must be structured in a way that supports collaboration, such as through the use of group projects or discussions.

Overall, collaborative learning is a promising approach to teaching statistics in secondary schools, and has the potential to foster greater student engagement and academic achievement. With the right support and resources, teachers can successfully implement collaborative learning in their classrooms and help students develop the skills they need to succeed in the 21st century.

Thus, collaborative learning system in education have great opportunities to improve the quality, increase the effectiveness of education, and make decisions about interaction between teachers, students, and group students, as well as the team, achieving ideological and spiritual unity, striving for a single goal, realizing the inner capabilities of each student, creating the necessary conditions and conditions for his manifestation as a person. Most importantly, teachers should pay attention to the topic, problem or issue being studied, which should be solved when using collaborative learning systems. In addition, taking into account age, psychological characteristics, the level of worldview, life experience of students in the application of technologies of joint education, the effectiveness of the lesson will increase. This requires teachers to master professional skills, knowledge and intuition.

Collaborative learning systems have immense potential in education to enhance the quality and effectiveness of teaching by facilitating decision-making amongst teachers, students, and groups of students. Such systems can promote ideological and spiritual unity among the team, foster a shared goal, help students realize their inner capabilities, and create an enabling environment for personal growth. Teachers must prioritize the topic, problem, or issue at hand when using collaborative learning systems to promote effective learning. Additionally, to optimize the use of joint education technologies, teachers must consider the students' age, psychological

characteristics, worldview, and life experiences. Achieving this requires teachers to develop professional skills, knowledge, and intuition.

Information about financing

Financing by third parties was not carried out.

References

1. Freire, P. Pedagogy of the Oppressed / P. Freire - p. 71. - 2005. [in English]
2. Moll, L. K., Amanti, K., Neff, J. D., and Gonzalez, N. Stock of materials for teaching: using a qualitative approach to connect the home and classrooms [Tekst] / Experimental theory, 31 (1), -p.132. - 1992. [in English]
3. Belenki, M. F., B. M. Clinchi, N. R. Goldberger, and J.M. Tarul. Cognitive methods of women [Tekst] / - New York. - 1986. [in English]
4. Klarin, M.V. Interaktivnoe obuchenie - instrument osvoenija novogo opyta [Tekst] / M.V. Klarin // Pedagogika. - No 7. - pp. 12-18.- 2000.[in Russian]
5. Vygotskij, L.S. Pedagogicheskaja psihologija [Tekst] / L.S. Vygotskij, pod redakciej V.V. Davydova - M. AST Astrel' Hranitel'. - p. 674.- 2008.[in Russian]
6. Ermolaev, O.Ju. Matematicheskaja statistika dlja psihologov [Tekst]: uchebnik / O.Ju. Ermolaev. - 3-e izd., ispr. - M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut: Flinta. - p. 336.- 2004. [in Russian]

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА В ОРГАНИЗАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

Жумадилова Гульнар Акановна

кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Казахстан

Ерубаетова Гульжан Елеухановна

магистрант группы МРЯ-101, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Казахстан

Научные достижения в нейробиологии показывают силу воздействия произведения искусства на человека. Зеркальные нейроны, существующие в мозгу, или нервные клетки, которые назвали нейронами действия, несут в себе программы для целенаправленного выполнения определенных действий. Они сцеплены с нейронами движения, которые управляют действиями мышц. Зеркальные нейроны активны не только в момент выполнения действия человеком, но и тогда, когда он наблюдает за действиями другого или когда этот другой лишь говорит о действии, а слушающий представляет это действие. Другими словами, биологи объяснили на нейронном уровне феномен «заражения» искусством, то есть способность искусства действительно влиять на поведение, внутреннее состояние и мировоззрение человека [1;2] и др.

Последующие исследования ученых доказали, что зеркальные нейроны образуют основу для способности к эмпатии – сочувствию. На нейронном уровне человек действительно способен чувствовать то же, что чувствует другой, поскольку его собственные зеркальные клетки резонируют на действие, которое он воспринимает. В этом бессознательном процессе он, не задумываясь об этом, ощущает физическую боль, печаль или радость другого человека, которые влияют, в свою очередь, на его собственные поступки. Но «зеркальные нейроны развиваются лишь в том случае, если они регулярно активизируются различными способами». Вот почему обращение к разным видам искусства так необходимо при воспитании ребенка и, соответственно, при обучении русскому языку. Произведения живописи и музыки, воздействуя на зеркальные нейроны, стимулируют мышление и нейроны движения слуха, зрения, речевого аппарата, рук и пальцев, отвечающие за виды речевой деятельности. Помимо этого, открытие зеркальных нейронов призывает человечество, в частности педагогов, к внимательной избирательности по отношению к произведениям искусства, так как они могут нести как позитивный, так и негативный заряд.

Данные исследований позволяют утверждать, что произведения искусства как интегрированное средство обучения, могут использоваться в школе на уроках русского языка и литературы в организации речевой деятельности обучающихся.

Факты из физиологии человека показывают механизм влияния музыки (искусства) на нервную, умственную и эмоциональную деятельность человека. Ученые-физиологи (И. П. Павлов, В. Д. Остроменский и др.) раскрывают психофизиологические закономерности человеческого восприятия: органы слуха (зрения), восприняв звуковую (световую) волну,

трансформируют ее в нервный процесс и передают посредством возникших импульсов в мозг. Здесь происходит анализ и синтез раздражений и формируется ответная реакция, передаваемая по клеткам зрительных, двигательных, кожных и других анализаторов, затрагивая сохранившиеся в их центрах отпечатки прежних раздражений, т. е. включаются механизмы памяти и ассоциаций, что связывает воспринимаемый образ с жизненным, эмоциональным и эстетическим опытом человека [3;4].

Работа с артефактами (живописью, музыкой) актуализирует расширение словарного запаса школьников в специальной профессиональной области искусства. Возникает закономерный вопрос: не станут ли искусствоведческие термины, слова с культурным компонентом значения, оценочная лексика, изобразительно-выразительные средства языка избыточными для психики учащегося? На этот вопрос отвечает современная нейробиология, которая открыла особую функцию одного из отделов головного мозга – стриатума (полосатого тела), связанного через эмоции с языковой деятельностью организма. Стриатум не расшифровывает значений слов, не запоминает их, а усиливает мотивацию к изучению языка тем, что вызывает чувство удовольствия при знакомстве человека с новыми словами. А приятные эмоции подкрепляют желание учиться, стимулируют память (отечественные нейробиологи П. К. Анохин, Н. П. Бехтерева и др.) [5;6].

Особое влияние оказывают на человека произведения изобразительного искусства. Это замечает любой посетитель художественного музея или выставки. Позитивное воздействие живописной картины усиливается созвучной по настроению музыкой и вербализирующим мысль словом, что активизирует речевую деятельность школьников в учебном процессе.

Идея объединения эстетического и воспитательного потенциала разных произведений искусства вдохновляет не только учителей и методистов, но и специалистов других профессий. Арттерапию шедеврами искусства используют в медицине; например, врач и музыкант В. М. Элькин так описывает свою практику в книге «Театр цвета и мелодии Ваших страстей»: «Выбранная человеком картина – окно в его внутренний мир, образ его желаний и творческих установок. Для музыкотерапевта это образ будущего сеанса – надо превратить картину в музыку» [7, с. 116], подчеркивая важность выбора лучших с эстетической точки зрения произведений живописи и музыки и применяя главный принцип традиционной арттерапии – личностное включение в их восприятие.

Искусство, как один из методов познания мира, постигается разумом человека, искусство, как одно из средств воздействия на внутренний, духовный мир, ощущается чувствами человека. Мысли и чувства выражаются словом. Л. С. Выготский в книге «Психология искусства» определяет искусство как познание: «поэзия или искусство есть особый способ мышления», родственный научному познанию, «искусство отличается от науки только своим методом, то есть способом переживания, то есть психологически» [8, с. 18].

Искусства через взаимодействие преобразуют и обогащают не только друг друга, но и воспринимающего их в синтезе: с развитием литературы и искусства речь людей развивается (Л. С. Выготский, Н. И. Жинкин, С. Л. Рубинштейн), становится более осмысленной, более выразительной. Литература, музыка и живопись не только развивают художественный вкус, но и влияют на весь стиль общения, жизни. Человек, соприкасаясь с искусством, пополняет свои знания, а также становится более тонким, доброжелательным, интеллигентным. Интеллигентность – это не эстетическая прихоть, а образ жизни, который основан на любви к красоте. Искусство призывает видеть, ценить, беречь красоту, предупреждает человека об опасности пренебрежительного отношения к тому, что кажется второстепенным. Такое внимание, уважение ко всему без исключения, что есть в мире, –

одна из нравственных целей искусства. «Недаром искусство с самых древних времен рассматривалось как часть и как средство воспитания, то есть известного длительного изменения нашего поведения и нашего организма», – утверждает Л. С. Выготский. Участие искусства практически во всех областях бытовой деятельности человека – в труде (расписные прялки, сундуки, трудовые песни), в праздниках (вышитые наряды, плясовые наигрыши), в печали и радости, в воспитании детей (дымковские, городецкие, богородские игрушки, колыбельные песни, песенки-потешки, игры с рифмованными присказками) – не только обучает навыкам трудовых действий, но и воспитывает нравственные идеалы. Биология исследует связь искусства, в частности музыки, с физиологическим строением организмов. Общеизвестно воздействие музыки на рост и развитие растений.

Ботаник Г. А. Денисова в пособии для школьников «Удивительный мир растений» пишет об интересных экспериментах с музыкой: растения развивались лучше и быстрее в той теплице, в которой звучали гармоничные мелодии классической музыки.

Психолог В. С. Юркевич приводит исследования отечественных и зарубежных психологов в области влияния звуков на здоровье детей: древняя (средневековая) и классическая музыка является источником высокочастотных звуков, влияющих на клетки корти, которые «танцуют» соответственно звукам, производя энергию, питающую мозг и весь организм человека. В то же время низкочастотные звуки рок-музыки оказывают угнетающее воздействие на умственную деятельность.

Мир современного ребенка переполнен так называемой современной музыкой, которая навязывается человечеству самыми агрессивными способами через СМИ, шоу-бизнес, используя беспрояснительный прием обращения к понятию моды, опирающийся на законы групповой психологии. В результате школа имеет дело со снижением умственных способностей, памяти, в целом с ухудшением здоровья подрастающего поколения, как физического, так и нравственного. Поэтому обращение к классической музыке, искусству на уроках русского языка решает и воспитательные, и здоровьесберегающие задачи.

Искусство стимулирует творческие способности учащихся. Д. С. Лихачев в «Письмах о добром и прекрасном» объясняет процесс сотворчества читателя-зрителя-слушателя и творца. Для нас важна его мысль о соучастии зрителя, слушателя и читателя в процессе «разгадывания» художественного образа, созданного творцом, самостоятельность в поиске вывода.

Произведения живописи и музыки играют существенную роль в развитии интересов ребенка не только к познанию мира, но и к деятельности. Развитие интереса к литературе и искусству связано и с развитием человеческих способностей, как утверждает С. Л. Рубинштейн. Интерес стимулирует деятельность, а деятельность развивает способности: «Развитие музыки было вместе с тем и развитием слуха, способного ее воспринимать. То же относится к глазу, способному воспринимать красоту форм, и к восприятию человека в целом» [9].

Любое впечатление, получаемое от окружающего мира, тем более от произведений искусства, начинается с восприятия и ощущений – «чувственного отображения объективной реальности, существующей независимо от сознания, на основе воздействия ее на органы чувств», но восприятие – это осознание предмета или явления в целом, а ощущение – это «выделение отдельных чувственных качеств внутри восприятия». Слуховые ощущения предназначены для восприятия речи и музыки. И хотя шумы являются слышимой реализацией непериодических колебаний неустойчивой частоты и амплитуды, а музыкальные звуки – периодических колебаний, резкой границы между ними нет, и композиторы могут изображать в музыке различные шумы (перезвон колоколов у М. П. Мусоргского, журчанье воды, полет шмеля у Н. А. Римского-Корсакова и т. д.). Поэтому

музыкальное произведение может быть достоверным источником знаний о мире, его звучащей составляющей.

В познании мира велика роль зрительных ощущений, которые вызываются воздействием на глаз света, т. е. электромагнитных волн. Поскольку световые волны различаются длиной (количеством колебаний в секунду), они образуют различные цвета. Каждый цвет по-своему воздействует на человека. С. Л. Рубинштейн объясняет этот феномен: «Действие цветов обусловлено, с одной стороны, непосредственным физиологическим влиянием их на организм, а с другой – ассоциациями, которые цвета вызывают на основе предшествовавшего опыта. Некоторые цвета возбуждают, другие, напротив, успокаивают нервную систему». Общеизвестна в психологии классификация И. В. Гете, по которой красный цвет оживляет, бодрит, сине-фиолетовый вызывает печально-беспокойное настроение, зеленый успокаивает.

Однако не ощущения, а неосознанное восприятие является формой познания действительности и началом осмысленного действия человека, которое завершается либо целенаправленной деятельностью наблюдения, включающей анализ и синтез, осмысление и истолкование воспринятого, либо творческой деятельностью. Восприятия удерживаются в сознании в виде памяти, которая обладает избирательностью, основанной на личном отношении к полученным впечатлениям. Чем сильнее эмоциональный фон впечатлений, тем лучше работает память, что крайне необходимо в учебной ситуации. Поэтому так важно при обучении опираться на произведения искусства, в которых творцами заложена повышенная эмоциональность.

Еще одна функция психики – возникновение представлений, т. е. воспроизведенных памятью образов предмета. Восприятие дает впечатление о предмете в его непосредственном присутствии, а представление – в его отсутствии: «Представления обычно не бывают только слуховыми или только зрительными. Будучи представлением какого-либо предмета или явления, в восприятии которого обычно участвуют разные сферы ощущений, каждое представление обычно включает компоненты разных сенсорных сфер». Это положение в психологии является базовым основанием одновременного использования произведений из разных областей искусства для активизации видов речевой деятельности, так как в подобной ситуации моделируется природная целостность восприятия человеком мира. Именно эта целостность влечет развитие воображения, в основе которого лежит способность преобразовать воспринятую действительность. Воспитать личность, готовую постоянно изменяться и изменять окружающее, творить новое, – это задача системы образования. Она не может быть решена директивным путем, для ее решения нужны психологически адекватные формы. Одной из таких форм являются уроки с использованием однотематических произведений разных видов искусства.

Привлечение в качестве средств обучения речи искусство имеет тесную связь с психологией, поскольку искусство слова, живопись, музыка обращены к сознанию и эмоциональной сфере человека, находящих выражение в языке и речи.

Речь человека – сложный и уникальный феномен – является предметом философских размышлений, религиозных постулатов, исследования многих наук, от фундаментальных до прикладных – от нейробиологии и теоретической физики до философии, культурологии, методики обучения речи и т. д.

Корни глубокой связи искусства с психикой человека кроются прежде всего в физическом устройстве мира. Удивительные открытия современной физики, описанные в книге Б. Грина «Элегантная Вселенная», позволяют говорить не только о психологическом и физиологическом влиянии музыки на человека, но и об онтологической связи всех явлений мира в музыкальных категориях. О музыке сфер – музыкально-математическом устройстве

космоса, музыкальном звучании планет – учили философы пифагорейской и платонической школ. «С давних времен музыка является источником метафорических образов для тех, кто пытается разгадать тайны Вселенной, – пишет Б. Грин. – С открытием теории суперструн музыкальные метафоры приобрели удивительную реальность, поскольку, согласно этой теории, микромир заполнен крошечными струнами, звучание которых оркеструет эволюцию мироздания» [10, с. 95]. Согласно теории струн мельчайшие частицы материи – это не электроны, а крошечные одномерные волокна, подобные бесконечно тонким, непрерывно вибрирующим резиновым лентам. Вселенная представляет собой живое полотно, сотканное из этих петельчатых лент, или струн. Любое действие, слово или мысль человека откликаются во Вселенной вибрациями этих струн, создавая или разрушая гармонию ее устройства.

Все изложенное о музыке относится и к цвету. Цвет – одна из характеристик видимого света, который представляет собой электромагнитное поле с волновыми свойствами, такое же, как и у тепла и звука. Здесь мы наблюдаем родство звука и цвета на физическом уровне. Н. Андрэ и С. В. Некрасова в книге «Практическая психология цвета» пишут об огромном влиянии цвета на жизнь человека, о его оздоровительных свойствах, о лечении цветом, применяющемся уже несколько тысячелетий. Существуют методики, которые с применением цвета диагностируют психологические состояния человека. Цветом можно успокаивать или раздражать, радовать или подавлять [11]. В начале XX в. В. М. Бехтерев уже использовал эмоциональное воздействие различных цветов на психическое состояние душевнобольных с терапевтической целью.

Методика активизации видов речевой деятельности средствами живописи и музыки ставит задачу развития не только образного мышления при непосредственном восприятии произведений искусства, но и умения создавать творческий продукт, интерпретируя и сопоставляя артефакты, т. е. умения логически строить текст. Таким образом, возникает взаимодействие левого и правого полушарий мозга, а значит, гармоничное развитие двух типов мышления – образного и абстрактно-логического, что способствует речевому и личностному развитию школьника.

Речь является способом реализации речевой деятельности, или психофизиологическим процессом порождения и восприятия речевых высказываний, поводом для которых становится окружающая человека действительность. Поэтому между речевой деятельностью и неречевой существует органическая связь, обусловленная потребностями и целями жизни человека и человеческого общества в целом. Речь не только обслуживает другие формы деятельности человека, но и обладает самооценностью.

По определению психологов (Б. Г. Ананьев, Л. С. Выготский, Н. И. Жинкин, А. А. Леонтьев), структура речевой деятельности состоит из мотивационной, целевой и исполнительской сторон. Речь, устная или письменная, не возникает из пустоты, а имеет скрытый этап планирования, когда «мысль еще не выражена в словах, а программа высказывания формируется во внутренней речи и существует в виде «образов-мыслей». Далее она реализуется в языковом коде, находит выражение в видах речевой деятельности, одним из способов активизации которых являются средства изобразительной наглядности. Ими могут быть не только схемы, таблицы, учебные картинки, но и живописные полотна, которые тесно связаны с воображением ребенка, рождают яркие, эмоциональные зрительные образы в его сознании. Кроме того, по мнению Л. А. Ходяковой, картина «выполняет роль стимула, поскольку она, непосредственно воздействуя на органы чувств

своими яркими изобразительными средствами, стимулирует коммуникативно-познавательные потребности учащихся, создает мотивацию к речевому действию» [12].

Развитие человеческой психики, как показывает А. Н. Леонтьев, идет по пути «присвоения» социального опыта, запечатленного в созданных человечеством предметах, продуктах, орудиях труда, в книгах, в искусстве – во всей материальной и духовной культуре. Важнейшим способом развития речевой деятельности ребенка является обращение к художественно-эстетической стороне жизни. Произведение искусства представляет собой «предметно-изобразительный код», по определению Н. И. Жинкина [13], лежащий за пределами языка и облегчающий составление программы высказывания, поскольку дает тему для будущего речевого произведения, побуждает учащихся к речевому действию в соответствии с темой и целью высказывания, стимулирует поиск слов, синтаксических конструкций, наиболее удачно передающих содержание артефакта. Шедевры живописи и музыки на уроках русского языка не только являются предметом высказывания, но и помогают учащимся контролировать лексическое оформление мысли, более полно, точно и правильно отражать окружающую действительность, запечатленную на живописном полотне и в музыкальном произведении. При этом развитие мысли учащегося направляется вопросами и заданиями учителя, обеспечивается выполнением различного вида упражнений (вопросно-ответные: диалог, беседа; анализ по ключевым словам, работа с инструктивной картой и др.), выбором жанра и стиля речевого высказывания (описание, повествование, рассуждение; научно-популярный, публицистический, художественный), создавая коммуникативное сотрудничество между учителем и учащимися в решении учебно-коммуникативных задач по активизации видов речевой деятельности.

Одним из эффективных средств активизации видов речевой деятельности является сочетание разных видов искусства (живописи и музыки), объединенных одной темой, поскольку, создавая двойную мотивацию, оно усиливает эмоциональное воздействие на учащихся, стимулирует их речевую деятельность.

Живопись и музыка по-разному изображают мир в его пространственной и временной ипостасях: картина передает прежде всего бытийное пространство, а музыка – его разворачивание во времени. Однако, несмотря на внешние различия, живопись и музыка имеют общие психофизиологические механизмы воздействия на зрителя или слушателя: затрагивают эмоциональную, образную, творческую стороны его личности. Одновременное обращение к одготематическим произведениям живописи и музыки не только возможно, но и необходимо, поскольку дети мыслят «формами, звуками, красками и ощущениями» (К. Д. Ушинский). По словам В. А. Сухомлинского, «Благодаря одновременности видения, слухового восприятия, переживания и мышления в сознании ребенка формируется то, что в психологии называется эмоциональной памятью». Создавать такую синтетическую ситуацию помогают средства наглядности: «Наглядность – сила, развивающая внимательность, мышление, она придает эмоциональную окраску познанию». Комплексное воздействие художественных образов из разных сфер искусства создает целостную систему внешнего мира во внутреннем восприятии ребенка, что является одной из первоочередных задач современного образования. Однако педагогика не может остановиться на уровне восприятия внешнего образа, ведь наглядность – это не цель образования, а только средство. Следующий этап деятельности педагога – создание творческих условий, помогающих ребенку переводить свои ощущения в речь.

Живописная картина или музыкальное произведение – это своеобразный закодированный текст, исполненный красками или звуками, произведения искусства так же информативны, как и текст, с точки зрения Л. А. Ходяковой: «Произведение живописи, используемое в качестве учебного средства, является достоверным источником

информации о быте и культуре родного народа, поскольку художник отбирает из жизни самые существенные, типичные явления национальной культуры, особенности характера своего народа, его быт, традиции» [12, с. 14].

Средством звуковой наглядности является музыка. Композитор рисует картины звуками, передает эмоциональное состояние людей через музыкальные образы, создает особый – звучащий – мир. Музыковеды (С. Коллинз, Е. В. Назайкинский, Б. М. Теплов) считают, что музыкальными средствами можно стимулировать воображение слушателей. Методически интерпретирует данный феномен с точки зрения развития речи средствами музыки Г. Б. Вершинина. Пробуждая фантазию детей, музыка «помогает им осознать свое место в этом мире и вызывает желание выразить музыкальные впечатления в форме высказывания, поделиться своими чувствами и мыслями» [14, с. 3]. Слушание мотивирует к развитию говорения и письма, ибо необходимость сказать и написать так, чтобы быть понятым, найти отклик, пережить радость разделенного эмоционального состояния, стимулирует школьника к совершенствованию своей устной и письменной речи.

Правильно организованное слушание музыки развивает такой сложный для современного школьника вид речевой деятельности, как аудирование. Для этого важно, чтобы дети не только подмечали эмоции или фиксировали зрительные образы, возникающие у них при звучании музыки, но и вслушивались в мелодии, сочетания аккордов, различали динамику силы звука, темпы в разных частях пьесы, выходя на знаковый и значимый уровень – на уровень замысла композитора. Тогда-то и развивается аудирование, т. е. не фантазирование по поводу услышанного, а приближенное к адекватному восприятие музыкального произведения. Внимательное и целенаправленное слушание музыки (метатекста) развивает и слушание речи (текста).

На восприятие искусства огромное влияние оказывает жизненный опыт, о котором Л. С. Выготский писал: «Искусство никогда не может быть объяснено до конца из малого круга личной жизни, но непременно требует объяснения из большого круга жизни социальной» [8, с. 113]. Это опыт слышания, видения, осязания и других физических контактов организма с внешним миром, т. е. сенсорный опыт – опыт органов чувств. Другой – движения, т. е. опыт кинетический. Третий – опыт общения, т. е. социальный, эмоциональных отношений, моральный, трудовой и общественной деятельности. К нему же относится восприятие произведений искусства, другими словами, эстетическое восприятие мира. Немаловажная часть жизненного опыта скрывается в подсознании, в котором накапливаются и трансформируются образы реальной действительности. Жизненных впечатлений, как и культурных, у школьников 5–7 классов немного, поэтому так важно соединение музыки с живописным произведением и культуроведческим текстом, которые восполняют жизненный опыт, обогащают его благодаря яркой наглядности своих образов и ясной содержательности. В понимании культуроведческого текста мы исходим из дефиниции, данной Л. А. Ходяковой и включающей в его границы отрывки из произведений художественной литературы, научно-популярные и искусствоведческие тексты, способствующие пониманию артефакта и служащие образцом для создания устного и письменного высказываний обучающегося.

В мировом культурном наследии сохранились наиболее талантливые произведения искусства, которые принято называть классическими. Современный человек обладает возможностью сделать их частью своего внутреннего, духовного мира. Однако школьники не всегда пользуются этой возможностью. Причина этого явления в том, что личная культура человека, его вкусы формируются в процессе соприкосновения с произведениями искусства. В прошлом художественная культура была частью поддерживаемых обществом духовных ценностей. Большое влияние на ее формирование оказывала религия. Если с детства

ребенок жил в торжественной, величественной атмосфере церковной службы, являющейся примером синтетического искусства, в котором участвуют его различные виды – архитектура, живопись, музыка, поэзия, – использующие слово, цвет, свет, звук, аромат, то эмоциональные впечатления, слуховые, зрительные, обонятельные и осязательные его компоненты, усиливались таинством духовности, которую проповедовала церковь. Человек впитывал в себя эти влияния, обогащался эмоционально, интеллектуально, духовно.

Школа работает с ребенком, у которого уже сложились вкусы, мышление, часто не эталонные. Поэтому так важно обучать детей на шедеврах русского и мирового искусства, которые восполнят пробелы в культурном воспитании ученика. Очень важно, чтобы встреча с прекрасным происходила в ситуации коллективного общения, так как в подростковом возрасте большое влияние оказывает среда сверстников: ребенок ценит зачастую то, что одобряют и к чему проявляют интерес его сверстники. В семьях (как показало анкетирование) ученики слышат преимущественно развлекательную музыку, редко посещают музеи, театры, поэтому при отборе произведений, при разработке уроков нужно ориентироваться на проверенные временем произведения искусства, вызывающие удивление неожиданным сопоставлением, желание постичь загадку их сопряженности, выразить свои впечатления в словесной форме. Этим требованиям в полной мере отвечают уроки по однотематическим произведениям живописи и музыки с привлечением культуроведческого текста. Приобщаясь к культурному наследию, ученик познает эталоны красоты, присваивает ценный культурный опыт поколений. Эстетические переживания углубляют и этические эмоции человека, его чуткость, способность к сопереживанию. Это очень важно в нашу эпоху, когда прогрессирует нравственная глухота общества, равнодушие к людям, безразличие к трудностям и страданиям.

Современная программа языкового образования, на первый план выходит роль языка как средства общения, познания и культуры. Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) ставит целью обучения учебному предмету «Русский язык и литература» совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности обучающихся. Учебная программа направлена на развитие всех видов речевой деятельности: аудирования, говорения, чтения и письма [15]. Данные требования к результатам обучения влекут использование соответствующего разнообразия видов учебной и развивающей деятельности, применения наиболее передовых педагогических подходов и технологий и интеграции образования с видами искусства.

Таким образом, использование видов искусства в организации речевой деятельности школьников на уроках русского языка в школе с нерусским языком обучения является актуальной проблемой, решающей вопросы интеграции образования, науки, культуры. Гуманитаризация современного образования предполагает ориентацию обучения на человека, на формирование его культуры, его восприимчивости к языкам науки и искусства. Тенденция гуманизации реализует направленность на развитие способностей и интересов личности, развитие ее творческой индивидуальности. Работа с произведениями художественной литературы, изобразительного и музыкального искусства в учебно-воспитательном процессе школы через их языковую форму и идейно-образное содержание может быть важным условием гуманизации обучения.

Список литературы

1. Шеперд Г. Нейробиология. В двух томах. Пер. с англ. — М.: Мир, 1987.
2. Фрит К. Мозг и душа. Пер. с англ. — М.: Corpus, 2012.
3. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / АН СССР. - Изд. 2-е, доп. - М.: Изд-во АН СССР, 1951 – 1954 Т.1 : [Общественно-научные статьи. Статьи по физиологии кровообращения и нервной системы] / ред. Э. Ш. Айрапетянц. - 1951. - 595 с. : ил., 13 л. ил. - Библиогр.: с. 588-593. Ссылка: http://elib.gnpbu.ru/text/pavlov_pss_v1_1951/
4. Остроменский, В.Д. Восприятие музыки как педагогическая проблема / В.Д. Остроменский. – Киев: Музична Україна, 1975. – 195 с
5. Анохин П. К. Системные механизмы высшей нервной деятельности : избр. тр. / АН СССР, Отд-ние физиологии. — М. : Наука, 1979. — 454 с. : ил., 1 л. портр. Ссылка: http://elib.gnpbu.ru/text/anohin_sistemnye-mehanizmy_1979/
6. Бехтерева Н.П. Магия мозга и лабиринты жизни. – М., 2013. – С. 156–168.
7. Элькин В. М. Театр цвета и мелодии Ваших страстей. Цветовая психология и психотерапия шедеврами искусства. Гармонизация цветowych программ жизни и Ваши тайные способности. — СПб.: ИД «Петрополис», 2005 г. - 292 с.
8. Выготский Л. С. Психология искусства. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1998.- 480с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. - СПб: Издательство "Питер", 2000 - 712 с.
10. Грин Брайан Элегантная Вселенная. Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории. – М.: 2004.
11. Андрэ Н., Некрасова С.: Практическая психология цвета. - Издательство: Профит-Стайл, 2019 – 224 с.
12. Hodyakova L.A. Use of reproductions in the light of the theory of speech activity. // We learn and study. Effective working methods on classes in a technique of teaching of Russian. Educational and methodical grant. М: Prometheus, 1994, page 93-100.
13. <https://iknigi.net/avtor-kollektiv-avtorov/146135-iskusstvo-kak-yazyk-yazyki-iskusstva-gosudarstvennaya-akademiya-hudozhestvennyh-nauk-i-esteticheskaya-teoriya-1920-h-godov-kollektiv-avtorov/read/page-82.html>
14. Вершинина Г.Б. Вольна о музыке глаголить. Музыка на уроках развития рчки – М.: Новая школа, 1996, 191 с.
15. Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию. Приложение 197 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года №115

Мектеп жасына дейінгі балалар негізіндегі мобильді қосымша интерфейсіндегі динамикалық эффект дизайнын зерттеу

Айдын Айжан

Дизайн және инженерлік графика кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан, [https://orcid.org/\(0000-0002-9543-0577\)](https://orcid.org/(0000-0002-9543-0577))

Аңдатпа. Бұл мақалада мектепке дейінгі балалардың мобильді қосымша интерактивті интерфейсі үшін қозғалысты жобалау принциптерін зерттейді. Олардың физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ мобильді қосымшаның пайдалану кезіндегі ата-аналардың пайдаланушы қажеттіліктерін талдай отырып, қозғалысты жобалау принциптерімен үйлестіре отырып, мектеп жасына дейінгі балалардың интерактивті интерфейсі үшін қозғалысты жобалау принциптері жинақталған.

Түйінді сөздер: балалар психологиясы, моушн-дизайн, интерфейс, пайдаланушы, тәжірибе алу

Кіріспе

Мектеп жасына дейінгі мобильді қосымшалар арнайы балаларға арналған және осы қолданбалар нарықта жылдам дамуда, сәйкесінше бәсекелесде артып келе жатыр. динамикалық дизайн арқылы бағдарламалық жасақтаманы қалай қолдануға ыңғайлы, пайдалануға оңай, қызықты ету және пайдаланушыларға жақсырақ тәжірибесін жеткізу, бәсекеге қабілеттілікті арттырудың маңыздылығын қарастыру өте маңызды.

Motion Design (Motion Design) – динамикалық дизайн ретінде де белгілі қозғалыс графикалық дизайнның аббревиатурасы. Моушн-дизайны - бұл технология мен өнерді, жазықтық пен анимацияны біріктіретін және көрнекі байланыс пен есту тілінің қос дизайн ережелерін сақтайтын жобалау өнері. Қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етудің интерактивті интерфейсінде динамикалық әсер бір статикалық интерфейсден басқа статикалық интерфейске динамикалық өту әсерін білдіреді. Ол бет деңгейінде ауысу және секіру, қойындыларды ауыстыру, жүктеу және жаңарту сияқты өтпелі сценарийлерде кеңінен қолданылады. Операциялық нұсқаулық, басқару элементтері, меңзерді жылжыту, тост және қалқымалы терезеге кіру және шығу сияқты кері байланыс сценарийлерінде; сондай-ақ негізгі мазмұнды ұсыну, пайдаланушының эмоционалды тәжірибесі және т.б. ретінде қарастырылады. Сенсорлық ынталандыру сценарийлерінде [1]. Динамикалық дизайн пайдаланушы мен интерактивті интерфейс арасындағы қашықтықты тиімді түрде қысқартуы мүмкін. Пайдаланушылар мобильді қосымшаның қолданбасын пайдаланған кезде динамикалық әсерді жылдам сезе алады.

Бағдарламалық динамикалық әсерлерді пайдалану интерфейс қосылымын болжау мен жалғастыруды күшейтеді, күту, жүктеу, жаңарту, жіберу және істен шығу интерфейсін

қызықты етеді және бағдарламалық жасақтаманы пайдалану кезінде пайдаланушының ыңғайсыздығын айтарлықтай азайтады.

Мобильді қосымшада моушн-дизайнға сұранысы

Балалардың психологиялық даму ерекшеліктеріне сәйкес 3-6 жасқа дейінгі балалар әдетте мектеп жасына дейінгі балалар болып есептеледі. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған қолданбалы бағдарламаларды әзірлеу бізден балалардың физикалық және психологиялық ерекшеліктерін терең түсінуді талап етеді, осылайша осы жас тобындағы пайдаланушылардың қолданбаны пайдалану қажеттіліктерін қанағаттандырады. Мектеп жасына дейінгі балалардың физикалық дамуы жетілмегендіктен және олардың заттарға дұрыс пайымдаулары болмағандықтан, ата-аналар да балалардың физикалық және психикалық дамуына көп көңіл бөледі. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балаларға арналған мобильді қосымшаны құрастыру кезінде ата-аналардың қажеттіліктері де әзірлеу тобы қарастыруы қажет.

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың физиологиялық қажеттіліктерін талдау негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың организмі жетілмеген және тұрақсыз болып табылады. Көру мүшелері жағынан бұл жас тобындағы балалардың көру сезімталдығы әлі де дамып келеді, жасы кіші болған сайын көру қабілеті нашарлайды, сондықтан анықталатын нысан неғұрлым үлкен болса, ажыратымдылығы да жақсы болады; түсі бойынша мектепке дейінгі балалардың түс туралы белгілі бір түсінігі бар және ұқсас түстерді ажырата алады; Түртіп алу және жанасу тұрғысынан мектеп жасына дейінгі балалар дамиды. Сондықтан моушн –дизайн балалардың назарын аударады және ыңғайлылығын арттырады [2].

2. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясының динамикалық қажеттіліктеріне негізделген мектеп жасына дейінгі балалардың өмірлік тәжірибесі мен білімінің жетіспеушілігіне талдау жасау. Жаңа нәрселерді тану көбінесе интуитивті сыртқы көріністен байқалады, ал психологиялық таным интуитивті және бейсаналық болады. Мектеп жасына дейінгі балалардың оқу, жазу, сөйлеу қабілеті шектеулі, олардың ойлауы негізінен нақты ойлаумен сипатталады. Сонымен бірге мектеп жасына дейінгі балаларда бірте-бірте «кейіпкер» сезімі қалыптасады және өсумен бірге жүру керек. Сондықтан, динамикалық әсер дизайны пайдаланушыларды автономды жұмыс істеуге бағыттау және уақтылы кері байланыс беру үшін интуитивті болуы керек, осылайша өткір және қызықсыз қолданбалы бағдарламалық жасақтама өміршеңдікке толы және психологиялық талаптарға жауап беретін «антропоморфтық» сипаттамаларға ие болуы мүмкін. Мобильді қосымшаның эмоционалды интерфейс дизайнын жүзеге асыру үшін балалардың өсуі мен серіктестігінің талаптарыда ескерілу қажет.

3. Ата-ананың қадағалауы мен бала әрекетіне негізделген динамикалық сұранысты талдау Мектеп жасына дейінгі балаларды пайдаланушылар үшін әзірленген қолданбаны бағдарламалық қамтамасыз ету үшін пайдалану процесінде ата-аналардың ерекше рөлін де ескеру қажет.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған мобильді қосымшаның интерактивті интерфейсіндегі қозғалысты жобалау принциптері

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың көру және физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес динамикалық дизайн элементтерінің техникалық сипаттамаларының салыстырмалы түрде ұлғаюына назар аударуы керек, графика және мәтін кейіпкерлер қысқа және оңай оқылу қажет, мүмкіндігінше ашық және жарқын түстерді

қолданылу қажет. Мектеп жасына дейінгі балалардың көрнекі жүктемесін азайту үшін интерфейс түсі негізгі түсті таңдауға тырысып, қажетсіз динамикалық дизайнды алып тастауы керек [4]. Мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес интерфейсстің графикалық элементтері абстракттілі графиканың орнына нақтырақ графиканы қолдануы керек және интерфейсстің айқындылығын азайту және қолдану кезінде пайдаланушыларды қауіпсіз және жұмсақ сезіну үшін дөңгелектелген бұрыштар мен қисықтарды пайдалану керек. Анимациялық дизайн көбінесе қисық қозғалыс заңын қабылдайды және жылдамдықты өзгерту, ұлғайту және деформациялау және т.б. арқылы текстуралы динамикалық дизайнды шығарады, осылайша интерактивті интерфейс «скеуоморфизм» сипаттамаларына ие болады.

2. Процесті жеңілдету және деңгейді бір жүйеге келтіру.

Мектеп жасына дейінгі балалардың когнитивтік моделі интуитивті және еріксіз болғандықтан қосымшаның өзара әрекеттесу процесін жобалау кезінде процесті жеңілдету және сызықтық түрлендіруді сақтау қажет. Бір деңгейдің тұтас және тегіс ауысу эффектісі пайдаланушыларға әртүрлі деңгейлер арасындағы корреляция мен себептік байланысты ажыратуға мүмкіндік береді, осылайша бағдарламалық жасақтаманы пайдалану кезінде шатасуды азайтады [5]. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған қолданбалы қозғалыс әсерлерін жобалау кезінде тақырыпты ерекшелеуге назар аудару керек. Интерфейс ақпаратының берілуіне кедергі келтіретін шамадан тыс динамикалық әсерлерден пайдаланушыларды алаңдатпау үшін қажет емес динамикалық әсерлерді жойып, қажетті информациялармен қозғалыстарды қалдыру керек.

3. Белсенді басшылық және тиімді кері байланыс

Мектеп жасына дейінгі балалардың ерекше физикалық және психикалық қажеттіліктері үшін интерфейс динамикасын жобалау сонымен бірге интерфейссті «жанды» ету және пайдаланушылардың серіктестік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мультфильм кейіпкерлерінің бейнесін қалыптастыруға немесе дауыстық нұсқаулықты қосуға болады. Пайдаланушылар қолданбалы бағдарламалық құралмен өзара әрекеттесе алатындай, олардың мобильді қосымша арқылы ажырату және жеке басын сезіну қабілетін арттыру үшін дер кезінде және тиімді динамикалық кері байланыс жасалған дұрыс.

4. Көру, есту және басу арқылы жарқын көрініс ортасын жасау.

Интерактивті бағдарламалық құралды динамикалық пайдалану сахнасына дыбыс пен діріл шақыруларын және кері байланысты қосу динамикалық әсер көрсету әсерін байытып, пайдаланушыларға мүмкіндік беретін нақты қолданба сценарийін жасай алады. тәжірибе бағдарламалық жасақтаманың ағымдағы ортасына сәйкес келеді, бұл балаларға қосымшаны пайдалану кезінде сенсорлық ынталандыру сезімін алуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Динамикалық дизайн қолданбалы бағдарламалық жасақтамаға пайдаланушы тәжірибесін жақсартып алады және бұл интерактивті интерфейс дизайнының соңғы нүктесі болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған мобильді қосымша интерфейсстің динамикалық дизайны дизайнерлерден ойлау инерциясын бұзуды және мектеп жасына дейінгі балалардың физикалық және психологиялық ерекшеліктеріне, сондай-ақ ата-аналардың қолдану процесіндегі қажеттіліктеріне көбірек назар аударуды талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Ю Ди. Android смартфонның интерактивті интерфейсінің динамикалық әсерлер кітапханасын жобалау және енгізу [D]. Пекин: Бейжің технологиялық университеті, 2014 ж.
2. Smashing Magazine. Барлық ғажайыптардың есігі: Пайдаланушы тәжірибесі дизайнының құпиясы [M]. Пекин: Халықтық пошта және телекоммуникация баспасөзі, 2014 ж.
3. Ю Ди. Android смартфонның интерактивті интерфейсінің динамикалық әсерлер кітапханасын жобалау және енгізу [D]. Пекин: Бейжің технологиялық университеті, 2014 ж.
4. Мектеп жасына дейінгі балалардың «қарау, тыңдау, оқу және жазу» — APP интерфейсінің дизайнында графикалық тілді қолдану [Дж]. Лиу Лу. Арт Гранд View. 2016, №011

T.K. Samuratova^{1*}, Aidyn A¹,

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Information about authors:

Samuratova Tattigul Kakenovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Eurasian National University

L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-5390-9451>

Aidyn Aizhan –undergraduate of the Department of Design and engineering graphics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

[https://orcid.org/\(0000-0002-9543-0577\)](https://orcid.org/(0000-0002-9543-0577))

Exploring dynamic effect design in a preschool-based mobile application interface

Abstract: This article explores the principles of motion design for an interactive interface for a preschool mobile application. Analyzing their physiological and psychological features, as well as the user needs of parents when using a mobile application, combined with the principles of movement design, principles of movement design for interactive interfaces for preschool children are summarized.

Keywords: child psychology, motion design, interface, user gain experience

Approaches to Investigating Beliefs about Language Learning

Nazira Seidaliyeva

Master student, Suleyman Demirel University

Abstract

Investigating teachers' and learners' language learning beliefs is crucial since they have a great impact on language learning and language teaching processes. Beliefs that teachers hold may impact the way they behave in the classrooms, as well as their practice, attitudes, and learners' beliefs. Learners' beliefs impact their perceptions, attitudes, motivation, achievement, success, anxiety, language knowledge levels, and learning strategies. Both teachers and learners may hold positive or negative language learning beliefs. This article will look at the approaches which help researchers reveal language teachers' and learners' beliefs.

Key words: language learning beliefs, BALLI, approaches.

Introduction

Beliefs are considered as a core concept in any discipline that involves learning and human behavior. Beliefs research came to Applied Linguistics in the mid-1980s. Although the term of beliefs is widespread in language acquisition research, there is no perfect consensus on its meaning and definition. Its definition may vary depending on the different contexts. Beliefs were described by Victori and Lockhart (1995) as "generic beliefs learners have about themselves as learners, about variables impacting learning, and about the nature of language acquisition." Quite many researchers suggest that these beliefs influence language learners' progress, failure, and experience (Cotteral, 1999). For instance, Pintrich and De Groot (1990) note that learners who believe their studies are significant or interesting demonstrate higher levels of perseverance in their work.

Learners' beliefs are predetermined concepts or opinions about how things work or are taught that are based on the learners' experiences (Abdi & Asadi, 2015). Beliefs influence the learners' thoughts and behaviors and help them understand the world that is around them. Every learner has their own belief about what they might want to study. Despite the fact that the teacher may be in charge of the experiences the learner has, it is the learner who decides what should be learned from them. All learners' attempts to learn a foreign language will either succeed or fail depending on their learner beliefs. Ellis and Shintani (2014) define learners' beliefs as "beliefs about how language is learned and what should be involved in it". Wenden (2001) characterizes beliefs as particular knowledge of how the following factors are applied in learners' personal experience. Understanding language learners' beliefs is very important for organizing learning processes, taking into account all the factors that affect learning processes. For researchers, the difficulty and complexity of identifying beliefs has been a contentious issue.

Multiple research studies have discovered that teachers' beliefs and attitudes are key determinants of educational quality, as well. They shape teaching instructions, planning, and course program decisions, as well as their perception of what happens in the classroom and how they react to it (Lee & Oxelson, 2006). Teachers' classroom activities will be more influenced by their core beliefs than by the technique or course book they are required to use. Teachers' beliefs, in addition to impacting their teaching, influence how students approach language learning and use different language learning strategies. (Patrick, 2000).

Flavell (1987) states that language learning beliefs are part of metacognitive knowledge, which includes learners' expectations and objectives. According to Nikitina and Furuoka (2006), beliefs about learning a foreign language are contextual; therefore, various cultures have the potential to generate opinions on learning a new language. Horwitz, cited in Suwaranak (2012), states that language learning beliefs are not always explicitly or purposely discarded, but language learners retain these beliefs. Moreover, Abraham and Vann in Liao and Chiang (2004) propose that learners have their own language learning philosophies, that is, their convictions on how language functions and how it is learned. Additionally, a study by Samini and Lee from Saeb and Zamani (2013) discovered that higher grades were associated with greater confidence in one's foreign language learning ability and a greater willingness to practice with native speakers. Researchers in the field of second language acquisition have developed an interest in them due to beliefs that "success depends more on what happens inside and among the people in the classroom" than on "resources, procedures, and linguistic analysis" (Stevick, 1980).

Approaches to investigating language learning beliefs

Over the years, various research approaches have been applied to study language learning beliefs. These approaches differ from each other in terms of data collection and analysis. Recently, academics have tried to categorize these studies since they have been examined under numerous research paradigms. For instance, Benson and Lor (1999) arrange them based on the methods of inquiry used by researchers. As part of a standard research technique, learners compile a list of several belief statements and assess to what extent they agree or disagree with the statements (Horwitz, 1987). Focus groups and interviews are two more prominent tactics (Wenden, 1986b, 1987). Both of these methods are described as "mainstream" and "alternative" by Kalaja (2003). Barcelos (2000, 2003) makes a distinction between three basic approaches: normative, metacognitive, and contextual. These categorizations are founded on a description of beliefs, a study design, and other variables that are related to beliefs.

Research studies of the normative approach often include standard questionnaires that contain a number of assertions of belief about language acquisition and give language teachers the chance to express their level of agreement by selecting a position on a "Likert scale." Descriptive and inferential statistics can be used to quantify and interpret responses. This study approach in SLA literature derives from Horwitz's (1985) "Beliefs About Language Learning Inventory," also known as the BALLI style. Despite the fact that this method is widely used, one of the biggest criticisms of normative techniques to investigating language learning beliefs has been the unavailability of closed surveys to provide respondents with the opportunity to provide explanations. Still, the BALLI appears to produce fascinating data that might be used to study beliefs. In addition to the BALLI, several Likert-type surveys were created in order to examine language learners' beliefs (e.g., Kuntz, 1996; Cotterall, 1999; Sakui & Gaies, 1999).

The metacognitive approach, as previously indicated, comprises an interpretative paradigm to investigate language learning beliefs. The open response style of study allows research participants to go beyond the survey instrument's restricted items and closed replies. In contrast to the normative method, the things to be investigated are chosen by the study participants rather than the researcher. The metacognitive approach was used in quite many studies on language learners' beliefs.

According to the contextual approach, beliefs are social, dynamic, and contextual. The contextual approach to research focuses on qualitative investigations that support an interpretative worldview. It includes gathering data through case studies, narratives, metaphor analysis, discourse analysis, informal discussions, diaries, scenarios, and interviews, as well as ethnographic observations in the classroom. The normative and metacognitive methods both

assume a direct link between beliefs and actions; however, the contextual approach raises the potential of conflicting beliefs-actions correlations as a result of contextual constraints.

To understand how concepts and beliefs may be changed, the idea of learning approaches seems essential. To better comprehend the complicated field of language learning beliefs, Benson and Lor (1999) suggested that three levels of analysis be taken into account: conception, belief, and strategy. Consequently, learners can change their beliefs if they change the basic assumptions upon which those beliefs are built and consider the environment in which those beliefs are used.

References:

- Abdi, H., & Asadi, B. (2015). A synopsis of researches on teachers' and students' beliefs about language learning. *International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL)*, 3(4), 11. Retrieved from <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijSELL/v3-i4/14.pdf>
- Benson, P. & Lor, W. (1999). Conceptions of language and language learning. *System*, 27(4), 459-472.
- Cotterall, S. (1995). Readiness for autonomy: Investigating learner beliefs. *System*, 23/2, 195-205.
- Horwitz, E. K. (1985). Surveying student beliefs about language learning and teaching in the foreign language methods course, *Foreign Language Annals*, 18(4), 333-340.
- Horwitz, E.K. (1987). Surveying student beliefs about language learning. In A.L. Wenden & J. Robin (Eds.), *Learner strategies in language learning* (pp. 119-132). London: Prentice Hall.
- Liao, P., & Chiang, M. (2004). How college students' beliefs about English learning relate to their strategy use. Retrieved from <http://nhcuer.lib.nhcue.edu.tw/bitstream/392440000Q/1068/1/10281991-200412-x-19-137-154-a.pdf>
- Kalaja, P. (2003). Research on students' beliefs about SLA within a discursive approach. In Kalaja, P., & Barcelos, A. M. F. (Eds.), *Beliefs about SLA: New research approaches* (pp. 87-108). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Nikitina, L., & Furuoka, F. (2006). Re-examining Horwitz's beliefs About Language Learning Inventory (BALLI) in The Malaysian Context. *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*, 3(2). Retrieved from <http://e-flt.nus.edu.sg/>
- Patrick, K. (2000), "Exploring conceptions: Phenomenography and the object of study", in Bowden, J A and E Walsh (Eds), *Phenomenography*. Melbourne, Sydney: RMIT University Press, pp. 117-136.
- Saeb, F., & Zamani, E. (2013). Language learning strategies and beliefs about language learning in High-School students and students attending English Institutes: Are they different? *English Language Teaching*, 6(12).
- Stevick, E. W. (1980). *Teaching languages: A way and ways*. Rowley, MA: Newbury House Publishers, Inc.
- Suwanarak, K. (2012). English language learning beliefs, learning strategies and achievement of masters students in Thailand. *TESOL in Context*. Retrieved from http://www.tesol.org.au/files/files/275_kasma_suwanarak.pdf
- Victori, M., & Lockhart, W. (1995). Enhancing metacognition in self-directed language learning. *System*, 23, 223- 234.

Students' academic challenges with EMI at Kazakhstani Universities

Toigazina Akniyet Marartkyzy

MA student of SDU university

Abstract

Kazakh universities participate in the Bologna Process and try to improve the quality of education to an international level through the implementation of the EMI educational system. Many universities in Kazakhstan have already successfully trained an overwhelming number of highly qualified personnel. However, often undergraduate students, being non-native English speakers, may experience difficulties in the process of obtaining a degree: insufficient knowledge, the difference in the use of language in the workplace, the high cost of preparatory English courses and the low level of English teaching in schools, psychological barriers. Despite the fact that Kazakhstan offers training on the QEMU system, the existing disadvantages can be eradicated over time.

Key words: EMI educational system, EMI system, Kazakhstani Universities, challenges of EMI, undergraduate students, academic challenges.

The uprising trend of lingua franca education has gained significant popularity across the world, and Kazakhstan, as one of the most developed countries in the Central-Asian region, has adopted EMI educational system into the majority of universities, both at undergraduate and graduate levels. As Wilkinson (2012) state, English-Medium Instruction is commonplace in academic institutions where English is not perceived as a native language. The strategy for “Kazakhstan-2050” implies that a new educational policy of three languages is to be developed and included in higher institutions in order to maintain the competency of Kazakhstan’s society and to enhance the intercultural communication between nations internationally (Nazarbayev, 2012). The expansion of this system is caused by the political, economic, educational and social factors that are the main drivers of this trend (Wilkinson, 2012).

After joining the Bologna Process in 2010, Kazakhstan became the 47th member of the European Higher Education Area, and one of the major principles is to maintain international mobility of both students and personnel (IQAA, n.d.)

One of the first institutions that implemented EMI system on the territory of Kazakhstan, were KIMEP University, Sultan Demirel University and Nursultan Nazarbayev University (Tajik et al., 2021). Now the number of higher institutions with English language taught have increased, including Kazakh-British Technical University, KUIRW, UIB, International Academy of Business, Kazakh-American University etc. English as a Medium of Instruction implies teaching academic programs at English language, though, taking into account that the vast number of Kazakhstani citizens are native speakers of Kazakh and Russian languages, that may seem challenging for students, especially for freshmen.

The main problem is that though the plans for integrating this system into many higher institutions is one of the country’s development strategies, challenges should be regarded and taken into account when talking about undergraduate Kazakhstani students.

One of the problems that freshmen students may experience is that not all of them might get sufficient knowledge of the language after finishing school. That is, English, taught at school programs, often heavily relies on the teacher’s knowledge and experience in the field. According to the English Proficiency Index, Kazakhstan is 96th out of 112th countries placed if measuring the

extent to which the language is known (EF, 2022). According to Medelbek (2013), the country experiences deficit in the number of qualified English teachers, which means that more finances will be spent on additional language courses in order to attend the university and to successfully keep studies. In addition, this creates a new problem: undergraduate students, if their language level is somehow low to the university's scale, have to finish a program, "Foundation year" in order to improve language skills and to continue with the baccalaureate. Taking into account additional costs of language courses, Foundation year, this does not create new opportunities for Kazakhstani undergraduate students and applicants.

Another challenging issue is a non-compliance with academic rules and the use of Kazakh and Russian during the lectures and the whole course both from personnel and students. This practice may be described as code-switching technique, meaning that the usage of that is caused by low language proficiency and psychological barriers, leading to hindrance from learning within the EMI system. According to the study conducted by Tajik et al. (2020), which included participation of 320 students from 10 EMI-based universities in Kazakhstan, the results show that 84,5% of students indicated their language instructions are obeyed during their learning. However, if seizing the percentage, 32,4% of the respondents indicated that it was most of the time, 52,1% indicated the option "always", and 25,2% admitted their professors using Russian and Kazakh languages during the classes. In any event, only 50% of the language compliance was found out, which means that there is still an issue with language proficiency and professionalism during learning processes in EMI universities.

In addition, a big problem for students may be a change of environment and language environment for those students who previously had no experience of studying in the English-speaking field before entering the university. This can create additional problems with confidence in the use of the language, as well as interfere with the learning process due to this factor. Many students may feel pressure or a feeling that they are expressing themselves incorrectly or feel embarrassed to communicate in a language they are not used to all the time. As the study of Tajik et al. (2021) presents, men representatives were found to be better giving an oral speech and presentations than females in EMI universities of Kazakhstan. Moreover, this was the same as in Hong-Kong experience at universities.

The last problem that needs to be mentioned is the concern of students for future employment. For example, if a student after completing a bachelor's degree in English does not find a job in an international company or a workplace where English is mandatory and basic, there may be problems with language adjustment at a workplace. For example, a graduate student has many terms and basic concepts in English, but cannot explain it in his native language. This can create problems in the workplace, difficulty in understanding with management and colleagues, as well as a slow pace of work, since most of the time can be spent trying to understand some concepts in the language of perception. Besides, it may also lead to the excessive number of students who do not use Kazakh language at the workplace, which, in turn, might highly likely put in danger the development of this language as a scientific one (Karabay, 2017).

Summing up, I would like to note that Kazakhstan is in the process of reforms and formation in the field of education, especially trilingual. Students studying entirely in a foreign language undoubtedly have many opportunities and priorities, but also experience some difficulties in the learning process, some of which were mentioned above. Despite this, some of these problems are not directly related to the success of the implementation of the system in universities. However, there are gaps and shortcomings, with the elimination of which EMI can be improved and bring more benefits to students, staff and the economy, aimed at training qualified and competitive specialists.

References

1. Wilkinson, R. (2012). English-Medium Instruction at a Dutch University: Challenges and Pitfalls. *English-Medium Instruction at Universities*, 3-24. Retrieved from: <https://doi.org/10.21832/9781847698162-005>
2. Nazarbayev, N. (2012). A New Course for the Republic. *Kazakhstan 2050 Strategy*. Retrieved from: <https://kazakhstan2050.com/2050-address>
3. IQAA (n.d.). The Bologna Process in Kazakhstan. *IQAA*. Retrieved from: <https://iqaa.kz/en/higher-education/the-bologna-process/the-bologna-process-in-kazakhstan>
4. Tajik, M. et al. (2021). Graduate students' perceptions about EMI in HEIs of Kazakhstan. *Research Gate*. Retrieved from: [https://www.researchgate.net/publication/357403437_Graduate_students%27_perceptions_ab
out_EMI_in_HEIs_of_Kazakhstan](https://www.researchgate.net/publication/357403437_Graduate_students%27_perceptions_about_EMI_in_HEIs_of_Kazakhstan)
5. EF (2022). Kazakhstan English Proficiency Index. *EF*. Retrieved from: <https://www.ef.com/wwen/epi/regions/asia/kazakhstan/>
6. Medelbek, R. (2013). Schools experiencing shortage of English teachers. *Azattyq*. Retrieved from: <https://rus.azattyq.org/a/english-in-kazakh-schools/25097013.html>
7. Karabay, A. (2017). STEM and Social Sciences Students' Language-Oriented Academic Challenges in English Medium of Instruction (EMI) Programs: The Case of An International University in Kazakhstan. *Nazarbayev University Graduate School of Education*. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/214473737.pdf>

Exploration of the motivational strategies of English teachers in Kazakh classroom

Arystanbekova Akmaral Arystanbekovna

Master student of Two Foreign Languages Programm, Faculty of Humanities and Education, Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen

Abstract

This article aims to explore using motivational strategies by English teachers and discuss the theories of motivation on the impact of teachers on students' motivation. There are several research works, suggesting that teachers' responsibility is in promoting and keeping learners' motivation in the process of learning. This article can be considered as one of them. This study focuses on using motivational strategies of English teachers from different region of Kazakhstan. They were from state and private, urban and rural schools. The method of the study is Qualitative Research method. For data collection used interview. Findings make a number of suggestions for young teachers. The most and the least teaching strategies shown by English teachers. This research is important for stakeholders who are concern on motivating students.

Introduction

This chapter covers a study background, the purpose of the research, the research questions, information about participants, methods, significance of the research and outline of the study.

Schools' rating is based on students' success. Students' success is based on their motivational degree. Motivation plays an important role in learning process (Gardner,2007). Lack of motivation might be a reason of renouncement of learning at all. Student with low motivation can not support his learning when testing difficulties in the learning process (Dörnyei, 2001; Gardner,2007; Palmer, 2009). Conversely, students with high motivation will have achievement in learning English than students with low motivation (Bernaus,Wilson&Gardner,2008; Bernaus&Gardner,2008).

To increase students' motivation, several studies have suggested that teachers' instructions, approaches and methods play an important role (Assor et al., 2005; Bernaus & Gardner, 2008; Corpus, McClintic-Gilbert, & Hayenga, 2009; Dweck, 2002; Loima & Vibulphol, 2014, 2016; Niemiec & Ryan, 2009; Urhahne, 2015).

This study aims to explore using motivational strategies by English teachers and discuss the theories of motivation on the impact of teachers on students' motivation.

This article includes:

- investigation of English teachers' using motivational strategies
- the list of the most common and the least frequent motivational strategies used by teachers.

This study tries to find answer for the two research questions:

1. What is the most important and least important motivational strategy used by Kazakhstani English teachers?
2. What motivational strategies do Kazakhstani English teachers employ ing the teaching –learning process?

This study focuses on using motivational strategies of English teachers from different region of Kazakhstan. They were from state and private, urban and rural schools.

The method of the study is Qualitative Research method. For data collection used questionnaire. The most and the least common motivational strategies shown by English teachers. All of the methods' and techniques' results will be presented in the following sections.

Learners may be driven to learn by internal and external sources. In learning English external sources drives motivation, however, the role of English is limited outside the classroom (Cho,2013), this is a reason of teachers' important role to motivate learners than their parents. Bernaus&Gardner,2008; Dörnyei, 2007; Loima & Vibulphol, 2014; Niemiec & Ryan, 2009).

This research is important for stakeholders who are concern on motivating students. Suggestions about teachers motivational instruments and impact to support motivation of the young learners will be presented.

Motivation is a key factor in learning language(Dörnyei & Ushioda, 2011; Lasagabaster, Doiz, & Sierra, 2014; Ushioda, 2013). Motivation is "the driving force to sustain the long and often tedious learning process" (Guilloteaux & Dornyei, 2008).

To create and maintain high levels of learner motivation teachers should systematically use motivational strategies (Cirocki et all, 2019). Teachers' instructions, techniques, approaches, tactics are considered as motivational strategies. Motivational strategies can change learners' behavior and their attitude to learning language. Motivational strategies are the practical dimensions of the theory of motivation. Girocki at all. adapted four motivational strategies from Guilloteaux & Dornyei's (2008) work in his paper. The first one is "Creating basic motivational strategies, next one is "generating initial motivation", then "maintaining and protecting motivation". The last dimension is "encouraging positive retrospective self-evaluation". The first one includes techniques in creating classroom conditions to make and keep motivated learners. In the second dimension foreign language's culture and values will be introduced. As the result, students should be interested to know more about foreign language community. The third – sustaining students' motivation dimension includes making and refreshing pleasant classroom experience. The last dimension is about improving learners' positive self-assessment. Using these categories of motivational strategies can be respond to the question how may teachers improve students' motivation.

Some studies made a conclusion that teachers are the most important factor of the second language learner's' motivation. Because teachers help in persisting students in the long language learning process. "Among the role that teachers play in L2 classes are initiator, facilitator, motivator, ideal model of the target language speaker, mentor, consultant, and mental supporter. These roles are assumed to influence each learner's motivation" (Mastoor al Kaboody, 2013)

Learners may be driven to learn by internal and external sources. In learning English external sources drives motivation, however, the role of English is limited outside the classroom (Cho,2013), this is a reason of teachers' important role to motivate learners than their parents. Bernaus&Gardner,2008; Dörnyei, 2007; Loima & Vibulphol, 2014; Niemiec & Ryan, 2009).

Intrinsically motivated students engage in activities with their internal interests. They may learn and develop itself than externally driven students. (Deci & Ryan, 2008; Niemiec & Ryan, 2009; Ryan & Deci, 2000;Taylor et al., 2014).

However, some situations with uninteresting assignments need extrinsic motivation forms. In this case, for engaging students ,teacher should inform the importance of the activities—make relation with the students' goals and lifelong interests.

Teachers are able to encourage or inhibit students' own curiosity.(Niemiec & Ryan, 2009;Reeve, 2009). Learners' intrinsic motivation and lifelong learning can be encouraged by teachers' autonomy-support styles. Precisely, teachers gives learners a sense of self-control in doing tasks (Niemiec & Ryan, 2009; Reeve, 2009). Jang, Reeve and Deci (2010) convinced when the teacher gaves to students' more attention for learning individually, those would be intrinsically motivated. In some cases, teachers suppress students' internal desire in learning, when teachers

use controlling styles. (Assor, Kaplan, & Roth, 2002; Dweck, 2002; Garn & Jolly, 2013; Moskovsky, Alrabai, Paolini & Ratcheva, 2013; Niemiec & Ryan, 2009). Sometimes it depend on situation-based interests; these learners did what they were asked to do (Loima & Vibulphol, 2014). Also school administrators are responsible for learners' motivation. Reeve(2009) elaborated that teachers may exercise a controlling style to motivate students in the classroom because of pressures from above—administrators and institutional requirements. As a result , these teacher may rely on external control to maintain learners' learning interest (Niemiec & Ryan, 2009; Reeve, 2009).

Yan (2006) reported that some students learn English to pass entrance examinations and examinations such as IELTS. English teachers played an important role, as the next students reported that they learnt English because of their teacher.

Also, in China Gao (2003) conducted a survey among school students. As a result, findings showed that participants learn English for the interest, learn English to enter better university, learn English to raise Chinese peoples' life quality and as a responsibility, which showed that they wanted to live up to the parents' or teachers' expectations

METHODOLOGY

The research method is mixed method. The research questions that are provided below assist in achieving the study goal:

1. **What** is the most important and least important motivational strategy used by Kazakhstani English teachers?
2. What motivational strategies do Kazakhstani English teachers employ in the teaching–learning process?

The instruments and sampling techniques that were employed to answer the research question will also be described in this chapter. Next, this chapter determines the methods that were used to collect and analyze the data. Finally, ethical issues concerning the study and limitations are covered in this chapter.

Data Collection Instruments

The data collection involved instruments such as observation, interview and survey: The survey was used as the quantitative data collection instrument in this study.

The questions were adapted from Cirocki, Soto, Encalada & Cuensa (2019).

The qualitative data collection tool chosen for the study was phone conversation, which was semi-structured. The interviews lasted 15 minutes. The interview questions were

based on data derived from the survey. The semi-structured nature of the interview had some flexibility to ask follow-up questions during interviews.

Ethics

This study does not impose any risks on participants health, reputation and employment.

Anonymous and confidentiality will be kept during the study. Interviewees will have the opportunity to verify statements when the research is in draft form.

Participants will receive a copy of the final report. The interview can be given by telephone and questions were in Google Forms.

Conversation will be recorded by application "Call recorder" with your permission and some responses will be written in document. After the interview your answers will be sent via email. Answers will be transcribed and at which time your real name will be replaces with letter-and-number-based codes. For example, T5 meant teacher number five .

All participants read the consent form and informed that participation is voluntary. The alternative is not to participate. Participants had the right to refuse to answer particular questions. Respondents agree with the results of this research study that may be presented at scientific or professional meetings or published in scientific journals.

Results

Overall, 7 teachers were interviewed. All of them are female.

For anonymity, numbers from 1-7 was used instead of interviewees' names and they identified as participant T1 to T4. First three questions were for background information, according their age, year of experience.

Interviewees are of different ages, having from 2 to 16 years teaching experience and from 1,5 to 7 years of working experience at the current school.

Table 1. **General information about interview participants**

Participant code	Overall teaching experience	Experience at current school
Teacher 1	15	7
Teacher 2	7	3
Teacher 3	7	4
Teacher 4	16	3
Teacher 5	2	1.5
Teacher 6	7	7
Teacher 7	8	3

Table 2

	State	Private	Urban	Rural
Number of participants	6	1	6	1
	85.7%	14.3%	85.7%	14.3%
Total	100%		100%	

Table 2 shows participants' workplace and type of school

	Primary	Secondary	Both
Number of Participants	1	6	

Table 2 shows the number of classes teaching by interviewees. It was recognized through asking follow-up questions that 3 interviewees teach grades from 5 till 7. Before they taught primary classes and responded according past and present teaching experience.

Table 3. Participants' feeling and attitude

	C	D	A	CA
I am relaxed when I enter the classroom to teach	14.3%		71.4%	14.3%
I feel that I am motivating my students to learn			71.4%	28.6%

The participants were asked to rate whether they completely disagree, disagree, agree or completely agree with specific statements. The responses were positive as 70% of respondents agreed and 28% completely agreed with the statement.

Table 4. Estimation

	High	Moderate	Low	Negative
Teachers estimation on students' motivation level during the lesson	14.3%	85.7%		
Teachers' self-evaluation in motivating students	42.9%	57.1%		
Being yourself in front of students?	71.4%	28.6%		

Table 5. The most common motivational strategies used by teachers

Motivational strategies	Participants' answer
Do you use a short & interesting opening activity to start the class?	100%
Being polite with students	85.7%
Do you correct the wrong-unexpected answers immediately?	100%
Speaking in a clear and loud voice	100%
Correcting the wrong-unexpected answers not immediately	100%
Providing individual support for students whenever needed to show that the teacher cares about them	100%
Creating a friendly atmosphere in the classroom	100%
Relying on internal sources of motivation	100%
Bringing humor into the classroom	100%
Monitoring student's work and celebrate their successes	100%

Table 6. The least frequently used motivational strategies

Motivational strategies	Participants' answer
Giving student choices in deciding how and when they will be assess	28.6%
Allowing students to choose classroom activities	28.6%
Sharing responsibility to organize the teaching-learning process with the students	42.8%
Rewarding students in various ways (e.g. Teach the class your favourite game, Take a homework pass, Choose a book for reading aloud)	42.8%
Asking students to be quiet when you need to maintain a better learning classroom environment	71.4%
Motivating students using external sources: scores, punishment	28.6%

Conclusion

The use of motivational strategies was also analyzed in terms of the participants' age, teaching experience and type of school – urban or rural, state or private. No significant differences were observed according type and location of schools. However, it was noticed significant difference in relation to age and also teaching experience. Participants, whose experience more 15 years and others who are working without breaks such as maternity leave or who works many years at their current school used all motivational strategies. One participants opinion and answer were different. For the question, "What could be done to better promote students motivation?" T6 responded that giving some democracy to the students is very important. However, that participant does not share responsibility in organization teaching-learning process, does not allow choose activities and reward students in various ways. She explained and suggested giving one day for these things. The findings of this study shows an importance to study students' perception of these investigated motivational strategies.

Incidencia de los Smartphone en el desarrollo de la plasticidad cerebral en niños de 0 a 6 años, en un contexto de alta vulnerabilidad

Incidence of smartphones in the development of brain plasticity in children between the ages of 0 to 6 years, in a context of high vulnerability

José Manuel Salum Tomé

Ph.D., Doctor en Educación

Miguel Ángel Ponce López

Klgo., Licenciado en Kinesiología

RESUMEN

El proyecto de Investigación que se presenta a continuación apunta esencialmente a una revisión sistemática respecto al uso de los Smartphone en el desarrollo de la plasticidad cerebral de los niños con edades comprendidas entre 0 y 6 años.

Esta revisión estará compuesta de tres grandes categorías de contenido: Intelectuales, actitudinales y conductuales, cada una de las cuales está conformado por un número determinado de Habilidades, las cuales serán expresadas según las distintas revisiones sistemáticas, incluyendo literatura gris, las que darán base y fundamentos teóricos y prácticos que permitirían la deducción de nuevas investigaciones.

Palabras claves: Smartphone, plasticidad cerebral, desarrollo, habilidades conductuales

SUMMARY

The research project that presents a complete update for a systematic review regarding the use of smartphones. The development of cerebral plasticity in children aged between 0 and 6 years.

This review is composed of three complete categories of content: Intellectual, attitudinal and behavioral, all definitions are made up of a certain number of Skills, which are expressed in the various systematic versions, including gray literature, which will provide the basis and theoretical foundations and practical ones that allow the deduction of new investigations

Keywords: Smartphones, brain plasticity, development, behavioral skills

Incidencia de los Smartphone en el desarrollo de la plasticidad cerebral en niños de 0 a 6 años, en un contexto de alta vulnerabilidad

Resumen

El proyecto de Investigación que se presenta a continuación apunta esencialmente a una revisión sistemática respecto al uso de los Smartphone en el desarrollo de la plasticidad cerebral de los niños con edades comprendidas entre 0 y 6 años.

Esta revisión estará compuesta de tres grandes categorías de contenido: Intelectuales, actitudinales y conductuales, cada una de las cuales está conformado por un número determinado de Habilidades, las cuales serán expresadas según las distintas revisiones sistemáticas, incluyendo literatura gris, las que darán base y fundamentos teóricos y prácticos que permitirían la deducción de nuevas investigaciones.

Una vez expuesta la revisión de literatura y diferentes estudios en relación a lo mencionado, objetivar que la dependencia y el mal uso de los Smartphone en los niños inciden negativamente en la neuroplasticidad cerebral, el cual en últimos términos es producto de lo anterior que se expresa en mala conducta, baja autoestima, bajo nivel cognitivo según corresponda a su edad y habilidades asociadas.

A partir de los resultados de este análisis cuantitativo y cualitativo (mixto), podremos clasificar el nivel de desempeño eficiente de los niños según su edad.

Al no existir estudios de índole meta-análisis que nos permitiría reflejar una búsqueda más avanzados con un grado de evidencia mayor, el actual se limita a realizar un estudio de revisión sistemática.

Este proceso de investigación permite facilitar y dilucidar los mitos de los padres que el uso del Smartphone en sus hijos “los vuelve más intelectuales”.

Está claro que el desarrollo tecnológico avanza día a día, teniendo acceso una mayor parte de la población a estos medios tecnológicos, sin medir las consecuencias del freno neuronal que se produce en los niños menores de 6 años en el uso de los celulares

Smartphone indiscriminada y discriminadamente sin percibir la noxa en los niños, de un contexto socioeconómico de alta Vulnerabilidad.

Formulación del problema

En los últimos años el ingreso de estos dispositivos al mercado chileno ha crecido constantemente, ya sea en la casa o en la escuela, generando notables cambios en el comportamiento de las personas, cambiando de esta forma los estilos de vida o sus actitudes, por esta razón es importante entender y dimensionar el verdadero efecto que ha generado este movimiento tecnológico. Los Smartphone influyen en los estilos de vida de las personas cambiando sus hábitos ya pre-establecidos facilitando la comunicación e información de una forma ágil y práctica. De esta forma se ha creado una dependencia tecnológica transformando los canales tradicionales en canales de comunicación más diversificados.

Se hará una investigación mixta cuantitativos y cualitativos que nos ayudara a tener más clara la influencia que tienen los Smartphone en los usuarios, de forma más real y verídica.

El mal uso de los Smartphone tanto en el hogar como jardines infantiles y primer nivel educativo en Chile, ha ayudado al freno de la plasticidad cerebral de los niños de 0 a 6 años de edad, situación que se da en sectores de alta vulnerabilidad.

La propuesta que se presenta en este proyecto de investigación es una evaluación de carácter formativo que está orientado a mejorar la calidad de educación de jóvenes de un contexto social vulnerable.

La llegada de los teléfonos inteligentes en nuestra vida diaria sin duda cambiado nuestras vidas sin duda ha cambiado nuestro desarrollo neuronal.

El cerebro no es una materia inerte y fija, pero es una verdadera unidad central del ser humano. Es de gran plasticidad, las conexiones neuronales se están desarrollando todos los días y la estimulación cerebral desencadena la creación de nuevos circuitos neuronales.

Esta estimulación permite el proceso tradicional del aprendizaje y esto ha permitido a los seres humanos adaptarse y evolucionar. Siendo las herramientas digitales potentes estimuladores, participan, al igual que otros elementos, en la modificación de nuestro cerebro.

Para 2018, las estimaciones predicen que un tercio de la población mundial tendrá un teléfono inteligente. Esto representa al menos 2,6 millones de usuarios en todo el mundo. Y para muchos, el teléfono móvil se ha convertido en un objeto cotidiano indispensable. Para comunicarse, intercambiar con otros, sino también para seguir las noticias o incluso divertirse. En promedio, los usuarios pasan al menos 4,7 horas al día en sus teléfonos inteligentes.

Marco Teórico

La Organización Mundial de la Salud (1982) define el término neuroplasticidad como la capacidad de las células del sistema nervioso para regenerarse anatómica y funcionalmente, después de estar sujetas a influencias patológicas ambientales o del desarrollo, incluyendo traumatismos y enfermedades.

Otros autores indican que la neuroplasticidad es la potencialidad del sistema nervioso de modificarse para formar conexiones nerviosas en respuesta a la información nueva, la estimulación sensorial, el desarrollo, la disfunción o el daño. En general, la neuroplasticidad suele asociarse al aprendizaje que tiene lugar en la infancia, pero sus definiciones van más allá y tienen un recorrido histórico. Hay diversos componentes bioquímicos y fisiológicos detrás de un proceso de neuroplasticidad y esto lleva a diferentes reacciones biomoleculares químicas, genómicas y proteómicas que requieren de acciones intra y extra neuronales para generar una respuesta neuronal.

El sistema nervioso cuenta con extraordinarias propiedades con capacidad de modificación dinámica, un “producto nunca terminado” resultado de la interacción entre factores genéticos y ambientales. La neuroplasticidad comprende todas las propiedades del cerebro relacionadas con las constantes modificaciones de su estructura y se aplica a una gran cantidad de fenómenos tales como la neurogénesis en los adultos, la reorganización de mapas corticales o los cambios sinápticos asociados a la memoria y los

hábitos. Para que un cambio sea una manifestación de plasticidad funcional debe expresar un proceso activo de readaptación ante los requisitos del entorno. A su vez los

procesos activos deben implicar cambios en alguno de estos mecanismos: número de sinapsis, eficacia de las sinapsis y características neuronales intrínsecas.

Existen mecanismos celulares y moleculares de los fenómenos de neuroplasticidad, los cuales se organizan en torno a la plasticidad por crecimiento: regeneración axonal, colateralización, sinaptogénesis, neurogénesis y la plasticidad funcional que indica cambios en la eficacia de la transmisión sináptica.

Científicos de la Universidad de Zúrich (Suiza) y Friburgo (Alemania), en un estudio publicado en la revista *Current Biology* en diciembre 2014, dada la reciente obsesión por los móviles inteligentes decidieron explorar la plasticidad del cerebro en situaciones cotidianas y analizar cómo el uso de los dedos en el manejo de los celulares con pantalla táctil lo moldea, produciéndose una mayor actividad cerebral.

Cada región del cuerpo tiene un área específica en el centro emocional del cerebro, donde se procesa su información, la cual es flexible y puede cambiar.

Los investigadores estudiaron la activación del córtex sensorio-motor, que se activa con el movimiento de los dedos. Para ello realizaron electroencefalogramas que medían la actividad de las regiones corticales del cerebro en 37 personas diestras, 26 de las cuales eran usuarios de Smartphone con pantalla táctil y 11 de celulares con teclados tradicionales.

Gracias al electroencefalograma registraron la respuesta cerebral cuando los usuarios de teléfonos inteligentes tocaban la pantalla con los dedos pulgar, índice y medio para poder

luego compararla con la de personas que siguen usando los viejos móviles de teclados tradicionales.

Los resultados sugieren que los movimientos repetitivos sobre la superficie de las pantallas táctiles reorganizan el procesamiento sensorial de la mano, con actualizaciones diarias de las representaciones cerebrales de las puntas de los dedos.

Los científicos concluyeron que la actividad eléctrica en el cerebro de los usuarios de teléfonos inteligentes aumentaba al tocar las puntas de los dedos pulgar, índice y corazón.

Asimismo, revelaron que el uso de las pantallas táctiles cambia la forma en que los pulgares y el cerebro trabajan en conjunto y que la cantidad de actividad del córtex cerebral asociada al pulgar y el índice era directamente proporcional a la cantidad de tiempo que se usaba el dispositivo inteligente. El procesamiento sensorial del córtex en nuestro cerebro es continuamente remodelado por la tecnología digital personal. El uso de los Smartphone es la herramienta ideal para estudiar la plasticidad cotidiana del cerebro humano.

A continuación presentamos estudios en los cuales se hace referencia a los inicios de la neuroplasticidad, la que esta asociada a cambios conductuales y luego detalla estudios de los

cuales hemos revisado sistemáticamente, integrando algunos conceptos como: neuroplasticidad, rendimiento académico asociado al uso del Smartphone.

Behavioural Brain Research 78 (1996) 57–65

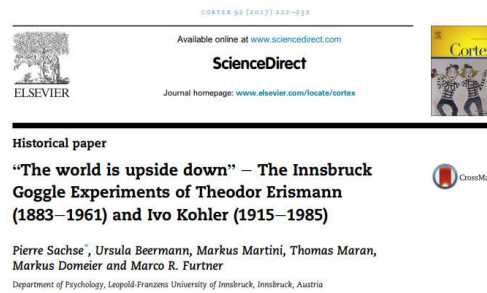
Psychobiology of plasticity: effects of training and experience on brain and behavior

Mark R. Rosenzweig * and Edward L. Bennett

Department of Psychology-1650, 3210 Tolman Hall, University of California, Berkeley, CA 94720-1650, USA

Received 17 March 1995; revised 9 June 1995; accepted 19 June 1995

Las primeras evidencias experimentales de que la neuroplasticidad depende de la experiencia proveniente de los trabajos de Rosenzweig y Bennet realizados en los años sesenta. Estos autores observaron a ratas criadas en ambientes enriquecidos y comprobaron que desarrollaban una corteza cerebral más gruesa, con más contactos sinápticos y un mayor número tanto de dendritas como de espinas dendríticas.

Erismann e Ivo Kohler realizaron un experimento en el que establecieron la asociación de la plasticidad y los cambios conductuales. En sujetos expuestos a lentes que invierten los campos visuales (viendo todo al revés), tras días de esfuerzo y confusión, logran desenvolverse con relativa normalidad tanto para vestirse, comer o caminar, como para esquiar o montar en bici, y estos cambios conductuales están emparejados a transformaciones en la corteza motora y la corteza parietal posterior.

The mere presence of your smartphone reduces brain power, study shows

Date: June 23, 2017

Source: University of Texas at Austin (UT Austin)

La mera presencia de su teléfono inteligente reduce la potencia cerebral, muestra un estudio

Fecha: 23 de junio de 2017 Fuente: Universidad de Texas en Austin (UT Austin)

Background: su capacidad cognitiva se reduce significativamente cuando su teléfono inteligente está a su alcance, incluso si está apagado. Ese es el hallazgo para llevar de un nuevo estudio de la escuela de negocios McCombs en la Universidad de Texas en Austin.

Objective: evaluar si el celular estando a su alcance, incluso apagado, reduce significativamente su capacidad cognitiva.

Methods: el profesor asistente de McCombs, Adrian Ward y sus coautores realizaron experimentos con casi 800 usuarios de teléfonos inteligentes en un intento de medir,

por primera vez, que tan bien las personas pueden completar tareas cuando tienen sus teléfonos inteligentes cerca, incluso cuando no los están usando. En este

experimento los investigadores pidieron a los participantes del estudio que se sentaran frente a un computador y realizaran una serie de pruebas que requerían concentración total para poder puntuar bien. Las pruebas se diseñaron para medir la capacidad cognitiva disponible de los participantes, es decir, la capacidad del cerebro para retener y procesar datos en cualquier momento dado. Antes de comenzar, los participantes fueron instruidos aleatoriamente para colocar sus teléfonos inteligentes en el escritorio boca abajo, en su bolsa de bolsillo o personal, o en otra habitación. Todos los participantes fueron instruidos para que silencien sus teléfonos.

Conclusión: Los investigadores encontraron que los participantes con sus teléfonos en otra sala superaban significativamente a los que tenían sus teléfonos en el escritorio, y también superaban ligeramente a los participantes que tenían en un bolsillo o bolso. Estos hallazgos sugieren que la mera presencia de un teléfono inteligente reduce la capacidad cognitiva disponible, y afecta el funcionamiento cognitivo, a pesar de que las personas sienten que están prestando toda su atención y enfoque a la tarea que tienen entre manos.

Checking phones in lectures can cost students half a grade in exams

Date: July 28, 2018

Source: Taylor & Francis Group

Verificar los teléfonos en conferencias puede costar a los estudiantes medio grado en los exámenes Fecha: 28 de julio de 2018 Fuente: Grupo Taylor & Francis

background: Los estudiantes rinden menos en los exámenes de fin de trimestre si se les permite el acceso a un dispositivo electrónico, como un teléfono o una tableta, para fines no académicos en conferencias, un nuevo estudio.

Objective: Investigadores de la Universidad de Rutgers en EE.UU. realizaron un experimento en clase para evaluar si dividir la atención entre los dispositivos electrónicos

y el profesor durante la clase afectaba el rendimiento de los estudiantes en pruebas dentro de la clase y un examen de fin de trimestre.

Methods: 118 estudiantes de psicología cognitiva de la Universidad de Rutgers participaron en el experimento durante un periodo de su curso. Las computadoras portátiles, teléfonos y tabletas fueron prohibidos en la mitad de las clases y permitidos la

otra mitad. Cuando se permitieron los dispositivos, se les pidió a los estudiantes que registraran si los habían utilizado con fines no académicos durante la conferencia.

Conclusion: El estudio encontró que tener un dispositivo no disminuyó los puntajes de los estudiantes en las pruebas de comprensión dentro de las clases magistrales, pero si las puntuaciones más bajas en el examen de fin de trimestre al menos en un 5% o medio grado. Este hallazgo muestra por primera vez que el efecto principal de la atención dividida en el aula es la

retención largo plazo con menos objetivos de una tarea de estudio recordada más adelante. Además cuando se les permitió el uso de dispositivos

electrónicos en la clase el rendimiento también fue peor para los estudiantes que no usaron dispositivos, así como para los que sí lo hicieron.

Is Technology Producing A Decline In Critical Thinking And Analysis?

Date: January 29, 2009

Source: University of California - Los Angeles

¿La tecnología está produciendo una disminución en el pensamiento crítico y el análisis?

Fecha: 29 de enero de 2009 Fuente: Universidad de California - Los Ángeles

background: A medida que la tecnología ha jugado un papel más importante en nuestras vidas, nuestras habilidades en el pensamiento crítico y el análisis han disminuido, mientras que nuestras habilidades visuales han mejorado, de acuerdo con la investigación psicológica.

Methods: los estudiantes han cambiado como resultado de su exposición a la tecnología, dice Greenfield, quien analizó más de 50 estudios sobre aprendizaje y tecnología, incluida la investigación sobre tareas múltiples y el uso de computadoras, internet y videojuegos.

Conclusión: leer por placer, que ha disminuido entre los jóvenes en las últimas décadas, mejora el pensamiento y capta la imaginación de una manera que los medios visuales, como los videojuegos o la televisión, desconocen, dijo Greenfield. Ningún medio es bueno para todo, si queremos desarrollar una variedad de habilidades, necesitamos una dieta balanceada de los medios. Cada medio tiene costos y beneficios en términos de que habilidades desarrolla cada uno. Al usar más medios visuales los estudiantes procesaran mejor la información, sin embargo, la mayoría de los medios visuales son medidos en tiempo real que no permiten tiempo para la reflexión, el análisis o la imaginación, los que no se desarrollan con medios en tiempo real como la televisión o los videojuegos. La tecnología no es una panacea en educación, debido a las habilidades que se están perdiendo. Los estudiantes muestran que la lectura desarrolla la imaginación, la inducción, la reflexión y el pensamiento crítico, así como el vocabulario. Greenfield.

Relationship among smartphone usage, addiction, academic performance and the moderating role of gender: A study of higher education students in India

Author links open overlay panel Jogendra Kumar Nayak

Relación entre el uso de teléfonos inteligentes, la adicción, el rendimiento académico y el papel moderador del género: un estudio de estudiantes de educación superior en la India Los enlaces de autor abren el panel de superposición Jogendra Kumar Nayak

Background: Los teléfonos inteligentes han penetrado en la vida de las personas a un ritmo más rápido en los últimos tiempos en la India. Se usan para varios propósitos además de hablar y enviar mensajes como chatear en vivo, buscar información, banca móvil y entretenimiento, etc. Las discusiones sobre el teléfono inteligente se han hecho cargo de las discusiones personales y las interacciones individuales entre personas. El uso se ha vuelto tan alto que se ha convertido en adicción en muchos casos.

Objective: En este estudio, se midió la adicción de los teléfonos inteligentes al rendimiento académico de los estudiantes y también se verificó el efecto del género y el estado de las relaciones en el uso y la adicción a los teléfonos inteligentes. El uso de teléfonos inteligentes se midió con la ayuda de la cantidad de tiempo que pasaron en el teléfono y la factura mensual.

Methods: Se elaboró y administró un cuestionario a 429 estudiantes de educación superior en la India para verificar la adicción, el efecto en el rendimiento y el uso de teléfonos inteligentes, junto con las principales utilidades de un teléfono inteligente y el perfil demográfico de los encuestados.

Conclusión: Los resultados muestran que el uso es más en el caso de las mujeres que los estudiantes varones. Sin embargo, el efecto sobre el rendimiento es severo en el caso de los estudiantes varones. Además de los cambios de comportamiento, se encontró que las estudiantes apenas tenían ningún efecto sobre la adicción a los teléfonos inteligentes, a diferencia de los estudiantes varones que se descubrió que descuidaban el trabajo, se

sentían ansiosos y perdían el control de sí mismos. Sin embargo, el efecto sobre el rendimiento es severo en el caso de los estudiantes varones.

Cellphone addiction harming academic performance is 'an increasingly realistic possibility'

Date: August 28, 2014, *Source:* Baylor University

La adicción al teléfono celular que daña el rendimiento académico es "una posibilidad cada vez más realista" Fecha: 28 de agosto de 2014, fuente: Baylor University

Background: Las mujeres estudiantes universitarias gastan un promedio de 10 horas al día en sus teléfonos celulares, mientras que los hombres estudiantes universitarios gastan casi ocho horas, según un estudio sobre la actividad del teléfono celular. "A medida que aumentan las funciones del teléfono celular, las adicciones a esta pieza de tecnología aparentemente indispensable se convierten en una posibilidad cada vez más realista", señalaron los investigadores.

Objective: El estudio señala que aproximadamente el 60 por ciento de los estudiantes universitarios admiten que pueden ser adictos a su teléfono celular, y algunos indicaron que se agitan cuando no está a la vista, dijo Roberts, autor principal del artículo "The Invisible Addiction: Cellphone Activities and Addiction". Entre estudiantes universitarios masculinos y femeninos".

Methods: El estudio, basado en una encuesta en línea de 164 estudiantes universitarios, examinó 24 actividades de teléfonos celulares y descubrió que el tiempo dedicado a 11 de esas actividades difería significativamente entre los sexos. Algunas funciones, entre ellas Pinterest e Instagram, están asociadas significativamente con la adicción al teléfono móvil.

Conclusion: De las principales actividades, los encuestados informaron que pasaron la mayor parte del tiempo enviando mensajes de texto (un promedio de 94.6 minutos al día), luego enviando correos electrónicos (48.5 minutos), revisando Facebook (38.6 minutos), navegando en Internet (34.4 minutos) y escuchando sus iPods (26.9 minutos).

Los hombres envían la misma cantidad de correos electrónicos pero pasan menos tiempo en cada uno. "Eso puede sugerir que están enviando mensajes más cortos y más utilitarios que sus contrapartes femeninas", Roberts.

Las mujeres pasan más tiempo en sus teléfonos celulares. Si bien ese hallazgo es algo contrario al punto de vista tradicional de que los hombres están más comprometidos con la tecnología, "las mujeres pueden estar más inclinadas a usar teléfonos celulares por razones sociales como mensajes de texto o correos electrónicos para establecer relaciones y mantener conversaciones más profundas". El uso excesivo u obsesivo del teléfono celular también puede causar conflictos dentro y fuera del aula: con profesores, empleadores y familias. Y "algunas personas usan un teléfono celular para eludir una situación incómoda. Pueden fingir que atienden, envían un mensaje de texto o revisan sus teléfonos", Roberts.

CONCLUSIONES

A partir del presente estudio y revisión sistemática bibliográfica además de textos de literatura gris, nos permiten demostrar y objetivar que la dependencia y el mal uso de los Smartphone en los niños inciden negativamente en la neuroplasticidad cerebral, el cual en últimos términos es producto de lo anterior que se expresa en mala conducta, baja autoestima, bajo nivel cognitivo según corresponda a su edad y habilidades asociadas.

Como también demostramos en nuestra revisión, indicamos que el uso excesivo de los Smartphone, inciden estrechamente en el desarrollo de la plasticidad neuronal de los niños de 0 a 6 años de edad, donde según los estudios de anatomo-fisiología neurodesarrollante indican que es el periodo donde se presenta la mayor cantidad de modificaciones en la forma de los giros y surcos cerebrales los cuales se traducen en

últimos términos en forma intelectual, actitudinal y conductual.

El estudio afirma además que quienes utilizan los móviles inteligentes son personas calificadas de "pensadores intuitivos", es decir que confían en sus instintos a la hora de tomar una decisión. No obstante, para los científicos, las personas de mayores inteligencias son las que son más analíticas y menos intuitivas. Consideran que a partir de la historia de la humanidad **las personas tienden a evitar gastar energía para resolver un problema** y "todo parece indicar que parece probable que las personas usen cada vez más sus smartphones".

Por último, el presente estudio deja abierto la posibilidad de la investigación mixta de carácter observacional y/o experimental.

BIBLIOGRAFIA

- A.StolzJonathan, A.Fugelsang: The brain in your pocket: Evidence that Smartphones are used to supplant thinking.
- Baylor University. (2014, August 28). Cellphone addiction harming academic performance is 'an increasingly realistic possibility'. *ScienceDaily*. Retrieved September 13, 2018
- Brown, B. (2002). Studying the use of mobile technology. En B. Brown, N. Green & R. Harper (Eds.), *Wireless world. Social and interactional aspects of the mobile age* (pp. 3–15). Londres: Springer–Verlag.
- Cooper, G. (2002). The mutable mobile: social theory in the wireless world. En B. Brown, N. Green & R. Harper (Eds.), *Wireless world. Social and interactional aspects of the mobile age* (pp. 19–31). Londres: Springer–Verlag.
- Copyright © 2014, Universia España. Campbell, Phil. Fuente: Flickr.
- De Sola Pool, I. (Ed.). (1977). *The social impact of the telephone*. Cambridge: MIT Press.
- Dimmick, J. W., Skiand, J. & Patterson, S. J. (1994, octubre). The gratifications of the household telephone. Sociability, instrumentality, and reassurance. *Communication Research*, 21 (5), 643–663.
- Engel, G.; Green, T. (2011). Cell Phones in the Classroom: Are We Dialing up Disaster? En: *TechTrends: Linking Research and Practice to Improve Learning*, v55 n2 p39-45 Mar 2011.
- Erismann, T.H.E.O.D.O.R., & Kohler. I.V.O. (s.f). “The world is upside down” – The Innsbruck Google Experiments of Theodor Erismann (1883-1961) and Ivo Kohler (1915 – 1985).. Recuperado 1 julio, 2017.
- Estévez-González A., García-Sánchez C., Junqué C. (1997). La atención: una compleja función cerebral. *REV NEUROL* 1997; 25 (148).
- <http://www.universia.es>
- Kolb, B., Mohamed, A., & Gibb, R., La búsqueda de los factores que subyacen a la plasticidad cerebral en los cerebro normal y en el dañado, *Revista de Trastornos de la Comunicación* (2010), doi: 10.1016/j.jcomdis.2011.04 0.007.
- KumarNayak, J. O. G. E. N. D. R. A. (s.f.-a). Relationship among smartphone usage, addiction, academic performance and the moderating role of gender: A study of higher education students in India. Recuperado 13 agosto, 2018
- Lagos, I (2011). Percepciones respecto al uso de herramientas tic en el aula: Estudio de caso desde la perspectiva de profesores(as) rurales. Tesis para optar al título de Profesora de Lenguaje y Comunicación. Universidad Austral de Chile.
- Lecannelier F.: Apego e intersubjetividad: influencia de los vínculos tempranos en el desarrollo humano y la salud mental. Santiago. Chile: Lom Ediciones. 2006.
- Maciques E. Plasticidad Neuronal.
- Prensky Marc (2001). Nativos Digitales, Inmigrantes Digitales. En *On the Horizon* (MCB University Press, Vol. 9 No. 6, December 2001).
- Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS) en 2014.
- R.Rosenzweig, M. A. R. K. (s.f.-a). [Psychobiology of plasticity: effects of training and experience on brain and behavior]. Recuperado 13 junio, 1996,
- Rodríguez A. El apego: Más allá de un concepto inspirador. *Rev. Asoc. Esp. Neuropsiq.* 2010;30:581-95.

- Taylor & Francis Group. (2018, July 28). Checking phones in lectures can cost students half a grade in exams. *ScienceDaily*. Retrieved September 13, 2018
- University of California - Los Angeles. (2009, January 29). Is Technology Producing A Decline In Critical Thinking And Analysis?. *ScienceDaily*. Retrieved September 13, 2018
- University of Texas at Austin (UT Austin). (2017, June 23). The mere presence of your smartphone reduces brain power, study shows. *ScienceDaily*. Retrieved

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Жунускулова Мейрамгүл Болатовна

Алматы облысы Қарасай ауданы, Кемертоған орта мектебі, бастауыш сынып мұғалімі

Білім беру үрдісінде ұстаз да, шәкірт те жеке тұлға болып қарастырылатын болды. Жеке тұлғаға жету үшін әр оқушының қабілетін танып, біліп, дамытып, шыңдап, жөн сілтеп, адам дәрежесіне келтіру керек. Демек, оқытудың жаңа технологияларын пайдалана отырып, білім сапасын арттыру, мазмұнын байыту, оқу үрдісін жетілдіру, жан-жақты дамыған, рухани дүниесі бай жас ұрпақты тәрбиелеу – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Бұның өзі оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау, даму, тәрбиелеу, әр баланың қабілетін, дарынын ашу мұғалімдер қауымына зор міндеттер жүктейді.

Бастауыш білім - үздіксіз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты - білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу мен тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс - тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабаққа тиімді пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда - оқу үрдісін дамыту. Соңғы кездері мектептерде бастауыш сыныптарда білім берудің жаңа технологияларды пайдалана отырып оқытуға көңіл бөлініп, ол іс жүзінде кеңінен қолданылуда. Осындай бір оқушылардың ой-өріс қабілеттерін дамытып, оны сабақтарында дәйекті түрде пайдаланып, бүкіл ұжым болып осы іске бет бұрған мектептер баршылық.

Қазіргі инновациялық технологиялар - білім сапасын арттырудың кепілі. Оны өз дәрежесінде пайдалану - оқушыны шығармашылыққа төселдіруге ықпалы өте зор. Жаңа технологиялардың ерекшелігі - оның оқушыға жан-жақты ықпал етуі. Яғни, тек білімді немесе оқу бағдарламасын меңгертіп қоймай, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру), өзін-өзі өзіктендіру, бекіту, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру, белсенді сөздік қорын дамытуға, өз бетімен білім алуға, ізденуге деген ықыласы мен іскерлігін, оқу-танымдық ынтасын жетілдіру, әрі жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға жетелейді.

Бәсекеге қабілетті ұрпақ дайындау білім бағдарламасының негізгі мәселесі болып отыр. Ең басты нәрсе - жеке тұлғаның қабілетін ашу. Жеке тұлғаны жан-жақты дамыту арқылы олардың бойынан:

- адамгершілікті, ізгілікті, дүние танымды;
- белсенділікті, қабілетті тұлғаны;
- жоғары мәдениеттілікті көре аламыз.

Сондықтан мұғалім жаңашыл, жан-жақты болу керек. Дарынды ұстаз К. Д. Ушинский: «Қызығушылығын туғызбайтын оқу бірте-бірте оқушының білімге деген құмарлығын жояды, ал тек қызығушылыққа негізделген оқу оқушының еркін, күш-жігерін тәрбиелемесе мәнін жояды» деген екен. Олай болса мұғалім өз сабағының жоғарғы мәнінде оқушының қызығушылығын оятатын, әсерлі болуын қадағалап отыруды қажет етеді.

Ұлы педагог К.Д. Ушинскийдің пікірінше бастауыш сыныптағы оқыту процесі салалы және дамыту сипатында болуы қажет. Ал бастауыш сынып оқушыларының қабылдау мүмкіндіктері түрліше. Сондықтан олардың жас және жеке ерекшеліктеріне қарай оқу материалдарын жеткізудің сан түрлі тәсілі қолданылады.

Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты білімі қажет. Мұғалім жаңа педагогикалық технологияны біріншіден - оқып үйренеді, екіншіден - меңгереді, үшіншіден - жаңа педагогикалық технологияларды тәжірибеде колданады, төртіншіден - оны дамытып, нәтижесін тексереді.

Мектеп өміріне еніп отырған жаңа технологиялардың ерекшелігі - өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Бұрынғы оқушы тек қана тыңдаушы, орындаушы болып келсе, ал қазіргі оқушы өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән береміз.

Яғни, бұрынғы кезде мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы «субъект-объект» бағытында болса, қазіргі кезде оқушы тұлғасын дамыту қарым-қатынасында «субъект-субъект», «тұлға-тұлға» бағытын ұстану керек. Өйткені, қазіргі оқушы дүниетанымдық қабілеті жоғары; дарынды, өнертапқыш; ізденімпаз; талапты, өз алдына мақсат қоя білетін болуы тиіс.

Осындай қасиеттерді оқушының бойында қалыптастыратын қазіргі мұғалімнің бойында мынандай қасиеттер болуы тиіс: педагогикалық өзгерістерге тез төселе алатын; педагогикалық үрдісте жұмыс істей алатын; жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын; оқушылармен тез тіл табыса алатын; білімді, шебер, іскер болуы тиіс. Ал жүйелі білім беру мен оқушыны жан-жақты дамытуда инновациялық технологиялардың ролі өте жоғары.

Жаңа педагогикалық технологияны сабақта қолдану мынадан көрінеді:

1. Оқу үрдісін түрлендіреді.
 2. Оқушылардың сабаққа деген ынтасын, қызығушылығын арттырады.
 3. Оқушылар сол тақырып бойынша жан-жақты мазмұнды деректер негізінде дайындалады.
 4. Логикалық ойлау қабілеттері дамиды, әр түрлі мәселелерді жан – жақты философиялық, психологиялық, социологиялық тұрғыдан қарап, талдау жасайды.
 5. Ойлау қабілетін тереңдетеді.
 6. Өз пікірін нақты қысқа дәлелді түрде жетізуге дағдыланыды.
 7. Сын көзқарасын қалыптастырады.
 8. Оқушылардың шешендік қабілеттерін дамытады.
 9. Оқушылардың көпшілік алдында өзін - өзі ұстауы, байыпты сөйлеу, басқаның пікірін тыңдау сияқты қасиеттері дамиды.
 10. Оқушының әдептілік нормаларын сақтауға баулиды.
 11. Топпен, жеке жұмыс істей білуге үйренеді.
- Бұл технологиялардың сабақта қолдануда оқушының жан-жақты дамуына әкеліп, өз ісіне шығармашылық тұрғысында қарауға үйретеді.

Дәстүрлі оқыту жүйесінен жаңа педагогикалық технологияның өзіндік ерекшелігі мынандай:

- оқу қызметінің төрт түрін (тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу) жетіледі;
- жалпы мәдениеттен, пәннен терең білімділігін (хабардары) дамиды;
- өзінің ойын нақты да жинақы жеткізу шеберлігін дамытады;
- пәнге қызығушылығы артады;
- ойлау қызметінің белсенділігі артады;
- шығармашылықпен жұмыс істеуі артады.

Педагогикалық технологияның тиімділігі:

1. Оқушы өздігінен жұмыс істеуге мүмкіндік алады, соған дағдыланады;
2. Оқушының жеке қабілеті анықталады;
3. Іштей бір - бірінен қалмауға тырысып, талпынады;
4. Тапсырмалық күрделену деңгейіне сәйкес оқушының ойлау, орындау қабілеті артады;
5. Өзін - өзі тексеруге дағдыланады;

6. Мұғалім жекелеген оқушыларға көмектесуге мүмкіндік алады;

7. Орындау қабілетіне қарай бағаланады.

Жаңа педагогикалық технологиялар негізінде мынаған дағдыланады:

1. Сыни тұрғыдан ойлау;

2. Зерттеу;

3. Ұйымдастырушылық;

4. Білім көздерімен – кітапханадағы картотекамен, оқу әдебиеттерімен, тарихи құжаттармен, статистикалық мәліметтермен, қоғамдық саяси газет – журналдармен, энциклопедиялық сөздіктермен жұмыс істеу;

5. Тақырып бойынша қозғалған мәселеге өз тұжырымын жасауға, қоғамға, адамзатқа пайдалы, пайдасыз не деген өлшемдерге, адамгершілік өлшеміне өзіндік баға беруге үйренеді.

Оқушылардың қаблеттерінің ерекшелігін ескере отырып, оларға шығармашылықпен жұмыс жасайтын тапсырмалар дайындай білуі. Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

1. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;

2. Сабақты түрлендіріп өткізу;

3. Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;

4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;

5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Сонымен, оқушылардың шығармашылық қабілеті мен белсенділігін арттыруда мұғалімге үнемі ізденіп, тұрақты еңбек етуді міндеттейді. Сондықтан, білім сапасын арттыру, оқушылардың біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқыту, ғылыми — ізденіс қабілеттерін қалыптастырып, бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

Атқарылған жұмыстардың нәтижелері неден көрінеді:

1. Оқушылардың білім көрсеткіштерінің артуы;

2. Қоғамдық жұмысқа белсенділіктің артуы, үйірме, сыныптан тыс шаралар, әр түрлі сайыстар;

3. Өткізілген шаралардың сапасының жақсаруы.

Өткен ғасырда Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деген екен. Осы мақсатпен оқушының шығармашылық қасиетін дамыту - басты қағидам. Оқушы тұлғасының дамуына, қабілетінің артуына жаңа технологиялардың ерекше ықпал ететіні сөзсіз және әрбір әдіс тәсілдің ұстаздар үшін маңызы өте зор. Қандай технологияны пайдаланған кезде де оқушының белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, шапшаңдығы мен еркіндігі, шығармашылдығы, көңіл-күйінің көтеріңкі болуы қамтамасыз етіледі.

Қорыта келгенде, қазіргі кезде мектептерде жиі қолданылып отырған жаңа технологиялар ойлауды дамыту, қабілетті қалыптастыруға бағытталған әдіс-тәсілдер. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтары артып, сыныптың білім сапасы көтеріледі. Егер де жаңа технология элементтерін сабақта өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді деп ойлаймын.

Ұлы ойшыл Плутарх кезінде былай депті: «...Көптеген табиғи талант дарынсыз ұстаздардың кесірінен жойылып кетеді. Олар дарынның табиғи құбылысына терең бойлай алмай, тұлпарды есекке айналдырып құртып тынады». Міне, ұстаз осындай келеңсіздікке жол бермеуі керек.

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЯХ

Акманова Галия Рахметоллиновна

кандидат педагогических наук, ББМ «Alikhan Bokeikhan University»

Аюпова Гулбаршын Турагуловна

доктор философии PhD, УО «Alikhan Bokeikhan University»

Исмаилова Гульнара Муратовна

доктор философии PhD, УО «Alikhan Bokeikhan University»

Карипжанова Назигуль Мухтарбековна

докторант II курса, ОП 8D01101 «Педагогика и психология», УО «Alikhan Bokeikhan University»

Жолдыбекова Асем Тлеубековна

докторант II курса, ОП 8D01101 «Педагогика и психология», УО «Alikhan Bokeikhan University»

Основные педагогические понятия, выражающие научные обобщения, принято называть педагогическими категориями. Это наиболее общие и емкие понятия, отражающие сущность науки, ее устоявшиеся и типичные свойства. В любой науке категории выполняют ведущую роль, они пронизывают все научное знание и как бы связывают его в целостную систему. Подумав немного, можно назвать категории из любой науки, неважно естественной или социальногуманитарной. Например, в физике это масса, сила, а в экономике основными категориями является деньги, стоимость и т.д. К основным педагогическим категориям относятся образование, обучение, воспитание. Рассмотрим их последовательно, строя материал таким образом, чтобы, описав многообразие подходов и взглядов многочисленных авторов показать сложность проблемы и, может быть, ее практическую неразрешимость, если встать на агностическую позицию (т.е. отрицать в принципе познаваемость реального мира) [1].

Поначалу зададимся вопросом: что имеют в виду люди (для которых русский язык — родной), произнося слово «образование»? Когда про одного человека говорят, что он получил (или имеет) хорошее образование, а про другого — что у него вовсе нет никакого образования, то под образованием подразумевают некий объект, достояние человека, которое он может каким-то образом приобрести и в дальнейшем иметь в своем распоряжении. В то же время про образование можно сказать, что оно происходит, разворачивается, так что это понятие обозначает одновременно и процесс создания объекта, о котором говорилось выше. (В русском языке многие отглагольные существительные такого вида — например, «излучение» — обозначают одновременно процесс и его результат: «происходит излучение света» и «прибор показывает наличие рентгеновского излучения»).

«Образование» по словарю В.И. Даля происходит от глаголов «образовать, образовывать», которые в свою очередь восходят к глаголу «образить». Этот глагол имеет довольно много значений: давал, вид, образ; обтесывать, слагать нечто целое, отдельное; устраивать, учреждать, основывать, создавать; улучшать духовно, просвещать.

Образование (ума и нрава, по Далю), таким образом, есть целостный процесс придания душевного, умственного и духовного облика растущему человеку. Чтобы определиться в этой проблеме, обратимся к трактовке понятия образования, принятого как категория в классической дидактике (хотя и там по заявлениям специалистов нет единого мнения на этот счет).

Известно, что слово образование как устоявшийся педагогический термин ввел еще основоположник теории обучения Иоганн Генрих Песталоцци в 1780 г. В русском языке в том же значении применил Н.И.Новиков.

Со второй половины 19-го века понятие образование рассматривалось в широком смысле как результат всех педагогических влияний на развивающиеся души. В научно-педагогической среде постепенно складывается мнение, что образование-это не только состояние (образованность), но и совокупность педагогической работы, посредством которой достигается образование.

До периода 50-х годов образование в советской педагогике рассматривалось как совокупность знаний, умений и навыков, необходимых для практической деятельности, а в 60-х уже как процесс и результат этой деятельности.

Такая же содержательная трактовка этого понятия принята 20-й генеральной конференцией Юнеско в 1978г., где записано, что это процесс и результат совершенствования способностей и поведения личности при которой она достигает зрелости и индивидуального роста.

Таким образом, к настоящему времени в среде научно-педагогической и законотворческой общественности утвердилась формулировка, включающая в себя два ключевых слова- процесс и результат.

Получение образования- достижение и подтверждение образовательного ценза, которое удостоверяется соответствующими документами». Следует отметить, что с научно-педагогической, а не с правовой точки зрения более предпочтительной является формулировка, разработанная в НИИ Высшего образования Ю.Г. Фокиным. «Образование-это система обучения, социализации и развития, направленная на усвоение индивидом системы элементов объективного опыта человечества, необходимого для успешного осуществления им деятельности в избранной сфере общественной практики и признаваемая обществом в качестве определенного уровня развития индивида». При этом автор под социализацией понимает качественное и количественное изменение системы ценностей, социально значимых убеждений и установок, ценностных ориентаций, идеалов, моральных качеств личности, необходимых для достижения успеха в определенном обществе (социуме).

Современная педагогическая наука рассматривает категорию образование как своеобразную систему, элементами которой являются ценность, система, процесс, результат. В классической дидактике обучения об этом факте говорится другими словами, а именно: категория образования имеет четыре аспекта: образование как ценность, как система, как процесс, образование как результат [2].

Ценностная характеристика предусматривает рассмотрение трех взаимосвязанных блоков: образование как ценность государственная, общественная, личностная. Образование как процесс движения к заданной цели обучения характеризуется субъектно-объектными действиями преподавателей и обучающихся.

Образование, наконец, может рассматриваться, как результат государственного, общественного и личностного присвоения всех технологии ценностей, которые возникли в процессе образовательной деятельности, которые значимы для экономического, морального, интеллектуального состояния всех потребителей продукции образовательной

сферы. Ценность образования может носить характер государственный, общественный, личностный.

Результат образования полиструктурен и включает в себя такие понятия как грамотность, образованность, профессиональная компетенция, менталитет [3].

В современном понимании грамотность – это уже не просто умение читать, писать и считать. Грамотный человек – это, прежде всего, человек, подготовленный к дальнейшему обогащению и развитию своего образовательного потенциала. Она обеспечивает человеку определенные стартовые возможности. Образованность – это грамотность, доведенная до общественно и лично необходимого максимума.

Категория «профессиональная компетенция» определяется, главным образом, уровнем собственно профессионального образования, опытом и индивидуальными способностями человека, его мотивированным стремлением к непрерывному самообразованию и самосовершенствованию, творческим и ответственным отношением к делу. Менталитет – высшая ценность образования и его иерархически высшая цель – формирование менталитета личности и социума. Это те глубинные, «корневые», духовно-нравственные, культурные ценности и мировоззренческие основания индивидуального и общественного поведения.

Другие эксперты при формировании понятия образование выделяют иное количество аспектов термина [4]. Провели специальное исследование и сформировали целых восемь аспектов, опираясь на словарные значения, практику рассмотрения термина в различных областях.

В зависимости от контекста употребления термин "образование" трактуется как:

- 1) общественное явление, атрибут и вечный спутник человечества на всем его историческом пути;
- 2) значимая ценность (социальная и индивидуальная; вспомним, как родители нередко говорят детям: "Я дал тебе жизнь и образование, теперь ...");
- 3) функция общества и государства по отношению к своим гражданам и одновременно функция граждан по отношению к своему собственному развитию (выделенное, к сожалению, недооценивается и школой, и родителями, и самими школьниками), обществу и государству (поскольку образование некоторого уровня является обязательным);
- 4) сложная иерархическая система, включающая дошкольное, школьное, внешкольное (дополнительное), начальное профессиональное, среднее специальное, высшее, магистратура, бакалавриат, ученая степень кандидата или доктора наук и т.д.;
- 5) сфера социальной жизнедеятельности, включающая в себя не только образование, но и родственные отрасли — здравоохранение, культуру, социальную защиту и др.;
- 6) деятельность, предполагающая взаимодействие педагогов и тех, кто получает образование;
- 7) процесс;
- 8) результаты образовательного процесса [5].

При всей многоликости приведенные аспекты значения термина "образование" имеют и нечто общее — все они так или иначе связаны со становлением личности человека, с передачей и освоением социального и культурного опыта, с передачей культурных ценностей.

Список использованных источников:

1. Сейтенова С.С., Мухангалиева Ш.А. Развитие исследовательской компетентности, как критерий успешности будущего педагога // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 8. – С. 56-59.

2. Магауова А.С., Салханова Ж.Х. Формирование профессиональных компетенций у будущих педагогов-психологов // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Психология». - №1(54)- 2018.- С.15.

3. Жайтапова А.А., Рудик Г.А., Белошниченко Е.В, Сатывалдиева А.С. Педагогика 21-го века на пороге школы / информационно-методический дайджест/ Алматы – РИПКСО, 2009.- 304 с.

4. Сеничкина А.В. Реализация принципа преемственности в развитии диагностической компетентности субъекта непрерывного образования: Автореф... к.п.н..- Вологда, 2006. - 20 с.

5. Таубаева Ш.Т. Компетентностный подход в структуре методологического знания педагогики. - Алматы. Қазақ университеті. 2009.- 90 с.

ПЕДАГОГТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ

Садықова Махаббат Каримовна

педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд.профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Токкулиева Улбала Касибаевна

өнер ғылымдарының магистрі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Сыпырындиева Гулзада Кудишовна

педагогика ғылымдарының магистрі, Алматы, Қазақ мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық колледжі 1(АҚМГПК /1), Алматы қ.

Топанова Гульнар

бастауыш сынып мұғалімі «№ 70 ЖББ мектеп» КММ, Алматы қаласы

Абданова Айнур Серикбаевна

Абай облысы, Ақсуат ауданы, К.Нұрбаев атындағы Ақсуат орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі, Педагог-зерттеуші

Ұстаз болу адамның эмоционалды жағына үлкен талаптар қояды. В.А. Сухомлинскийдің пікірі бойынша ұстаздық бұл «жүректің және жүйке жүйенің жұмысы, ол әр сағат сайын әр күн сайын рухани күшті жұмсауды қажет ететін мамандық» деген екен.

Педагогикалық іс-әрекеттегі кездесетін шиеленісті жағдайлар оларда стресстік бұзылыстар, студенттерге қатысты импульсивті әрекеттерді тудырады және енжарлық, өздерінің кәсіби жарамсыздығы сияқты жеке қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді.

Мұғалімнің психологиялық саулығы мәселесін қарастырғанда алдыңғы қатарға мотивация, одан кейін оқу деңгейі, жеке тұлғаның бағыттылығы, уақыт тұрады. Егер адам өз мамандығын кездейсоқ таңдамай, саналы түрде келсе және педагогикалық іс-әрекет оның алдыңғы қатардағы іс-әрекетіне айналса, онда оның кәсіби тәжірибесінің қалыптасуы кәсіби өзін-өзі дамыту түрінде жүзеге асады. Білім берудің қандай ең жетілген, дамыған жүйесі де мамандарды еш қиындықсыз, қайшылықсыз дамыта алмайды. Сондықтан мұғалімнің еңбек жолындағы алғашқы жылдар таңдаудың дұрыстығын тексеріп, жас маманның кәсіби шеберлігін шыңдай бастауға арналады. Өз еркімен педагогикалық іс-әрекетке араласуының алғашқы кезеңінде жас маман теориялық білімін әр түрлі жағдайларда қалай пайдалануды білмесе, өзінің сәтсіздіктерінің себептерін де түсіне алмайды. Бұған қоса оның бұл әдістерді пайдаланудан бас тартуы да және тәжірибелі мамандардан үйренуі де мүмкін.

Мұғалімнің психологиялық саулығына қатысты сұрақ соңғы он жылдың көлемінде көтеріліп жүр. Мұғалім мамандығы адамнан ұзақ уақыт бойы жоғары эмоционалдық қысымда жүруін талап етеді. Психологиялық қысым жағдаяттың тез өзгеруі барысында, бейімделу механизмдерінің жылдамдығында, шыдамдылық танытуда көрінеді. Мұғалім еңбегі когнитивті күрделі сипатқа ие, жоғары интеллектуалдық белсенділікті, мақсат қоя алуды және сол мақсатқа жетуге бағытталған ұйымдастырушылық әрекеттерін атқара алуды талап етеді. Әрине, мұғалім еңбегіндегі психологиялық қысым оның психологиялық саулығына әсер етпей қоймайды. Бұл мәселені Р.М. Хусаинова зерттеді. Ол мұғалімнің психологиялық саулығын жас пен еңбек өтілімен байланыстырды. Ол: «Мұғалімнің жасы мен педагогикалық өтілімі психологияға, әлеуметтік жағдайға және денсаулыққа әсер ететін маңызды факторлар. Педагогикалық іс-әрекетін жаңа бастаған жас мамандарға әсіресе қиын. Мектепте жұмысын жаңа бастаған мұғалімнің кәсіби өзіндік бағасы төмендейді,

қобалжу деңгейі көтеріледі», — деп көрсетті. Одан әрі нейротизм деңгейі көтеріледі, яғни принципсіздік, өзін қысымға алу, өзін жақсы сезінбеу сезімдері дамиды. Психологиялық көмек көрсету жұмыс өтілімі жеті жылға дейінгі мұғалімдерге аса қажет. Сондайақ жұмыс өтілімі 16 жыл мен 24 жыл аралығындағы мұғалімдермен өзін-өзі сақтау, психологиялық саулығын қалпына келтіру тұрғысынан жүргізілетін психологиялық жұмыстардың маңызы зор.

Мұғалімнің өз мамандығын меңгерудегі қиындықтары, кәсібиленуінің дамуы оның дене және психологиялық саулығының төмендеу себептері болып саналады. Кәсіби бейімделу қиындықтарының соңы түрлі жағдайларға ұласады. Көп жағдайда мұғалімнің өзіне, балаларға, мемлекетке шығын әкеледі. Кәсіби міндеттерді жүзеге асыра алмаған мұғалім стресске ұшырайды, денсаулығы нашарлайды. Кәсіби міндеттерді шешудегі кездесетін қиындықтар оқушыларға да кері әсерін тигізеді. Оқу материалын меңгермеген оқушылар репетитор көмегіне жүгінеді, сыныпта сабақ барысында жағымсыз эмоцияны бастарынан кешіреді. А.А. Реанның эксперименталды зерттеуінде мұғалім өз іс-әрекетінде қаншалықты қиындықты басынан кешірсе, соншалықты деңгейде оқушының жауапкершілігі төмендейтіні бақыланған. Мұны мұғалімнің психологиялық қорғанысы деп интерпретация жасауға болады. Мұғалім өзінің қиындығының себебін оқушылардан іздейді. Сөздік қорында «қиын балалар», «жауапсыз тұлғалар» және т.б. сөздер пайда болады. Көп жағдайда мұндай мәселенің шиеленісуі жұмыстан шығуға әкеледі.

Психологиялық дені сау адам шығармашыл, жарқын, көңілді, ашық, өзін және қоршаған әлемді ақыл-парасатымен ғана емес, сонымен қатар сезімдер мен интуициясы арқылы да танушы адам. Ол өзін толығымен қабылдайды және оны қоршаған адамдардың құндылығы мен бірегейлігін толық мойындайды. Психологиялық саулық жеке адам мен қоғам сұраныстарының арасында үйлесімділікті қамтамасыз ететін, тұлғаның өзінің өмірлік міндеттерін орындауға бағдарлануының алғышарты болып табылатын, адамның психикалық қасиеттерінің динамикалық жиынтығын білдіреді.

Мақаламызды қорытындылай келе, жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдерінің өзіндік санасын дамыту керек деген ой түйдік. Қоғамның дамуы, ғылым мен техниканың жетістіктері қазіргі адам санасына түрліше әсер етіп жатыр. Бірде жастарды өзімшілдікке ұрындырып, енді бірде оқшаулануға әкеп соқтырып жүргені жасырын емес. Қазіргі мектеп оқушылары — жаңа заманның адамдары. Олармен жүргізілген оқыту-тәрбиелеу жұмыстарының нәтижелі болуы үшін бала жанын түсініп, оның өзіндік көзқарасымен санасуға тура келеді. Мектеп мұғалімі қазіргі заман талаптары мен заңдылықтарын саналы түрде түсініп, жақсы-жаман жақтарын айырып, балаға қажетті заманауи білім мен тәрбие бергені абзал.

Сонымен, психологиялық саулықты сақтаудың қандай жолдары бар? Біздің ойымызша, бірден бір жолы — өзіндік сана. Өзіндік сананың негізі кәсіби «Мен»-нің түрлі қырларын түсіну болып табылады. Мұғалім өзінің қызметін қалай қабылдайды және қалай бағалайды? Көп жағдайда қызметтегі жетістіктер қызметкер іс-әрекетінің тиімділігіне және көңіл-күйіне байланысты. Кәсіби өзіндік сана кәсіби дамудың механизмі болып табылады. Білім беру процесіне қатысушылардың психологиялық саулығы толық зерттелмеген мәселе. Мектеп психологтары мұғалімнің психологиялық саулығын сипаттайтын негізгі параметрлерді анықтау үшін зерттеулер жүргізеді. Анықтап қою жеткіліксіз, мектеп психологы тарапынан мұғалімнің психологиялық саулығын сақтауға негіз болатын арнайы дәрістер, семинарлар, тренингтер жүргізілгені жөн.

Biological Sciences

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ҚОРҒАЛЖЫН АУЫЛЫНЫҢ 10-11 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Бейсенбина Айсулу Сериккызы

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ жаратылыстану ғылымдары факультеті магистранты

Базарбаева Жаннат Муслимовна

Биология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Жалпы биология және геномика кафедрасының доценті

Аннотация: Ақмола облысының 16-17 жастағы оқушыларының кейбір антропометриялық көрсеткіштері (дене ұзындығы және дене салмағы) зерттелді. Сонда байқалғаны оқушылардың көрсеткіштері ұл балаларында дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы нормаларынан төмен болды, ал қыз балаларында нормаларына сәйкес болды. Оқушылардың дене салмағының жеткіліксіздігі, басым бөлігінің арық болуы, олардың әлеуметтік жағдайларының әсерінен, тамақтану тәртібіне байланысты болуы мүмкін.

Кілт сөздер: антропометриялық көрсеткіштер, балалар, Кетле индексі, Пинье индексі.

Балалар мен жасөспірімдердің физикалық дамуы саласындағы зерттеулер әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, қоршаған орта жағдайының күрт нашарлауы бар қоғамда ерекше қызығушылық тудырады, қоршаған орта жағдайында өмір сүру деңгейінің төмендеуі, бұл айтарлықтай балалар ағзасына әсер етеді[1].

Балалар мен жасөспірімдердің физикалық дамуы туралы зерттеулер мыналарға негізделген; антропометриялық көрсеткіштер тобын өлшеу, физикалық даму индикаторларының сапасы. Кейбір антропометриялық көрсеткіштер, атап айтқанда дененің ұзындығы мен дене салмағы, кеуде шеңбері және басқалар дененің негізгі қасиеттері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді[2].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты балалардың және жасөспірімдердің физикалық дамуы мен денсаулық жағдайының көрсеткіштерін білу өзекті, өйткені осы көрсеткіштердің негізінде ел халқының денсаулығы туралы қорытынды жасауға болады және қоршаған ортаның қазіргі жағдайындағы өсу мен даму тенденцияларын қадағалай аламыз[3].

Жұмыстың негізгі мақсаты: Ақмола облысы, Қорғалжын ауылының ортамектебінің оқушыларының кейбір антропометриялық көрсеткіштерін зерттеу, атап айтқанда 10-11-сынып оқушыларының морфологиялық көрсеткіштерін дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) ұсынған нормалармен салыстыру.

Зерттеу нысаны мен әдістері – Ақмола облысы, Қорғалжын ауылы, А.Толубаев атындағы жалпы орта білім беретін мектебінің 15-17 жас аралығындағы 10-11 сынып оқушыларының ДДҰ ұсынған антропометриялық нормаға сәйкестігін – дене ұзындығын, дене салмағын, кеуде, бел және жамбас шеңберін өлшеу арқылы анықтау. Бойды өлшеу биіктік

өлшегішпен, дене салмағын электронды еден таразыларымен, кеуде, бел және жамбас шеңберлерін сантиметрлік таспамен өлшеу жүргізілді.

Физикалық дамуды бағалау үшін көптеген зерттеушілер әр түрлі математикалық формулалар мен антропометриялық көрсеткіштерді анықтауға арналған индекстерді қолданады[4-7].

Бұл жұмыста Кетле және Пинье индекстері есептелді.

Кетле индексі– дене салмағының индексі(ДСИ). Бұл индекс адамның дене салмағының жағдайын анықтауға мүмкіндік береді: оның жеткіліксіз немесе артық салмағын. ДСИ-ді арнайы формула бойынша есептеуге болады:

ДСИ = адам салмағы (килограммен): Бойы (метрмен) квадрат түрінде

Пинье индексі – адамның дене бітімін сипаттайтын көрсеткіш. Ол бойдың, салмақтың және кеуде шеңберінің арақатынасын анықтауға негізделген[8].

Пинье индексі есептеу мынадай формула бойынша жүргізіледі:

Пинье индексі = Бойы (см) – Салмағы (кг) – Кеуде шеңбері (см)

Пинье индексінің алынған мәндері дене құрылымының түріне сәйкес келеді, оны арнайы кестемен анықтайды[9].

Кесте 1. ДДҰ ұсынған ұл балалардың бой және салмақ нормалары[10]:

Жасы	Бой							Салмақ						
	Өте қысқа бой	Қысқа бой	Орта бойдан төмен	Орта бой	Орта жоғары бойдан	Биік бойлы	Өте биік бой	Өте төмен салмақ	Төмен салмақ	Орта салмақтан төмен	Орта салмақ	Орта салмақтан жоғары	Артық салмақ	Айқын салмақ артық
15	154,6	158,6	162,5	166,8	173,5	177,6	181,6	38,7	43	48,3	54,8	62,8	70	80,1
16	158,8	163,2	166,8	173,3	177,8	182	186,3	44	48,3	54	61	69,6	76,5	84,7
17	162,8	166,6	171,6	177,3	181,6	186	188,5	49,3	54,6	59,8	66,3	74	80,1	87,8

Кесте 2. ДДҰ ұсынған қыз балалардың бой және салмақ нормалары[10]:

асы	Бой							Салмақ						
	Өте қысқа бой	Қысқа бой	Орта бойдан төмен	Орта бой	Орта жоғары бойдан	Биік бойлы	Өте биік бой	Өте төмен салмақ	Төмен салмақ	Орта салмақтан төмен	Орта салмақ	Орта салмақтан жоғары	Артық салмақ	Айқын салмақ артық
5	50,7	54,4	57,2	61,2	66	69,2	73,4	2	6,8	0,6	5,2	0,4	6,5	4,9
6	51,6	55,2	58	62,5	66,8	70,2	73,8	5,2	8,4	1,8	6,5	1,3	7,6	5,6
7	52,2	55,8	58,6	62,8	69,2	70,4	74,2	6,2	9,2	2,9	7,3	1,9	8	6

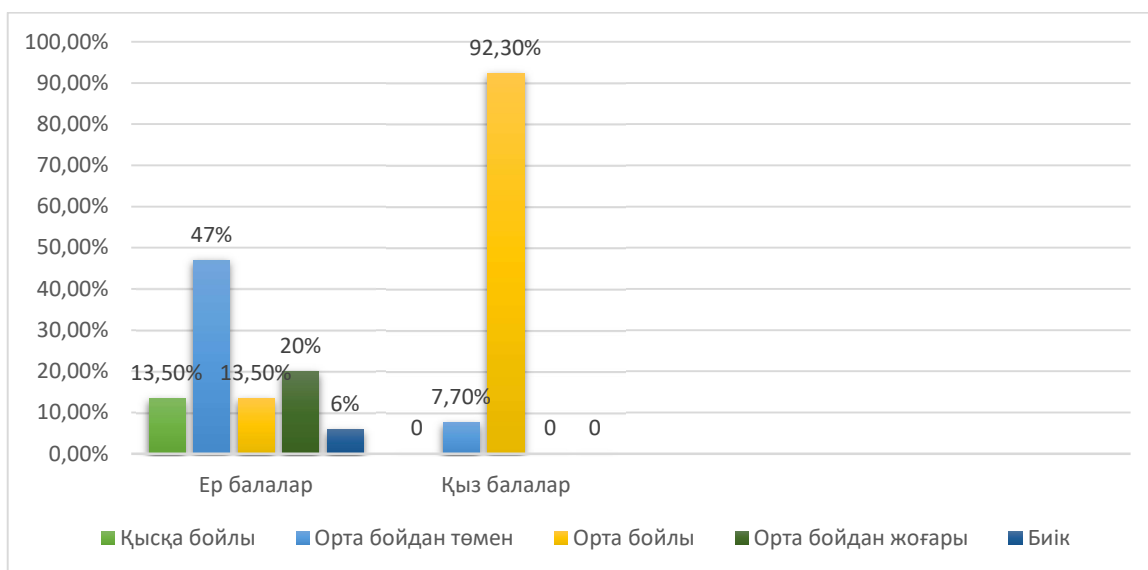
Зерттеу нәтижелері

Есептеу барысында әрбір оқушының антропометриялық көрсеткіштері бойынша төмендегідей нәтижелер алынды (кесте 3).

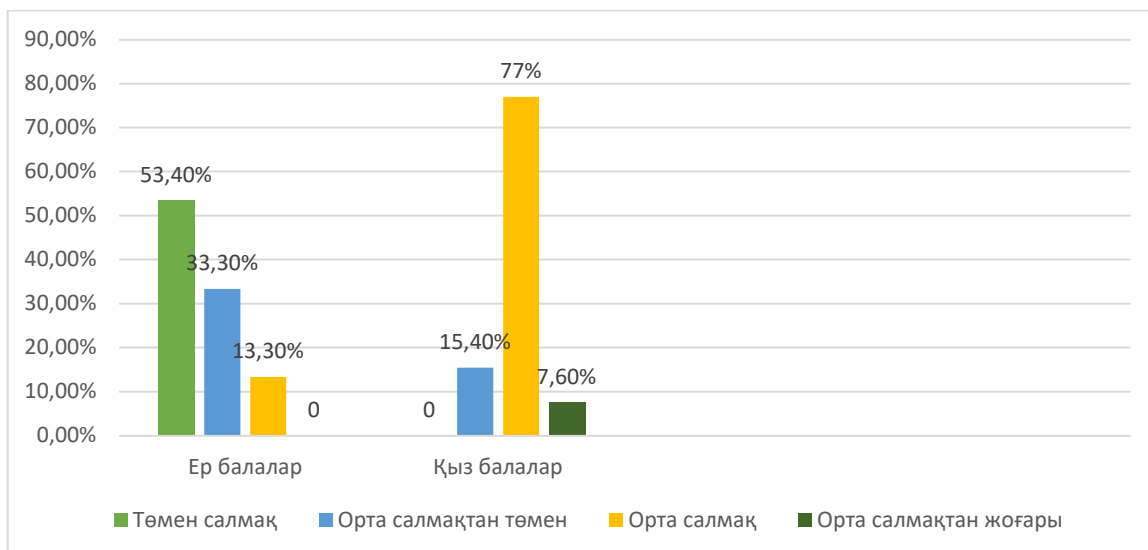
Кесте 3. 10-11 сыныптарда оқитын 15-17 жасар оқушылардың антропометриялық көрсеткіштерінің орташа арифметикалық шамаларын зерттеу нәтижелері;

Көрсеткіштер	15 жастағы ұлдар	16 жастағы ұлдар	15 жастағы қыздар	16 жастағы қыздар	17 жастағы ұлдар	17 жастағы қыздар
Дене ұзындығы	170,4±1,02	170±1,68	162,5±1,44	160,9±1,66	170±1,55	165±1,05
Салмағы	48±0,98	53,6±1,03	53,8±1,44	57±0,99	53,4±1,22	55,6±2,02
Кеуде шеңбері	82,4±1,33	82,6±1,66	88±1,88	86,8±1,65	84±1,77	90±1,45
Бел шеңбері	74,9±0,89	73±0,75	69,5±2,1	71,2±1,88	75,5±1,3	77±1,7
Жамбас шеңбері	88,9±1,4	83,3±0,9	92,8±0,79	90,6±1,4	83,5±1,5	90,5±1,6

А.Төлеубаев атындағы орта мектептің 15-17 жастағы оқушыларының физикалық дамуының антропометриялық көрсеткіштерін өлшеу нәтижелері және физикалық даму дәрежесі бойынша ДДҰ нормаларымен салыстыру қорытындылары(1,2-сурет):

Сурет - 1. ДДҰ ұсынған нормалармен бой салыстыру диаграммасы

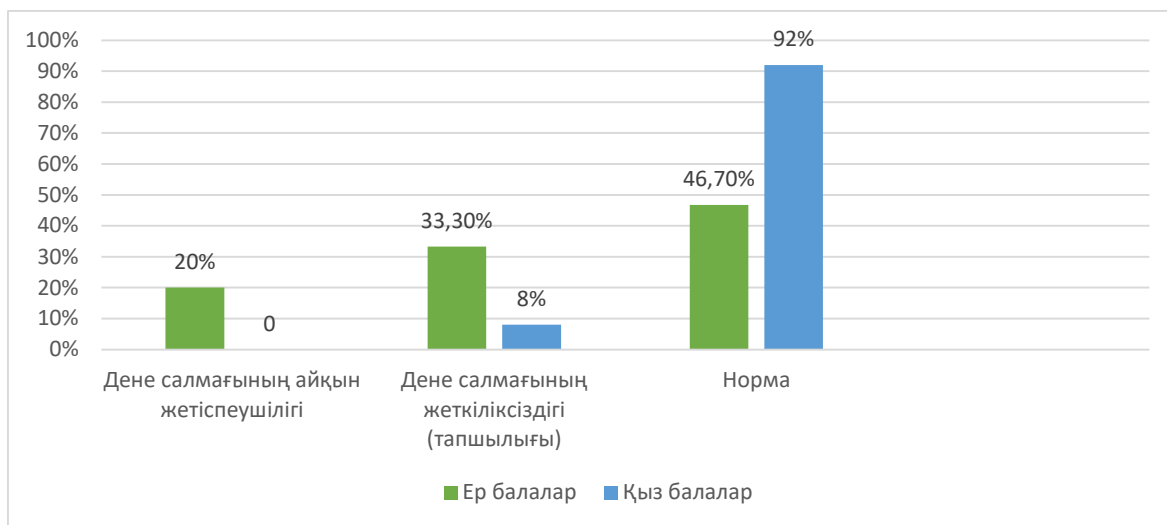

Сурет - 2. ДДҰ ұсынған нормалармен салмақ салыстыру диаграммасы.

Жоғарыда берілген диаграммалардан Қорғалжын ауылының 15-17 жасар оқушыларының антропометриялық көрсеткіштерінің орташа немесе орташа көрсеткіштен төмен екенін көре аламыз. Ер балаларға қарағанда қыз балалардың бой және салмақ бойынша дамуы жақсы екенін байқауға болады.

Жүргізілген өлшеулер негізінде дене салмағының Кетле индексі, Пинье индекстері саналды.

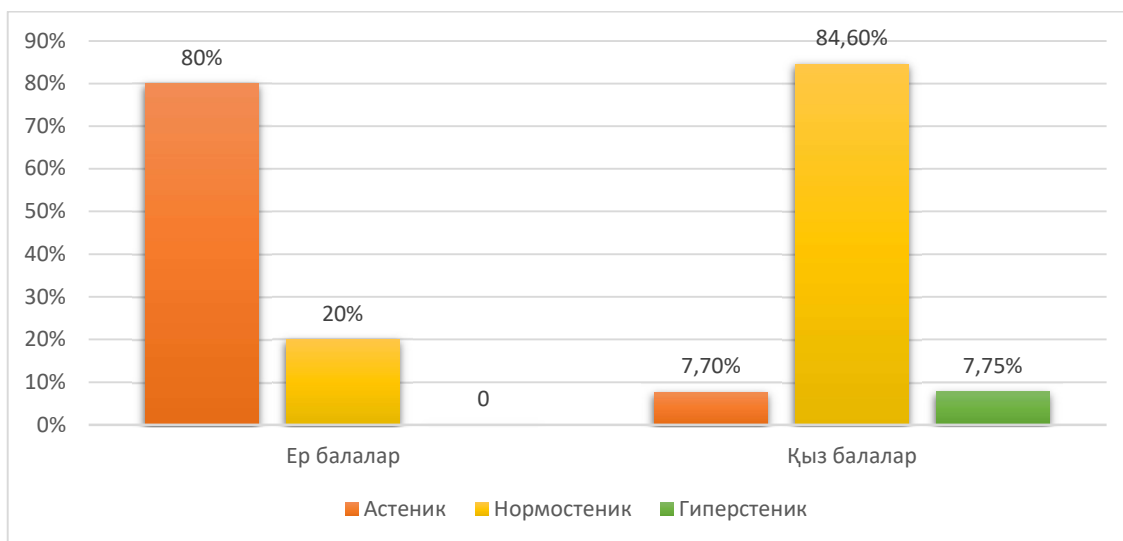
Кетле индексі бойынша ер және қыз балалардың дене салмағының нәтижелері диаграммада көрсетілген (сурет 3).

Сурет - 3. Кетле индексі (ДСИ) бойынша оқушылардың дене салмағының көрсеткіштері.

Диаграммада ер балалардың дене салмағының айқын жетіспеушілігі 20% көрсетіп тұр, ал қыз балаларда бұл көрсеткіш 0-ге тең, келесі диаграмманың бағанына назар аударсақ дене салмағының тапшылығы ер балаларда 33,3% құраса, қыз балаларда бұл көрсеткіш 8%-ды құрап отыр, яғни дене салмағының тапшылығы ер балаларда қыз балаларға қарағанда 25,3%-ға жоғары. Ал Кетле индексі нормадағы ер балалар 46,7%-ды, қыздар болса 92%-ды құрады, бұл көрсеткіштер қыз балалардың Дене салмақ индексі ер балаларға қарағанда 45,3% -ға жоғары екендігін көрсетіп отыр.

Пинье индексі бойынша ер және қыз балалардың дене бітімінің нәтижелері диаграммада көрсетілген (сурет 4).

Сурет - 4. Пинье индексі бойынша оқушылардың дене бітімі көрсеткіштері.

Ер балалардың 80%-ы астениктер, ал қыздарының 7,7%-астениктер, яғни дене бітімі арық қыздардан дене бітімі арық ұлдардың сандық үлесі 72,3%-ға көп. Нормостениктердің (дене бітімі қалыпты) көрсеткіші ер балаларда 20%-ды құраса, ал қыз балаларда бұл көрсеткіш 84,6%-ды құрады, яғни дене бітімі нормадағы қыздардың ер балаларға қарағанда 64,6%-ға көп екенін көп. Ер балалар арасынан гиперстениктер (дене бітімі толық) анықталмады, ал қыздар 7,7% көрсеткішін көрсетіп отыр.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылған нәтижелерге қарап, оқушылардың мұндай көрсеткіштері, олардың әлеуметтік жағдайларына, тамақтану тәртібіне байланысты болуы мүмкін екенін айта аламыз.

Ауылдық мектеп болғанымен оқушыларыға антропогендік ластану факторлары, қарқынды ақпараттық жүктемелер, дұрыс тамақтанбау және т.б. қолайсыз жағдайлар әсер етеді. Тамақтанудың бұзылуы (жеткіліксіздігі немесе артық болуы), кеуде шеңберінің дененің ұзындығына сәйкес келмеуі анықталған кезде үйлесімсіз физикалық жағдай туралы айту керек. Мұндай жағдайларда физикалық дамуды бағалау үшін басқа да объективті әдістерді қолдану қажет.

Балалардың физикалық даму деңгейі көптеген эндогендік және экзогендік факторлардың әсерін көрсетеді. Сондықтан, антропометриялық көрсеткіштер балалардың денсаулық жағдайын тұрақты динамикалық бақылаудың және дамуының маңызды көрсеткіші, ол үнемі мамандардың назарында болуы қажет. Бұл өсу процестерін және дененің жалпы қалыптасуын көрсететін физикалық даму денсаулық жағдайына тікелей байланысты. Екінші жағынан, физикалық даму кез-келген аурудың барысы мен нәтижесін анықтайды[11].

Балалардың физикалық дамуына жүргізілген көптеген зерттеулер әр түрлі елдердегі балалардың өсуі мен дамуының біртекті емес үрдістерін көрсетті. Сондай-ақ, дамудың үйлесімсіздігімен бірге кеуде шеңберінің көрсеткішінің төмендеуі байқалатын (орташа мәндермен салыстырғанда) балалар санының көбеюі туралы мәліметтер бар. Авторлар әр түрлі этникалық белгілері бар, әр түрлі оқу бағдарламалары бойынша оқитын, әр түрлі тамақтану мәдениеті бар, әр түрлі аймақтарда тұратын балалар мен жасөспірімдердің физикалық даму көрсеткіштері ДДҰ қабылдаған стандарттарға сәйкес келе бермейтінін көрсетеді[12].

Қорытынды:

1. Қорғалжын ауылының оқушыларын ДДҰ ұсынған нормалармен антропометриялық көрсеткіштері (дене ұзындығы және дене салмағы) салыстырылды. Сонда байқалғаны оқушылардың көрсеткіштері ДДҰ нормаларына жақын, немесе төмен болды.

2. Антропометриялық индекстер арқылы жүргізілген зерттеу нәтижелері, яғни Кетле индексі бойынша ұл балалардың көрсеткіштері салмақтың нормаға жақын немесе дене салмағының жеткіліксіз екендігін көрсетті, яғни оқушылардың салмағы нормаға жақын болды, ал қыз балаларда салмақ нормада екенін көрсетті. Пинье индексі бойынша нәтижелер ұл балалардың көпшілігі астениктер, яғни дене бітімі арық екені анықталды. Дене бітімі қалыпты (нормостениктер) оқушылардың саны өте аз болды. Гиперстениктер мүлдем жоқ. Ал қыз балалар арасында нормостениктердің басым екені анықталды.

3. Оқушылардың дене салмағының жеткіліксіздігі, басым бөлігінің арық болуы, олардың әлеуметтік жағдайларының әсерінен, тамақтану тәртібіне байланысты болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Особенности формирования морфофункционального состояния современных школьников. /О.Ю. МИЛУШКИНА, Н.А. БОКАРЕВА – Москва – 2013 – 38с.

2. Антропометрические показатели у детей и подростков 7-14 лет социально-реабилитационного центра. Серия “Образование, здравоохранение, физическая культура”, выпуск 14 /Н.В.Позина – ЮУрГУ, г. Челябинск– 2008. – 63с.

3. Состояние здоровья детей и подростков и факторы, влияющие на его формирование. Гигиена и санитария. / Лучанинова В.Н., Цветкова М.М., Веремчук Л.В., Крукович Е.В., Мостовая И.Д. - Санкт-Петербург - 2017; 96 с.

4. Методы проведения антропометрических исследований с целью определения состояния физического здоровья / Т. С. Казакова, Е. Э. Нурмамедова. // Медицина и здравоохранение: материалы V Междунар. науч. конф. — Казань - 2017. — 1-4 с.

5. Оценка физического развития детей и подростков. методические рекомендации. / Петеркова В.А., Нагаева Е.В., Ширяева Т.Ю., / - МОСКВА- 2017- 94с.

6. Физическое развитие детей и подростков. Показатели. Методы оценки: учебное пособие / Р. С. Мануева ; ФГБОУ ВО ИГМУ Минздрава России, Кафедра общей гигиены. – Иркутск : ИГМУ, 2018. – 52 с.

7. Характеристика методов оценки физического развития детей / Е.И. Прахин, В.Л. Грицинская, / -Красноярск- Педиатрия №2 2004г -62с.

8. <https://vladimirus-team.blogspot.com/2019/11/blog-post.html>

9. https://vladimirus-team.blogspot.com/2019/09/blog-post_23.html

10. Нормативы оценки антропометрических показателей у детей от 0 до 19 лет в соответствии с рекомендациями Всемирной организации здравоохранения. Издание 2-е, дополненное /Н.Л. Черная, Г.С. Маскова, В.М. Ганузин, Е.В. Шубина, О.Б. Дадаева. - Ярославль. -2018. -116 с.

11. И. А. Чешик, С. Б. Мельнов. Характеристика основных антропометрических показателей мальчиков 7-17 лет // Проблемы здоровья и экологии. 2007. №2. – 74с.

12. Оценка физического развития детей и подростков (методические рекомендации). / Петеркова В.А., Нагаева Е.В., Ширяева Т.Ю. / Российская ассоциация эндокринологов, Москва 2017 г. – 93с

INFLUENCE OF THE STRESS FACTOR ON THE BIOELECTRIC ACTIVITY OF THE VISUAL CORTEX IN MONTHLY RATS IN THE BACKGROUND OF 15-DAY ISOLATION

MAHMUDOVA NARGIZ SHAIK

Ph.D., Senior Researcher, Ministry of Science and Education Institute of Physiology named after academician Abdulla Garayev, Baku, Azerbaijan

VELIEVA SEVDA SULEIMAN

Junior researcher Ministry of Science and Education Institute of Physiology named after academician Abdulla Garayev, Baku, Azerbaijan

Critical periods of antenatal development are characterized by selective responses to chronic exposure to extreme factors of various origins. If we take into account that these factors are integral attributes of the modern conditions of society, then as a result of their constant impact, it is likely that violations in the relationship of the “mother-fetus” system will be accompanied by serious complications in the fetus. We studied electrophysiological disturbances against the background of social isolation in organisms of a new generation of different age levels exposed to prenatal stress factors.

The experiments were carried out on 45-day-old white laboratory rats of the Wistar line. Upon reaching the age of 30 days, when the young animals can already feed on their own, the animals were placed in isolation for 15 days. In the experiments, 22 individuals were used (6 intact and 16 experimental). The intact group of animals during the entire pregnancy was kept under standard vivarium conditions in metal cages 50x30x30 cm in size, 2-3 individuals in each. The experimental group of animals in the prefetal period of pregnancy (E8-E15) and during the 15-day isolation period were placed in special metal cages 14x8x20 cm in size. After the experiment, all animals were placed in standard vivarium conditions. The EEG was recorded from the visual cortex.

The research results showed that in intact animals the proportion of delta and theta waves was 4.4% and 29.6%, respectively. In the experimental groups, these figures decreased and, depending on the combination of stress factors, were 3.2% and 26.3% in isolated control animals, respectively, 3.6% and 21.6% in hypokinesic 3.0% and 23.3% in isolated hypokinesic animals, respectively. Waves of the alpha range fluctuated between 30.0% and 40.4%. The representation of beta range waves on the EEG in control animals was 36.0%, in all experimental groups this figure increased to 42.8% in hypokinesic isolated animals. Based on the spectral analysis, it was concluded that the greatest EEG changes were observed in the range of high-frequency low-amplitude waves.

Geographic Sciences

САКРАЛЬДЫ ГЕОГРАФИЯ: ТАБИҒИ МҰРА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ДІНИ МЕН ҒҰРЫПТЫҚ ОРЫНДАР (ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН)

Акпамбетова Камшат Макпалбаевна

география ғылымдарының кандидаты, доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Аманбек Жайнагүл

Жаратылыстану магистрі, география кафедрасының оқытушы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Жарасбаева Дана Нуржанқызы

география кафедрасының 1 курс магистранты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Табиғи мұра ескерткіштердің бір бөлігі мемлекеттің қорғауында және жергілікті тұрғындар мен туристер үшін қасиетті объектілер ретінде қарастырылады. Олардың аңызға айналған әңгімелері әлемнің және жергілікті кеңістіктің қасиетті географиясы мифологиялық матасына үйлесімді түрде араласады. Мысалы, әлемнің мифологиялық суретіндегі үңгірлер туылуымен, Жердің басталуымен яғни, жеміс берумен байланысты және сол себепті сіз денсаулықты сақтауға және өмірлік стратегияны өзгерте алатын орындар ретінде осы қасиетті орындарды қабылдайсыздар.

Орталық Қазақстанда мұндай объектілерге Әулие тау тауы, Бектау ата тауы мен үңгірі, Едіге тауы, Алтын шоқы шыңы жатады. Бұл тек таулар ғана емес, бұл өткен уақыт туралы тарихи аңыздар шоғырланған діни нысандар болып табылады. Сондықтан, бұлардың кез келгеніне шығу, белгілі бір дәрежеде, кеңістіктегі ғана емес, сондай-ақ уақытқа саяхат жасағанға тең. Тау сілемі төңірегінде саяхатшы үшін қызықтар жетеді: ежелгі молалар, тас мүсіндер мен тастағы суреттер. Одан басқа, саяхатшы тау табиғатымен тілдесуден: мөлдір бұлақ суынан, сәл қатаң, бірақ әсем жартастар мен таулы жазықтағы жайлы шағын орман айтарлықтай ғанибет әсер алады.

Ұлытау кенті осындай тамаша жорықтарға бастайтын бастапқы нүкте болып табылады. Ұлытау – Қазақстанның тарихи һәм географиялық орталығы, ежелгі қоныс, ескі жұрт. Еуразия құрлығындағы мәдениет тарихында ерекше орын алатын аймақ. Бұл ұлы мекен Орталық Қазақстандағы Торғай қолатының оңтүстік-шығысы мен Бетпақдаланың солтүстік бөлігін алып жатыр. Ұлытау тауы – тек қана батыс Сарыарқаның ең биік нүктесі емес, сонымен қатар оның «кіндігі», барлық жаратылыс бастау алатын тамыр, «әлем орталығы». Ол – бүгінде қазақ деген дүние жүзіне белгілі ұлттың табысқан төбесі, ұйысқан іргесі, біздің ата-бабаларымыздың мыңдаған ғасырлық рухани аңызына айналған, ақындары жырлаған, сан ғасыр адамдарды баураған қазақ халқының құрметтейтін қасиетті жері [1].

Ұлытау тауының ең биік нүктесі Әулие немесе Әулиетау (яғни, қасиетті тау) деп аталады. Сарыарқаның ең көне тау алабының бірі. Оның ең биік нүктесі-Ақмешіт тауы, Ұлы Дала жүрегінің киелі орындарының бірі, теңіз деңгейінен 1133 метр биіктікте орналасқан.

Солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 км созылған. Бүкіл елдің назарын өзіне аударған тауларың бірі. 400 метр биіктікке шығу керектігіне қарамастан, таудың шыңына шығуға тырысатындардың легі тоқтамай үнемі көбейіп келеді [2].

Ұлытау көбінесе аласа таулы, бедерлі, жалаңаш, тік және жарлы бөктерлі. Жазығында тал-шілікті және кішкентай (көп бөлігіқайыңды) орманды болып келеді. Әсіресе, таудың батыс жағындағы Айбас өзені жазығында өсімдіктер көп. Таулы жазық саңырауқұлақтар мен жемістерге, сонымен қатар емдік шөптерге тұнып тұр. Сондай-ақ, тау сілемі жануарларға да бай. Әдеттегі және біршама көп мекендейтіндердің ішінен тек қабандарды айтуға болады.

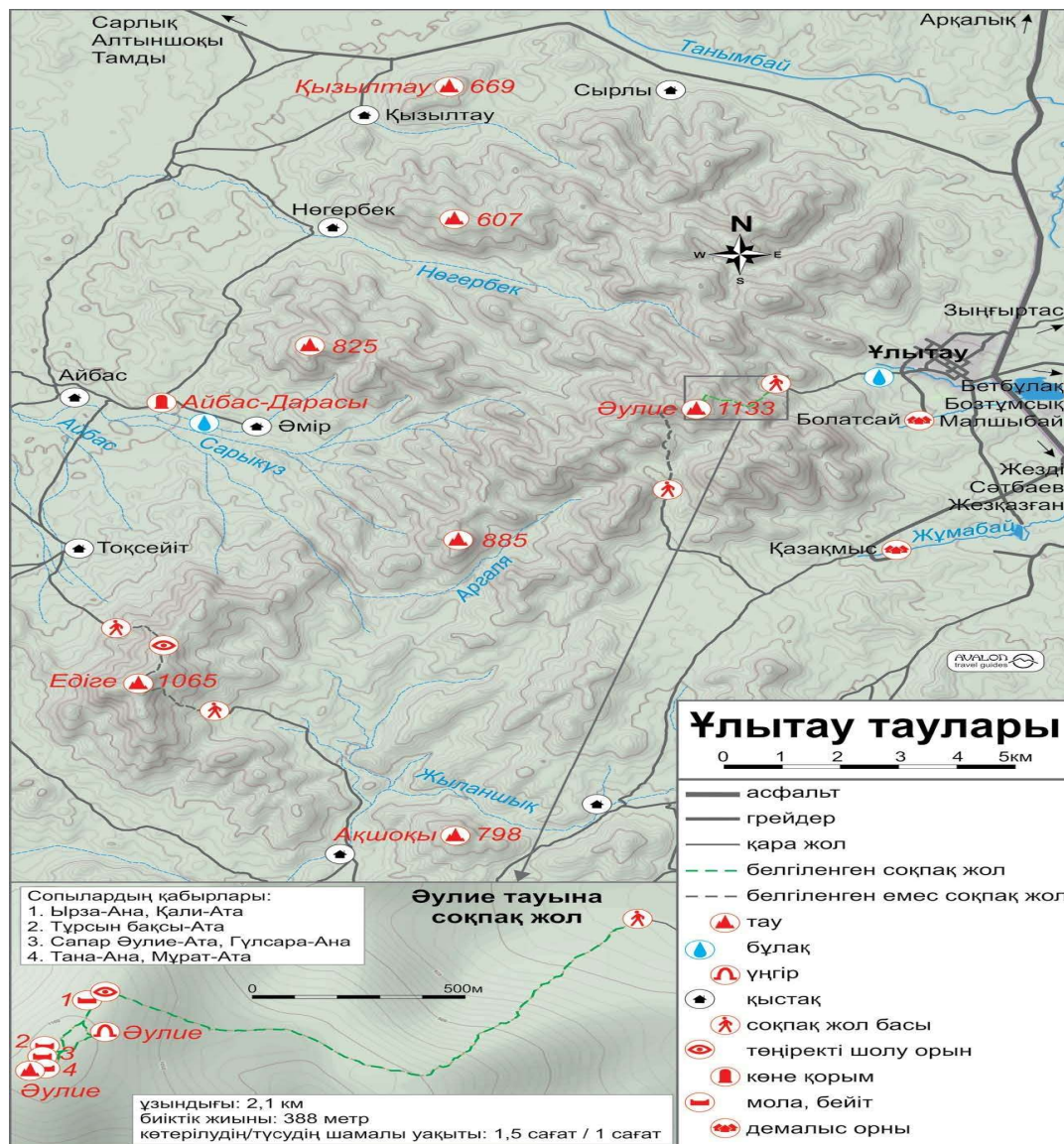

1 сурет. Әулие тауы (Ақмешіт)

Еуразия көшпенділер тарихында Ұлытау («ұлы таулар») әрқашан ерекше қасиетті орынды алды және күш орны, көшпенді өркениеттің эпицентрі болып саналды. Аңыз бойынша бұл тауларда орта ғасырда Жошы хан, Алаша хан, Тоқтамыш хан, Едіге бей және басқа да көрнекті бабаларымыз жерленген. Бұл қасиетті тауларда этникалық жады мен ұлылықтың тасушылары бар. Қазақ халқының тарихында және бұрын ежелгі түрік халқы үшін бұл таулар маңызды рөл атқарды. Олармен қазақтардың ата-бабалары - алты Алаш тайпалары туралы ежелгі аңызбен болжап байланыстырады. Қазақ халқының қалыптасу және біртұтас қазақ халқының қалыптасу тарихын осы жерлердің тарихынан ажырату мүмкін емес. Бұл таулар-қазақ тарихының барлық маңызды кезеңдерінің куәгерлері мен қатысушылары. Сол себепті халық Ұлытауды – «ұлы таулар»деп атаған шығар. Ұлытауды белгілі бір себептер бойынша, бұл орынның ежелгі тұрғындары терең ой-саналық ойлау деңгейінде айқындады. Әдетте, бұл орын өзінің салт-дәстүрлік заңдары бойынша ежелгі дәуірден бастап әрекет етті. Бір күні бұл орынды құлшылық ету үшін таңдап, адамдар ғасырлар бойы өзінің салт-дәстүрлерін орындау үшін келетін. Бұл дәстүр бүгінгі күні де жалғасуда [3].

Кейбір ғалымдар Жошы хан мен оның ұрпақтарының Әулие (Ұлытау) тауы Рулық тау ретінде есептелген, тіпті Алтын Орда билеушілері ислам дінін қабылдағаннан кейін де тауға сыйыну олар үшін маңызды болған. Бірақ, археологтар таудың сонау Қола дәуірінің өзінде киелі сипатта болғандығын айтады. Шыңға шығуға қызығушылықтың себебі: биікте жеті әулиенің жерленгендігі, олардың сиқырлы білімі бар және «Әулие», яғни «қасиетті»

күшке ие болған, олардың кейбірі емші болған және сенім бойынша, үңгір құдыретті қасиеттерге ие. Жергілікті тұрғындар мен туристер Әулиетау тауының шыңында орналасқан қасиетті үңгірге ерекше құрметпен қарайды. Ол гранит тастардан тұрады. Тереңдігі шамамен 2 метр. Аңыз бойынша бұл үңгірде дала Пайғамбары Заратустраның (Заратуштра) алғашқы аян алды. Қажылар бұл үңгірде түн өткізеді. Мұна көбінде құрсақ көтере алмай жүрген әйелдер де келеді.

2 сурет. Ұлытау тауларының сакральды объектілер карта-схемасы

Ұлытауды сақтайтын ескерткіштер палеолит пен неолит дәуіріне қарай өріледі. Аудан аумағында 636-ға жуық ескерткіш бар, оның 282-і «Ұлытау» мұражайы қорының тарихи-мәдени картасына енгізілген. Ұлытау аумағында ботаникалық және географиялық зерттеулер бойынша 617 өсімдік түрі анықталды, оның ішінде 90 дәрілік түрі. Олар Әулиетау тау беткейлерінде де кездеседі [4].

Орталық Қазақстанның Ақтоғай ауданының аумағында Бектауата шатқалы орналасқан. Таулы жер даланың ортасында, радиусы шамамен 5-7 км, шағын жазықтары бар. Оның флорасы айналасындағы даладан қатты ерекшеленеді. Шатқалы-көркем жартастар мен шағын жазықтарды біріктіретін бірегей табиғи объект. Мамандар тау алқабы гранитті вулкандық лавадан түзілген деп есептейді. Атмосфералық қысым массивпен түрлі

керемет формалар алуға әсер етті. Бектау-Ата шатқалында Әулие-тас үңгірі орналасқан тұщы су көзі, ол жергілікті халықтың киелі, ал суы емдік болып саналады. Үңгір Бектауата тауының батыс конусының оңтүстік-батыс баурайында орналасқан және оған кіру орны 600 метр биіктікте орналасқан. Бұл үңгір қажылар үшін өте танымал. Шатқалда шалғынды және дала өсімдіктерінің 300-ден астам түрі өседі, олардың 50 түрі дәрі-дәрмекке жатады. Қызыл кітапқа енгізілген өсімдіктер де бар. Сондай-ақ шатқалдың флораға да бай, тауларда арқарлар мекен етеді, ал төменгі жағында ақбөкендер, қарақұйрықтар және басқа да тұяқты жануарлар кездеседі. Құстардың түрлік құрамы да әртүрлі. Шатқал танымал туристік нүкте ғана емес, сонымен қатар белсенді қажылық орны болып табылады.

3 сурет. Бектауата тауы

Ең биік шыңы - Бектауата тауы теңіз деңгейінен 1214 м биіктікте. Бектауатаның беткейлері тік, жылтыр көкшіл тасты, төбесі үшкірлеу келеді. Таудың ішіне кірсеңіз аспаннан жаңа ғана жерге қонған ұшқыш тарелкаға ұқсайтын, не болмаса ертегілердің ғажайып қаһармандарына ұқсаған небір әдемі көріністерді көресіз. Бектауата су астында көп жатқанға ұқсайды, таудың осыншама мүжілуін, граниттен табиғаттың өзі жасаған ертегі мүсіндердің пайда болуын басқаша түсіндіре алмайсыз.

Бектауатаның табиғаты да керемет, оны шөл даланың ортасындағы оазис деуге келеді. Тау шатқалдарында орман-тоғайлар, емдік шимпалы сулары бар бұлақтар көп. Әр жерде тас бетінен көлшіктерді көруге болады. Бұл жерде биолог ғалымдар өсімдіктің сирек кездесетін 40-тан аса, ал Қызыл кітапқа енген 8-і бар дейді, соның ішінде Бектауатымен аталатын да өсімдіктер бар. Тауды некен-саяқ елік, қарақұйрық, арқар мекендейді, өкінішке қарай соңғы кезде, бірнеше өрттен кейін таудың өсімдігі де, аңы да жұтап кетті [5]. Бектауата кереметінің ең күштісі бұл Әулие тас үңгірі. Осы үңгірге байланысты таудың өзін де қазақ «Әулие» деп атайды, Бектауата дегеннен көрі Әулие сөзін көбірек қолданады.

Бектауатаның етегінде, үңгірге баратын соқпақ жолдың басында, жайқалған көктерек тоғай жанында «Қыз әулие» деген үшкіл келген қасиетті тас бар. Егер адамдың үңгірге баруға денсаулығы келмесе осы таста тоқтапта да болады. Әдетте, үңгірге баратындар «Қыз әулиеде» бір дем алады, тиын-тебен тастайды, бұталарға ақ жалау байлайды, әулиеге деп дұға оқиды. Егер тауды қиялап жүрсек теңіз деңгейінен 600 метрде үңгірдің кірер аузына келеміз. Кіре берісі ұзындығы 7, ені 5 метр болатын тегіс алаңша. Әулие тасқа кіре бергенде үңгірдің аузының біктігі 3 метрдей, одан кейін сәл аласара береді. Үңгірдің ені де тарыла түседі, әуел баста 1,5 метр, кейін 1 метрдей. Үңгірдің ішіне кіргеннен кейін тас дәлізбен, тегіс жермен 15 метрдей жүреміз, одан кейін аздап төмен қарай көлбеу. 30 метр жүрген соң

алдымыздан көлшік шығады. Суы мөп-мөлдір, тастай суық, тұщы. Су бетінің деңгейі әрдайым бір қалыпты: не жоғары көтерілмейді, не төмен түспейді.

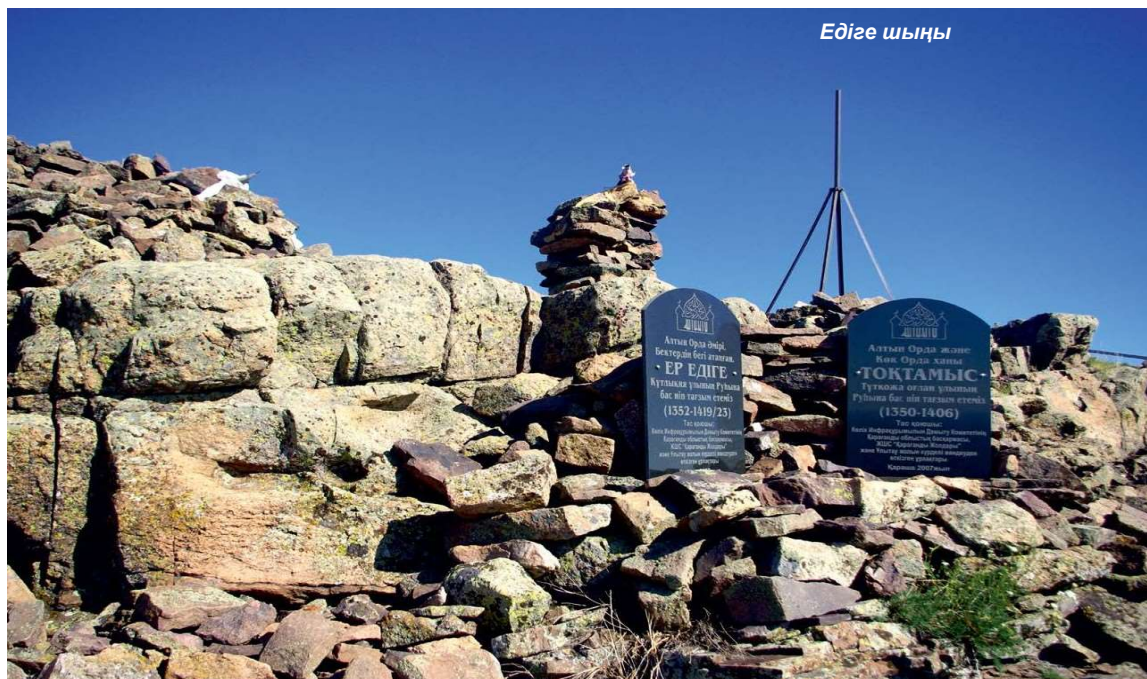
Үңгірдің жалпы ұзындығы 50 метрдей болар. Егер Әулиенің қарсы бетінен шықсақ, оң жақтан үңгірге кіретін екінші ауызды көреміз. Оны қазақ «Үндемес әулие» деп атайды. Үндемес әулие ас үй сияқты шағындау бөлме, ортасында тастан жасалған сәкі бар. Қазіргі күні Бектауатаны білетін, үңгірдің екі аузынан хабардар адамдар, көбінесе туристер, сол жерде ас ішіп отырады [6].

Үңгірден 250 метр төменірек бір құрылыстың ірге тасы, қирандылары жатыр. Жергілікті ел оны «Әулиенің шошаласы» деп атайды. Бізге ақпарат берген мамандардың айтуына қарағанда ХХ ғасырдың 60 жылдарына дейін шошала жұмыс істеп тұрған. Әулиеге келген адамдар осы жерде тоқтайды, құрбандық малдарын шалады, демалады. Ертеде Бектауата үңгіріне ауруға шалдыққан адамдар, бала көтермей жүрген әйелдер түнеп, сыйынып, құрбандық шалып, көп келетін орын болған. Сол сияқты ыдыс-аяқтар да қаз қалпында соңғы кезге дейін сақталған. Тәртіп бойынша әулие үңгірге күн бата кіруге ғана рұқсат, оған құрбандыққа сойылған қойдың майынан шырақ дайындалады, соны қолдарына ұстап кіреді. Үңгірге кірген соң әулиеге табынып, дұғаларын оқып, отпен шомылғандай қимылдар жасайды. Шошала ерте заманның құрылысына ұсқайды, қирандылары оның біраз ғасырлар тұрғанын көрсетеді.

Қазіргі кезде әулие үңгірі қызық құған саяхатшылар тамашалайтын, тіпті кездейсоқ қаңғалақтаған адамдар келетін мекенге айналып кетті. Бектауатаның қасиеттілігі оның шөл даланың ортасында орналасқан оазистік жағдайында. Бұл жер ерте заманда адамзат баласы сүйсініп қоныстанатын жер болғаны Бектауата бауырайында тас бетіндегі суреттер анық көрсетеді.

Бірнеше мың жылдықтан жеткен бұқа суреті «мен жылқышылыққа дәуірге дейін-ақ осы жердің иесі болдым» деп тұр. Адамзат баласы өседі-өнеді, табиғатты игереді, жабайы жануарларды үйретеді, үңгірлерден шығады. Осыдан кейін Бектауатаны бірталай уақыт бақсы-балгерлер, яғни сол дәуірдің абыздары мекен етті.

Келесі сакральды объект бұл Едіге шыңы, географиялық орналасқан жері - Ұлытау қазақ шағын аңғарының оңтүстік-батысындағы биік емес таулардың алабы, Сарыарқаның ежелгі таулы алаптарының бірі. Ұлытау тауының екі жоғары нүктесінің бірі - Едіге тауы - теңіз деңгейінен 1060 метр биіктікте орналасқан. Нақты Ұлытау таулы сілемінде (1065 метр) осы таудың әлем тарихында айтарлықтай танымал екі адамның – Едіге әмір мен Тоқтамыс ханның сүйектері жатыр деген қандай да бір нақты тарихи деректер жоқ. Бірақ, жергілікті салт бұл туралы сеніммен айтатыны соншалық, тіпті шыңға сәйкес қабір тасын орнатқан (4 сурет) [7].

4 сурет. Едіге шыңы

«Едіге шыңы», «Едіге биігі» атанған бұл биікте Едіге батырмен қатар Алтын Орданың атақты ханы Тоқтамыстың да сүйегі жатыр. Тоқтамыс ханның ордасында беделді би болған, Едіге қасиетті Ұлытаудың биік шыңдарының бірінде жерленген. Ол шың кейіннен Едіге деп аталып кеткен. Едіге Алтын Орда ханы Тоқтамыспен қатарлас болған. Ал Тоқтамыстың 1380-1395 жылдары Алтын Орданы билегені, Сауран, Сығанақ шаһарларын орталық еткені тарихтан белгілі. Едіге сол Тоқтамыспен тізе қосып, кейін Еділ, Жайыққа дейінгі жерді өзіне қаратып, Ноғай ордасының негізін қаласады. 1396 жылдан бастап Алтын Орда хандығын 15 жылдай билейді. Ноғай ордасының негізін салған Едігенің есімі қазақ, қарақалпақ, башқұрт халықтарының аңыздарында кездеседі. Кейін Тоқтамыс ханды Едіге өлтіреді. 1419 жылы Сарайшық қаласының жанында Тоқтамыс балалары әке кегін қайырып, оны өлтіреді, ел-жұрт Едіге бидің денесін Ұлытауға әкеп қояды. Ол маңда «Едіге тауы», «Едіге обасы» деген жерлер бар. Бізге жеткен аңыз-әңгімелерде Едігенің хан алдында қаймықпаған қайсарлығы ақыл мен пайым-парасаттылығы турасында көп айтылады. Ел жадындағы Едіге – әрі батыр, әрі көсем, әрі шешен, әрі би, әрі ақылгөй дана. Сондықтан халық арасында «Ер қамын жеген Едіге» деген қанатты сөз бекіп қалған [8]. Едіге туралы халық ертегілерін жинаған орыс ғалымы-этнограф Григорий Потанин оны басқару жылдарында халықтың әл-ауқаты мен молшылығында тұрғанын атап өтті. Әлкей Марғұланның мәліметтері бойынша, Едіге туралы көп нәрсені араб жазушысы ибн Арабшахтың еңбектерінен білуге болады - мысалы, оның ұрпақтары Құмкентте өмір сүргені туралы.

Келесі сакральды объект - Алтыншоқы – Ұлытау тау жүйесінің батысындағы жеке тау массиві. Алтыншоқыда 1391 жылы Әмір Темір (1336 - 1405) Тоқтамыс ханды шабуға бара жатқан жолындағы тоқтаған жерінде белгі тас қалдырған. Алтыншоқы ("Золотой пик") Ұлытау тау жүйесінің батысында жеке тау алабы, Жетікыз өзенінің оң жағалауында орналасқан. Алтыншоқы теңіз деңгейінен 453 м биіктікте орналасқан. 1935 жылы қазақтың ғұлама ғалымы, академик Қаныш Сәтбаев зерттеу жұмыстарын жүргізгеннен кейін ғана Алтыншоқының аты әлемге әйгілі болыпты.

5 сурет. Алтыншоқы тауындағы тасқа қашалған жазба

Тасқа қашалған жазудың үш жолы араб, сегіз жолы шағатай тілінде жазылған. Арабша жазудың мазмұны мынадай: "Рақымды да шапағатты Алланың атымен! Жер жүзінің әміршісі, шындықтың шамшырағы. Берік қорғаушы, бәрінен де күшті, бәрінен де құдіретті, Өмір мен өлім сыйлаушы данышпан!". Ал шағатай жазуының аудармасы: "Жеті жүз тоқсан үшінші жылдың жазы, қой жылы көктемнің ортаңғы айы [1391 ж. 6 сәуір], Тұран сұлтаны Темір бек ислам діні үшін үш жүз мың әскермен бұлғар ханы Тоқтамыс ханға қарсы аттанды. Осы жерге жетіп, ескерткіш белгі болуы үшін ол осы қорғанды тұрғызды. Алла бұйырып, жаратушы әділ төрелігін жүргізсін! Жаратушы ел халқына мейірімін төксін! Бізді ескеріп жарылқасын" [9]. 1936 жылдан бастап ол Ресейде, Санкт-Петербургте орналасқан және Эрмитажда "195-ші каталогтың түгендеу кодымен сақталған. Тимүр есімі бар тас. Алтын Орда. 1391" [10]. 1990-ші жылдардың екінші жартысында облыстық мәдениет басқармасының бастамасымен имитация-тас жасалды. Бұл тас қазір Алтыншоқы шоқысында орналасқан. Ол жолдан шағын соқпақты алып келетін оның ең шыңында орналасқан. Фотосуреттерден коргендей, бұл тек символдық имитация, өйткені тас түпнұсқадан пішін, түсі және фактурасы бойынша ерекшеленеді [11].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Киелі Ұлытау-Сакральный мир Ұлытау: фотоальбом /Құраст.:Б.Қажахметов,Э.Р. Усманова. -Алматы: «Арыс» баспасы, 2011.-32 б.
2. Айтхожин Ж. Сердце Казахстана-Ұлытау [Электронный ресурс]//сайт: VOXPORULI - Режим доступа: <http://vpxporuli.kz>- (06.11.2018)
3. Кожаметов Б.Ұлытау-сакральное место Евразии/Подробности.-2009.- 8 мая
4. Спицына Т.Ұлытау-древняя столица казахов//Взгляд на события. -2017.- 2авг.
5. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3531>
6. Косяченко В. Тайны урочища Бектау ата // Литер. - 2018. - 14 апр.
7. Киелі Ұлытау-Сакральный мир Ұлытау: фотоальбом /Құраст.:Б.Қажахметов,Э.Р. Усманова. -Алматы: «Арын» баспасы, 2011.-32 б.
8. <https://qazir.kz> «Қазақстанның жалпыұлттық нысандары».
9. Кожаметов Б. По малому Шелковому пути: 20 лет назад жезказганцы прошли по следам древних караванов 1200 километров//Подробности.-2011.- октябрь-декабрь.
10. Шипунов В. По следам Тамерлана//Индустр. Караганда. -2017.-20 апр.
- 11.Экспедиция «Ұлытау мұрасы» - Экспедиция «Наследие Ұлытау»: Путеводитель. - Қарағанды,2016.-76 с.

Philological Sciences

COMMON LANGUAGE AND ALPHABET FOR THE TURKIC PEOPLE AT THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS

Elchin IBRAHIMOV

Head of the Turkic World Research Center of the Azerbaijan University of Languages, doctor of philological sciences, Associate Professor, Azerbaijan Languages University, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

The First Baku Turkological Congress held in Baku from February 26 to March 6, 1926 and the issues discussed there (history, language, literature of the Turkic peoples, terminology, ethnography, etc.) were a serious historical event for that period. The issues discussed at the congress (common literary language, terminology, alphabet, etc.) are the most important issues facing the science of Turkology today. In this sense, the issue of a common literary language for the Turkic peoples discussed at the Congress is also relevant for our modern Turkology.

The congress was held in a very important historical period. In this regard, no matter how much we were proud of the importance of the issues discussed at the First Turkological Congress held in Baku, the events that took place after that, unfortunately, did not allow us to experience that joy from the heart. The fact that (131) Turkological scientists who participated in the congress were subjected to various persecutions and repressions after the congress, their fate is the subject of a wide study in itself. Professor Kamil Veli Narimanoglu calls this Congress a “humanity drama” where people who are very valuable to the science of philology, especially Turkology, were killed innocently (Narimanoglu, 2006:3).

The Congress began its work on February 26, 1926. The prominent Azerbaijani historian Ziya Bunyadov notes in this regard: “Hope in people, enthusiastic enthusiasm in scientists, strategic plan and programs in political leaders made this congress look like a live Shakespearean tragedy. The tragic heroes of this live theater scene appeared on the stage one by one. Turkic scientists made the first great scientific confessions of the 20th century, revealed the debts and tasks of future research, and the clash of ideas shed new light on the horizons of science. The politicians from both poles were lucky. Folders full of confidential information were overflowing” (Bunyadov, 1993:119).

The congress was attended by 131 representatives from different regions of the world and held 17 meetings. During the discussions, 38 reports dedicated to the language, literature, history, ethnography and culture of the Turkic world are heard.

Teodor Menzel proposed to hold the Congress in honor of the famous Turkologist Vilhelm Radlov, and this proposal was accepted by Samad Aghamalioğlu. At the same time, the Turkish representatives suggest that the congress be held in honor of Ismail Bey Gaspıralı.

Thus, it is decided to hold the General Assembly in honor of Ismail Bey Gaspıralı and Vilhelm Radlov. The presence of outstanding orientalist-scientists: F. Kopruluzade, A. E. Krymski, N. N. Poppe, L. Ligeti, N. Ashmari among those invited to the congress increased the historical value of the congress even more.

V.V.Bartold, one of the prominent Turkic scientists at the conference, “The modern state of the history of the Turkic peoples and the immediate tasks of teaching”, N.N. Poppe “The history

and modern state of the question of the mutual kinship of the Turkic languages and the Altai languages”, S.Y. Malov “The modern state and perspectives of the study of ancient Turkic languages”, S.F. Oldenbur “Methods of country studies among the Turkic peoples”, B. Chobanzade “About the close kinship of Turkish dialects”, F. Kopruluzade “Development of the literary languages of the Turkic peoples”, A.N. Samoylovic “Modern state of the study of Turkish languages and immediate tasks”, F. Aghazade “Correct writing in Turkic languages”, H. Sharaf “Arabic and Latin system fonts and their application issues for the Turkic-Tatar peoples”, gave extremely interesting scientific reports.

Seven major problems of Turkic languages were discussed at the congress. Of these; 1. Alphabet problem, 2. Spelling-orthography problem, 3. Term problem, 4. Teaching-methodology problem, 5. Interaction and interference problems of related and neighboring languages, 6. Literary language problems of Turkish languages, including common literary language problem, 7. National language theory and historical problems of Turkic languages.

In our research, we will try to talk more about the issues of the alphabet and literary language. In the Turkic world, the issue of the new alphabet, which was carried out by educators and scientists from the end of the 19th century, was divided into two branches: the Turkish alphabet based on Arabic and Latin graphics. It should also be noted that this movement in the Turkic world and Azerbaijan started with the reform of the alphabet by Mirza Fatali Akhuzadeh, a prominent intellectual. Discussions and debates about the alphabet continued for a long time. After long debates, the Latins won with the majority of votes and superiority of opinion. “The main idea of the upper Soviet political circles, which intended to separate from Turkey, which used the Arabic alphabet by adopting the Latin alphabet, was to change the alphabet no matter what, to lay the foundation for the tradition of the Turks' separation from each other” (Farah, 2006:7).

“F. Köpuruzade believes that some of the dialects using this alphabet could be considered literary languages. In fact, there is no need to make a condition here - to say “could be considered”. Because the alphabet is created to meet the writing needs of the literary language and is realized directly by the demand of the literary language. That is, every language or dialect with writing means a literary speech organization. As a result of his years of research, F. Köpuruzade said that there are works in the Turkish language dating back to the Sassanid period (5th century)” (Hajiyev, 2013:95).

Thus, the ground was prepared for the general literary language course until F. Köpuruzade's report. And in the speeches around F. Köpuruzade's report, the idea of a common Turkish literary language began to be discussed.

There were two sides to the debate. Most of them were of the opinion that creating a common literary language for Turks is possible and easy to understand. The protesting party was in the minority. After F. Köpurluzade, the opposite side is given the floor, Tatar representative Neymet Khakimov made an additional and alternative report, followed by Bashkir Kh. Gabitov. He stood in the position of Nemat Khakimov. Turkmen Bekki Berdiyev started criticizing N. Khakimov's report without any introduction or introduction. B. Berdiyev spoke concretely, based on linguistic logic. He summarized the relationship of literary Turkmen language with Turkmen dialects and dialects. The speaker shows that the dialects of the Turkmen dialect are significantly different from each other and from literary Turkmen. He asks a logical question: “Does this mean that if there are separate dialects and dialects, then the differences between the entire Turkmen dialect do not negate the fact of a common Turkic language”. The Turkmen linguist based on his personal observation said that he did not study the Tatar and Bashkir languages, but he understood the speeches of N. Khakimov and Kh. Gabitov and what they said. Therefore, he confidently said: “There seems to be enough lexical material to enable us to understand each other” (Transcript Report, 1926: 326).

Today, the economic, cultural and political relations between the Turkic peoples are reaching

a high level day by day. Professor Bilgahan Atsız Gökdağ writes in his book “The World of Turks”: “Today, the Turkish world faces many problems that need to be solved. Science, culture, art, economy, technology, etc. One of the main conditions for cooperation in the fields and the first is a common language” (Gokdag, 2015: 177).

In particular, it should be emphasized that for the further development of these relations, it is very necessary to create and apply a common language as an effective means of communication between the Turkic peoples, which, in turn, will bring the Turkic-speaking states and societies closer to each other. will cause it to approach.

Elchin Ibrahimov in the work “Common alphabet, spelling and communication language of the Turkish peoples”: “The formation of a common communication language can be ensured by the application of a single language that is understood by all the Turkic peoples”. People who speak the same language, of course, communicate in their mother tongue. People whose native languages are different and as a result do not understand each other are forced to communicate only in a common foreign language they know” (Ibrahimov, 2017: 147).

The formation of a common language of communication between the Turkic peoples is of great importance today. It is from this point of view that it is necessary to form a common language of communication between the Turkic peoples. For this, creating a common alphabet, vocabulary (dictionary), common terminology, preparing and publishing common textbooks are among the important tasks ahead.

References

1. Babayev, A. (1998). Bekir Chobanzade's struggle for the new Azerbaijani alphabet and spelling, Baku.
2. Bunyadov, Z. (1993). Red terror, Baku.
3. Farah, A. (2006). Thoughts on the First Turkological Congress, Literary newspaper, Baku.
4. Gokdag, B. A. (2015). World of Turks, 1st Edition, Istanbul.
5. Hajiyev, T. (2013). Common communication language for Turks, Baku.
6. Ibrahimov, E. (2017). Common alphabet, spelling and communication language of Turkic peoples, Baku.
7. Narimanoglu, K.V. (2006). Latin-based Turkish alphabet and I Turkological Congress Bibliography, Baku.
8. Transcript Report of the First Turkological Congress, February 26-March 5, 1926.

УДК 159.9

СРАВНЕНИЕ ПОНИМАНИЯ СЕМЬИ В ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ КУЛЬТУРАХ: ОБЩЕЕ И РАЗЛИЧИЯ

А.С. Бахтығали

магистрант кафедры методика преподавания иностранного языка Атырауского университета имени Х Досмухаммедова

Аннотация. Семья является одним из наиболее фундаментальных социальных институтов, существующих в человеческих обществах. Она является основным источником идентичности, принадлежности и поддержки. Структуры и ценности семей значительно различаются в разных культурах, и концепция семьи имеет разные значения в разных частях мира. Концепция семьи глубоко укоренена как в западных, так и в восточных культурах, но существуют значительные различия в том, как семьи определяются, структурируются и ценятся. Цель этой статьи - исследовать сходства и различия между концепцией семьи в западных и восточных культурах.

Ключевые слова: Восточная культура, западная культура, семья, общие черты, различия, ценности, традиции, убеждения, роли, отношения, брак, воспитание детей, долг почитания родителей, индивидуализм, коллективизм, гендерные роли, межпоколенные отношения, расширенная семья, ядерная семья, община, родство, социальные нормы.

Западная культура относится к культурам, происходящим из европейских традиций, включая культуры Северной и Южной Америки, Австралии и Новой Зеландии. Концепция семьи в западной культуре основана на ядерной семье, которая состоит из родителей и их детей. Ядерная семья рассматривается как основная единица общества, и она должна обеспечивать эмоциональную поддержку и финансовую стабильность своим членам. В западной культуре уделяется внимание индивидуализму и независимости, и семьи часто рассматриваются как средство для достижения этих целей [1].

В западной культуре структура семьи претерпела значительные изменения за последние несколько десятилетий. Традиционная ядерная семья больше не является доминирующей семейной структурой, и наблюдается увеличение одиноких родительских семей, смешанных семей и семей однополых пар. Изменилась также роль женщин в семье, и они больше не ограничены домашней сферой, а являются активными участниками трудовой сферы. В западных культурах семья обычно определяется как ядерная семья, состоящая из женатой пары и их детей. Однако существуют также расширенные семьи, которые включают бабушек, дедушек, тетей, дядей и двоюродных братьев и сестер. В таких обществах уделяется внимание индивидуализму, автономии и независимости. Дети поощряются к самостоятельности и принятию собственных решений по мере взросления [2].

Восточная культура описывает культуры, произошедшие из азиатских традиций, включая те, что существуют в Китае, Японии, Корее и Индии. Понятие семьи в Восточной культуре основано на расширенной семье, которая состоит из нескольких поколений, проживающих под одной крышей. Расширенная семья считается основной единицей общества, и ожидается, что она обеспечивает эмоциональную поддержку и финансовую стабильность своим членам. В Восточной культуре уделяется внимание коллективизму и взаимозависимости, и семьи часто рассматриваются как средство для достижения этих

целей. В Восточной культуре структура семьи оставалась относительно стабильной за последние несколько десятилетий. Расширенная семья по-прежнему является доминирующей структурой семьи, и существует сильный акцент на долгу и уважении детей перед родителями [3].

Роль женщин в семье также осталась традиционной, и часто ожидается, что они будут отвечать за заботу о детях и престарелых членах семьи. В отличие от этого, в Восточных культурах обычно уделяется большее внимание расширенной семье, а не ядерной семье. Понятие семьи распространяется за пределы кровных родственных связей и включает близких друзей и даже соседей. Ожидается, что члены семьи будут взаимозависимы и поддерживать друг друга в трудные времена. Детей учат ценить уважение и послушание своих старших, и они часто полагаются на своих родителей за руководство и принятие решений. Еще одно заметное отличие между западной и восточной семейной культурами заключается в уровне акцента, который ставится на роль отца. В западных культурах отец обычно считается главой семейства и несет ответственность за финансовое обеспечение семьи [4].

В отличие от этого, во многих восточных культурах мать часто рассматривается как основной опекун, в то время как отец несет ответственность за дисциплину и принятие решений. Несмотря на сходства, в западной и восточной культурах имеются значительные различия в определении, структуре и ценности семьи. Одно из главных отличий - структура семьи. В западной культуре доминирует ядерная семья, а в восточной культуре - расширенная семья. Это различие имеет значительные последствия для функционирования семей и ролей и обязанностей членов семьи. Еще одно отличие - роль женщин в семье. В западной культуре женщины имеют большую свободу и независимость, и они часто являются активными участниками рабочей силы. Со времен древности люди пытались изучать сложную и многофакторную структуру семьи. Принимая во внимание факт, что семья появилась еще до перехода человека к земледелию, можно сказать, что феномен семьи исторически лежит в основе формирования мировой цивилизации. Одной из наук, изучающих явление семьи, является социология семьи. Эта наука предоставляет несколько определений этого понятия. Например, "Семья - это внутренняя группа людей или набор внутренних групп, связанных родством от общего предка, браком." Статья 16, глава 3 Всеобщей декларации прав человека гласит: "Семья является естественной и основной ячейкой общества и имеет право на защиту со стороны общества и государства." С точки зрения права, семья - это круг людей, связанных имущественными и неимущественными правами, обязательствами, вытекающими из брака, родства или любой другой формы усыновления детей в семью. Согласно Большой Советской Энциклопедии, семья - это "малая группа, основанная на браке или кровном родстве, члены которой связаны общностью жизни, взаимной моральной ответственностью и взаимопомощью" [5].

В семье могут существовать несколько типов отношений: вертикальные, где существует четкая иерархия членов семьи, которую строго соблюдают; горизонтальные, где отношения основаны на принципе равенства между супругами, дети воспринимаются как независимые личности, а не те, кто должен повиноваться своим родителям, и имеют возможность участвовать в жизни семьи на равных правах со своими родителями. Существует несколько классификаций типов семей на основе конкретных характеристик. Например, в зависимости от формы брака, существуют: моногамные семьи - состоящие из двух партнеров; полигамные семьи - где один из супругов имеет несколько брачных партнеров. В зависимости от количества поколений в семье, существуют: многопоколенные семьи, в которых несколько поколений родственников живут вместе; однопоколенные семьи - семьи одного поколения, то есть супружеские пары с неженатыми детьми [6].

Также бывают полные семьи - с обоими супругами, и неполные семьи - когда один из супругов отсутствует. Кроме этих классификаций, существуют и другие. Структуры семей в западной и восточной культурах можно рассматривать как противоположные. Таким образом, можно сказать, что восточная семья идентична архетипической, то есть древней. Восточную семью можно рассматривать как вариацию гарема, а также как семью, существующую в коллективистских обществах, где общество понимается как одна большая "семья" с общим Отцом-монархом, Императором, который "от Бога". Здесь, возможно, основной функцией семьи является рождение детей. В коллективистской культуре образование, закладывание основ этики, мировоззрения диктуется коллективной общиной. Дети здесь скорее являются реализацией всего общества, а не только отца и матери. И общество диктует детям заботу о родителях и особенности близости (в традиционном Китае отношения между отцом и сыном являются более ценными, а в традиционной Индии - отношения между матерью и сыном) [7].

Также можно отметить такой положительный факт, что степень выбивания детей из общества в таких семьях минимальна даже в "дисфункциональных" (с "западной" точки зрения) семьях, так как воспитательные функции детей берет на себя всё общество. Таким образом, восточная семья может не опасаться ошибок в воспитании детей, которые приводят к девиантному поведению. И если антиобщественное поведение действительно проявляется в поведении ребенка, ответственность за это ложится на всё общество и только частично на семью. Поэтому, возможно, концепция "клетки общества" (в смысле "части общества") здесь наиболее подходит с точки зрения русской (частично коллективистской) ментальности. С другой стороны, "западная" промышленная семья берет на себя ответственность за воспитание своих детей. В хаосе "западного мира" западная семья подобна "острову безопасности". Однако это только определенная иллюзия, потому что каждый ребенок, рожденный в промышленной культуре, все еще находится под защитой патриархального мировоззрения. С одной стороны, на родителей возлагается огромная функция первичного воспитания детей, с другой стороны, они сами несут стереотипы современных норм семьи.

Востоке бессмертие достигается другими средствами, которые иногда трудно понять современным людям). "Уважение к старшим" на Западе возникло из древности, то есть имеет "восточные" корни. Вся восточная община, включая семью, подобна единому инструменту, обладающему внутренними, священными механизмами воздействия на своих членов. Именно поэтому можно говорить конкретно и ясно, когда говорим только о "западной" современной семье. Отношения в семьях Восточной культуры до сих пор имеют патриархальный характер, поскольку это глубоко заложено в их культуре и даже отражено в их языке. Например, в Японии нет слов для "брата" и "сестры", но есть слова для "старшего брата" (ani) и "младшего брата" (ototo), "старшей сестры" (ane) и "младшей сестры" (imooto), показывающие доминирование возраста и иерархии в семейных отношениях. В такой семье каждый член имеет свою роль, соответствующую их рангу, и не может выйти за рамки этой роли, не нарушив систему отношений. Когда речь идет об отношениях между супругами, хотя мужчины и женщины в большинстве случаев имеют равный социальный статус, женщины все еще остаются подчиненными. В японском языке есть слова, такие как "канай" (буквально "внутри дома"), используемые для обращения к жене, и "сюдзин" (буквально "главный человек" или "хозяин"), используемые для обращения к мужу [8].

Уважение к старшим и послушание всегда являются наиболее важными характеристиками в семейных отношениях. Семья является наиболее ценным имуществом для человека, и обычно состоит из нескольких поколений. Противоположностью восточной модели семьи является западная модель. Отношения на основе возраста не типичны для западной семьи, и хотя идея о том, что старшему человеку полагается больше уважения, все

еще сильна в западной семейной модели, семья построена либо на принципе равенства между ее членами, либо на принципе социального разделения в обществе. Например, если муж является главным кормильцем в семье, он будет считаться главой семьи, но если эту функцию выполняет жена или ребенок, они станут главой семьи. Как правило, когда ребенок становится независимым, он сразу же покидает родительский дом и начинает устраивать свою собственную жизнь, поэтому близкая межпоколенческая связь не типична для западной семьи [9].

Также полное подчинение детей не характерно для западной семьи, что является обязательным в восточной семье. Как и в семейных отношениях, модели воспитания детей в культурах Востока и Запада существенно отличаются. Воспитание детей с эмоциональной составляющей является типичным для Востока, так как образ матери в Японии связан с словом "амаэ", что означает чувство зависимости от матери, которое дети испытывают как желательное. Глагол "амаэру" означает "баловать", "воспользоваться чем-то", "искать покровительства". Японцы используют эти слова, чтобы выразить свое отношение к матери.

Желание детей получать заботу родителей воспринимается положительно, так как это защищает их от влияния улицы и плохой компании. Японские матери стараются регулировать поведение своих детей, обращаясь к их чувствам и возможным последствиям их поступков. Они стремятся расширить эмоциональный контакт с ребенком, рассматривая его как основное средство контроля. Японские матери избегают проявления своей власти, так как это приводит к отчуждению ребенка от матери. Наиболее важным считается проявление правильного поведения в обществе. Считается, что маленькие дети - это ответственность матери, поэтому отец начинает принимать участие в воспитании ребенка относительно поздно, когда ребенок уже посещает школу.

В западной культуре родительская модель основана на том, что родители являются авторитетными фигурами, которые диктуют, как должны быть выполнены вещи. Иногда воспитание сводится к найму няни для ребенка или отправке его в детский сад. В западных странах характерны два подхода к воспитанию детей: либо родители сосредотачиваются исключительно на успехах ребенка, прилагая огромные усилия, либо они позволяют всему идти своим чередом, и ребенок с раннего возраста вовлекается в конкурентную борьбу за выживание в сложных условиях западного общества. Такое воспитание приводит к формированию личности, неустойчивой к жизненным трудностям, с нервной системой, быстро истощающейся [10].

Такое воспитание создает черты характера, такие как зависть, амбиции, подозрительность, скрытность, недоверие, чрезмерную осторожность, благоразумие и практичность. Родители задают ожидания, чтобы ребенок получал только отличные оценки в любой деятельности, с акцентом на успех - становиться лучше других, достигать выдающихся результатов. Воспитание детей на Западе поощряет идею о том, что дети покидают семью в относительно раннем возрасте (в 16-17 лет ребенок уже может жить отдельно от родителей) и не получают никакой поддержки от родителей, а в свою очередь, дети обычно не поддерживают своих родителей, что приводит к деловым отношениям между ними. Когда дети покидают семейный дом, они перестают слушать мнение своих родителей, так как считают себя достаточно компетентными для решения своих проблем независимо.

В западной культуре родительская модель основана на том, что родители являются авторитетными фигурами, которые диктуют, как следует поступать. Иногда родительство сводится к найму няни для ребенка или отправке его в детский сад. Два подхода к воспитанию характерны для западных стран: либо родители сосредоточены исключительно на успехе ребенка, прилагая огромные усилия, либо они позволяют всему идти своим чередом, и ребенок с раннего возраста вовлекается в конкурентную борьбу за выживание в

сложных условиях западного общества. Такое воспитание приводит к формированию личности, неустойчивой к жизненным трудностям, с нервной системой, которая быстро истощается. Такие типы родительства создают черты характера, такие как зависть, амбициозность, подозрительность, скрытность, недоверие, чрезмерная осторожность, предусмотрительность и практичность. Родители устанавливают ожидание, что ребенок должен получать только отличные оценки в любой деятельности, с фокусом на успехе - становиться лучше других, достигать выдающихся результатов.

Воспитание детей на Западе пропагандирует идею, что дети покидают семью в относительно раннем возрасте (в 16-17 лет ребенок уже может жить отдельно от родителей) и не получают от них никакой поддержки, в свою очередь, дети обычно не поддерживают своих родителей, что приводит к бизнес-подобным отношениям между ними. Когда дети покидают дом, они перестают слушать мнения своих родителей, так как считают себя достаточно компетентными, чтобы самостоятельно решать свои проблемы. В западном обществе родители часто обрекают ребенка еще с детства на истощительную борьбу за успех в обществе - стать богатым, в то время как в восточных семьях направление ребенка идет в сторону духовного развития и взаимодействия с обществом.

У западных людей нет сформированного отношения к своим родителям, человек может отказаться от своих корней ради любой выгоды, и древнее происхождение фамилии может служить только предметом гордости. Для восточной системы характерно глубокое уважение и даже поклонение предкам, в отличие от Запада. Но, несмотря на все яркие различия, семья по-прежнему занимает важное место как в западной, так и в восточной культурах.

В заключение, понятие семьи является важным аспектом как для западной, так и для восточной культур, но практикуется и понимается по-разному. В то время как западные культуры склонны уделять большее внимание индивидуализму и независимости, восточные культуры ставят приоритет на взаимозависимость и расширенную семью. Несмотря на эти различия, обе культуры признают важность семьи как системы поддержки и разделяют убеждение в важности семейных ритуалов и традиций.

Список литературы:

1. "Сравнительное изучение семейных систем" Ральфа Л. Холлоуэя 2000. — 176 с.
2. "Восточно-западные различия в семейной связности и адаптации" Ричарда Ли и Дэвида У. Сью 1950–1958. Т. 38. — С. 490.
3. "Культурная психология Себя: восточно-азиатские и североамериканские перспективы" Хейзел Роуз Маркус и Синобу Китаяма 1994. Т. 1. — 495 с.; Т.2. — 495 с.
4. "Отношения между братьями и сестрами в кросс-культурной перспективе" под редакцией Роберта А. Левина, Ребекки С. Нью и Асгара Разави 1979. — С. 14–70.
5. "Семья и родственные отношения в китайском обществе" под редакцией Мориса Фридмана 2000. — 232 с.
6. "Культура и проблемы семьи" под редакцией Майкла Доэрти и Карен Апплиард Кармоди 2002. — 109 с.
7. "Сравнительные семейные системы и семейная терапия" под редакцией Герды Николая и Тодда Бойда 2003. — 151с.
8. "Семья в Азии: дом и родня" под редакцией Стеллы Р. Квах и Арлин Р. Дэниелс 2005. — 178с.
9. "Семья имеет значение: важность семьи для подростков" Сьюзен М. МакХэйл и Энн К. Краутер 2009. — С. 78–93.
10. "Культурный контекст детства: Восток и Запад" под редакцией Хайди Келлер, Ипе Х. Пуртинга и Аксея Шелмериха. 2001. — С. 15–38.

Язык и культура: специфика лингвострановедения

Нұрсали Қуаныш Сабыржанұлы

Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина

Язык - система общения, состоящая из мелких фрагментов и набора правил, которые регулируют способ употребления этих фрагментов для составления высказывания, имеющего смысл. Человеческий язык состоит из слов, которые используются в устной или письменной форме.

Язык является основной общественно значимой (опосредованной мышлением) формой отражения окружающей человека действительности и самого себя, т.е. эпистемическая, формой хранения знаний о действительности (функция), а также средством получения нового знания о действительности (познавательная, или когнитивная, функция). Эпистемическая функция связывает язык с действительностью (в единицах языка в виде гносеологических образов закрепляются элементы действительности выделенные, отображённые и обработанные сознанием человека), а познавательная - с мыслительной деятельностью человека (в единицах языка и их свойствах материализуются структура и динамика мысли), т.е. языковые единицы приспособлены как для номинации элементов действительности (и, далее, хранения знаний), так и для обеспечения потребностей мыслительного процесса. В то же время язык является основным средством человеческого общения (коммуникативная функция), средством передачи информации от говорящего к слушающему (адресату).

В силу этого свойства языка естественным образом согласованы с потребностями и условиями протекания коммуникативной деятельности человека, составляющей важнейший аспект его социального поведения, так как общественная, в т.ч. Трудовая деятельность человека, невозможна без обмена информацией.

Однако, при всём удивительном разнообразии лексических и грамматических значений, в конкретных языках обнаруживается в то же время и удивительная их повторяемость. Языки как бы заново открывают одни и те же элементы смысла, придавая им различное оформление, что позволяет говорить, в применении к различным языкам, о тех или иных фиксированных смысловых блоках универсума значений (предопределяемых в конечном счёте свойствами отражаемого в мышлении человека и независимо от него существующего мира предметов, событий, отношений и т.п.): о категориях частей речи, именных классов, значений числа, референциальной соотнесённости, о каузативной связи между парами событий, о типовых ролях участников ситуации (ср. падежи), о способах реализации типового события (ср. вид, способ действия), о значениях времени, причины, условия, следствия (ср. соответствующие типы сложных предложений) и т. п. Поэтому несопоставимость семантических членений естественных языков не следует преувеличивать. Во-первых, при обращении к данным многих языков обнаруживается, что степень покрытия универсума значений и принципы его членения не произвольны и не беспредельно разнообразны, и, во-вторых, что более важно, — в реальной речевой деятельности эта неэквивалентность членений в большинстве случаев ситуативно снимается, что создаёт, в частности, принципиальную возможность перевода с языка на язык (если снизить требования к тождеству эстетических функций речевых произведений, наиболее ярко представленных в поэтической речи).

За время существования человечества появилось множество самых разных культур и языков. Многие народы, которые уже исчезли с лица земли, оставили потомкам своё невероятное интеллектуальное наследие в виде памятников, предметов быта, традиций, описанных в манускриптах. Понятие культуры включает в себя и духовные, моральные и материальные ценности народа, которые передаются последующим поколениям с целью использования во благо.

Понятия языка и культуры крепко связаны между собой. Язык считается самой главной культурной ценностью любого народа. С его помощью знания передаются от одного к другому и сохраняются для последующих поколений. Во времена массовых колонизаций земель Африки и Америки европейцы-колонизаторы в первую очередь стремились обучить местных жителей своему языку. Это было важно для преодоления языкового барьера. Но, насаждая свой образ жизни, они невольно уничтожали язык, традиции и уклад местных племен, словом, лишали их культурного наследия.

Язык является своеобразным показателем развития культуры нации, её уровня. Чем он сложнее, выразительнее и богаче, тем больше развита культура страны-носителя. Сейчас в мире насчитывается несколько таких языков, и русский входит в их число.

Интересно то, что язык и культура могут намного пережить свой народ-создатель. Именно знание языка помогает нам узнавать все новые подробности и факты о традициях и памятниках культуры древних цивилизаций.

Крепкая связь этих двух понятий очевидна. Они зависят друг от друга, и это говорит о том, что для сохранения нашей богатой и разнообразной культуры, нужно бережно относиться к родному языку.

The linguistic problems in English language

Ilaha Guliyeva Nuraddin

Senior teacher Ph.D. in the Department of Foreign Languages of Azerbaijan Technical University (AZTU)

The English language is one of the most widely spoken and used languages in the world. It is the official language in many countries and is used for communication in various fields such as education, business, and entertainment. However, despite its popularity and widespread use, the English language has its fair share of linguistic problems. In this article, we will discuss some of the major linguistic problems in the English language.

Spelling

One of the biggest linguistic problems in English is its spelling. English words can be spelled in various ways, which makes it difficult for non-native speakers to learn and for native speakers to remember. This is mainly due to the historical influence of various languages on English, such as Latin, French, and German. For example, the word "Wednesday" is spelled as it is pronounced, but it does not follow the phonetic rules of the English language. Similarly, the word "colonel" is pronounced as "kernel", which makes it difficult for learners to understand.

Pronunciation

The pronunciation of English words can also be challenging. English has many vowel sounds and diphthongs (a combination of two vowels) that are not found in other languages. This makes it difficult for non-native speakers to learn and for native speakers to understand. In addition, English words can be pronounced differently depending on the dialect or regional accent. For example, the word "water" can be pronounced as "wahter" or "wawter" depending on the region.

Grammar

Grammar is another major linguistic problem in English. English has complex grammar rules that can be difficult for non-native speakers to learn. It has irregular verb conjugations, noun plurals, and tenses that are not found in other languages. Additionally, English has a large number of prepositions, which can be confusing for learners. For example, the preposition "in" can be used in many different contexts, such as "in the car", "in the house", or "in the box".

Homophones

Homophones are words that sound the same but have different meanings and spellings. English has a large number of homophones, which can be confusing for both native and non-native speakers. For example, "bear" and "bare", "there" and "their", or "write" and "right" all sound the same but have different meanings and spellings.

Slang and Idioms

Slang and idioms are informal expressions that are commonly used in English. However, they can be difficult for non-native speakers to understand as they are often not found in textbooks or formal language learning materials. Additionally, slang and idioms can change over time and vary between regions, making them even more challenging to learn. For example, the idiom "it's raining cats and dogs" means that it is raining heavily, but it may be difficult for non-native speakers to understand the meaning.

In conclusion, the English language has several linguistic problems that can make it challenging for learners. These problems include spelling, pronunciation, grammar, homophones, and slang. However, with consistent practice and exposure, learners can overcome these challenges and become proficient in English.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА ПРИМЕРЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)

Нұрсали Әйгерім Сабыржанқызы

магистр филологических наук, преподаватель Аркалыкского педагогического института имени И. Алтынсарина

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы фразеологии русского языка. Фразеологизмы – это устойчивые сочетания слов, выражающие образно-номинативное, образно-метафорическое, переносно-идиоматическое значения, а также эмоционально-экспрессивные и различныеokkaзионально-смысловые оттенки. Здесь предлагается классификация соматических фразеологических единиц русского языка, которая составлена на примере произведений русской литературы. Также использовался дефиниционный метод определения значения фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, соматизмы, художественные образы.

Annotation. This article discusses the problems of phraseology of the Russian language. Phraseological units are stable combinations of words expressing figurative–nominative, figurative-metaphorical, figurative-idiomatic meanings, as well as emotionally expressive and various occasional semantic shades. Russian language somatic phraseological units classification is proposed here, which is compiled on the example of works of Russian literature. The definitional method of determining the meaning of phraseological units was also used.

Keywords: phraseology, somatisms, artistic images.

Фразеология – это одна из уникальных частей языковой картины социума. Она передает специфические способы восприятия и отражения мира. Фразеологические обороты показывают долгий процесс становления культуры народа. Они передаются из поколений в поколения.

По словам известного ученого В.Н.Телии: «Система образов, закрепленных во фразеологическом составе языка, служит определённой «нишей» для кумуляции мировидения и так или иначе связана с материальной социальной и духовной культурой данной языковой общности, поэтому может свидетельствовать о её культурно-национальном опыте и традициях» [1; с.215].

Е.С.Кубрякова отмечает, что роль языка в изучении мира и в разного рода ментальных процессах нашего мышления разнопланова и многозначна. Освещение её уже вызвало к жизни большой поток социальной литературы, а изучение этой роли – немало научно-исследовательских трудов» [2; с.319].

Национально-культурное своеобразие фразеологизмов складывается из религиозных взглядов, обычаев и традиций того или иного народа. Так, например, фразеологизм *как рукой сняло* обозначает веру в то, что определённые люди могут лечить посредством движений рук над больным местом. Национально-культурное значение фразеологизмов содержит в себе комплексное отображение культуры народа; единицы

своего состава (то есть слова); прототипы (обычаи и обряды, особенности быта, исторические факты и многое другое).

Фразеология русского языка очень богата и разнообразна как по структуре, так и по значению. Фразеологизмы, в качестве особых единиц языка, имеют ряд специфических признаков: устойчивость, воспроизводимость, семантическую слитность компонентов, целостность смысла, идиоматичность значения, делают речь окрашенной и стилистически образной.

Фразеологические единицы отображают образно-номинативное, образно-метафорическое, а также эмоционально-экспрессивное и разные окказионально-смысловые оттенки.

Общеизвестно, что человеческое общество обладает не только произносимыми языками, но и невербальными.

Например, человек может говорить жестами рук, качая головой, делая поклон или даже просто замирая (от радости либо страха).

Иначе говоря, человек может передавать информацию всем своим телом, даже и не озвучивая при этом ни одного слова. Такой язык тела и называют соматическим (от греч. σῶμα «тело, корпус»). [3; с.391].

Соматические фразеологизмы создают особую лексико-семантическую группу, являются концептом тела на языковом уровне. Концепт является неоднородным образованием и вследствие этого становится возможным разработать типологию концепта «Тело».

К примеру, вместо того, чтобы сказать «Да» или «Согласен», порой достаточно кивнуть головой. Увидев человека, не всегда надо говорить: «Добрый день». Можно просто протянуть руку или кивнуть головой. Когда нужно выделить какую-либо мысль, поднимают вверх указательный палец. Балующемуся дитя также грозят указательным пальцем, заменив устное указание: «Перестань!».

По словам Д. О. Добровольского: «При изучении национально-культурных особенностей фразеологических единиц в рамках сопоставительного подхода целесообразным представляется исключительно обращение к плану содержания, потому что план выражения у единиц различных языков отличен по определению» [4; с. 260].

В этой статье для передачи контекстуального использования фразеологизмов даются тексты-примеры из классической, современной русской художественной, публицистической литературы. [3; с. 3].

Например: *родиться в сорочке* (рубашке) — быть везучим, благополучным во всем (о лице, которому во всём благоволят успех и всегда везёт); *закидывать (забрасывать) удочку* (удочки) — осторожно намекать на что-либо, чтобы разузнать информацию, заранее узнать что-то; *демянова уха* — что-либо навязчиво предлагаемое, навязываемое кому-то в неумеренном количестве.

Смыслы этих соматических фразеологизмов репрезентуют не понятия, а концепты — общие представления о какой-либо денотативной ситуации.

Поэтому их определения имеют описательный характер, в скобках иногда дается характеристика речевой ситуации, в которой этот фразеологизм используется.

Подобные соматические фразеологические единицы являются совокупностью структурированных определенным образом ассоциативно-смысловых обертонов в своеобразной лингвокреативной симфонии концептосферы русского языка [3; с. 61].

Соматизмы призваны для описания душевных состояний и эмоций человека. В силу своей специфики такие фразеологизмы передают эмоции чётче, чем вербальный язык: «grimаса отвращения говорит красноречивее тирад» [3; с. 398].

В русской национальной культуре присутствует определенное количество заимствованных соматизмов, которые часто сами о себе заявляют, так как имеют в своих названиях специфицирующие признаки: панический ужас, взгляд василиска, взгляд Медузы, поцелуй Иуды, улыбка Джоконды.

Некоторые заимствованные жесты не исполняются, скорее всего, и не исполнялись никогда, благодаря чему их иностранное происхождение присутствует в сознании образованных членов языковой общности; для сравнения, библейские соматизмы: скрежет зубов, лицом к лицу, носить на руках, не взирая на лица, умыться ноги, бросить в кого-либо камень и так далее.

Таким образом, речение само по себе не может передать значения соматизма. Оно только вызывает в сознании адресата образ состояния, жеста или позы, а эти последние доносят информацию, закодированную невербально.

Как утверждал Е. М. Верещагин: «Предварительное владение соматизмом — обязательное условие восприятия человеком невербальной информации. При изучении иностранного языка в его вербальной модальности невербальный иностранный язык ни в коем случае не усваивается, поэтому необходимы сознательные и целенаправленные усилия по овладению соматическим языком».

Для того, кто владеет соматическим языком общезыковые соматические выражения выполняют «напоминающую» функцию, причем выражение передает смысл соматизма в полном объеме — одновременно во всех его значениях и со всеми стилистическими, ситуативными оттенками.

Процесс фразеологизации соматических речений — есть логический результат эволюционирования как невербального языка, так и словесного

«Фразеологический словарь русского языка» к соматическим фразеологическим единицам относит такие обороты как: *крутить носом, повернуться спиной, показывать кукиш в кармане, положить руку на сердце, пялить/таращить глаза, раскрыть рот, смежить очи, хлопать глазами, стиснув зубы, чесать в затылке, вешать голову/нос, глаза на лоб лезут, делать большие глаза, есть/поедать глазами* и т. д.

Согласно Е. М. Верещагину: «Чтобы признать соматическое речение фразеологизмом, необходимо дожидаться, когда отражаемый им соматизм выйдет из активного пользования. Тогда речение лишается своего прямого, прагматического смыслового значения, одновременно перенимая на себя значение жеста или мимики» [3; с. 414].

Большая часть фразеологического состава языка вбирает в себя словосочетания, которые отличаются мотивированностью своего смысла, но не значениями отдельных компонентов, взятых в их относительно свободных значениях, а буквальным значением целого (*становиться поперёк горла, положить на обе лопатки* и т. д.).

Понятно, что исследователи вправе с равным успехом рассуждать о мотивированности или немотивированности подобных устойчивых сочетаний слов, в зависимости от того какое значение будет в него вложено.

Именно из-за этого некоторые учёные-лингвисты считают, что более правильным изучать такие словосочетания не с точки зрения их мотивированности-немотивированности, а с позиции образности.

Часто образность (метафоризация) и расценивается как главный, либо один из главных особенностей фразеологизмов.

Таким образом, соматические фразеологизмы отражают национально-культурное своеобразие народа. Они делают нашу речь краше, ярче и, конечно же, богаче.

Умелое использование таких фразеологизмов показывает культурный уровень человека, его образованность и грамотность.

Список использованных источников:

1. Телия В.Н. «Русская филология». Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты/ В.Н.Телия.- М.: Языки русской культуры, 1996. – 284 с.
2. Кубрякова Е.С. «Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира». Рос.академия наук. ИН-т языкознания. – М.: «Языки славянской культуры», 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. «Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы». Под редакцией и с послесловием академика Ю. С. Степанова. — М.: «Индрик», 2005. — 1040 с.
4. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. «Аспекты теории фразеологии». М.: Знак, 2008. 657 с.

POETIC TRADITIONS OF FIZULI AND INNOVATIVE SEARCH IN AZERBAIJANIAN POETRY (BEGINNING OF THE XX CENTURY)

MAMEDLI Shargiya Behbud gizi

Dr. philosophy on philology

Summary. The article evaluates the works of the early twentieth century, inspired by the rich poetic heritage of the great thinker Muhammad Fizuli in Azerbaijani poetry. Basically, comparative analysis was carried out against the background of artistic samples from the works of such masters of the word as Mirza Alekper Sabir, Abbas Sikhhat, Ali Nazmi, Samad Mansur, Mirza Ali Mojuz. In general, in the article the problem of tradition and innovation has become the object of analysis against the backdrop of current literary trends of that period.

Keywords: literature, poetry, heritage, artistic image, innovation

As you know, without solving the issue of tradition and innovation, it is impossible to trace and clarify the history of the evolution of poetry, to evaluate the path of literature as a whole in all its aspects. In other words, the issue of tradition and innovation is very important in terms of characterizing the history of the development of literature, achievements and poetic features.

The creative searches of the great satirists Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sikhhat, Ali Nazmi, Samed Mansur, Mirza Ali Mojuz and other poets are of great interest to the issue of using the classical tradition in Azerbaijani poetry of the early 20th century.

Sabir, first of all, is a poet who is proud of his homeland, an artist who is able to express her sorrows and sufferings in the language of high poetry. At one time, the great Sabir used the finest gazelles of the great Fuzuli when creating satirical parodies. Sabir's ghazals are works of a high artistic and aesthetic level and a tribute to the great master of the ghazal - M. Fuzuli.

There is no doubt that when conducting research based on the commitment of M.A. Sabira of the classical tradition, the literary personality that attracts the most attention is undoubtedly Muhammad Fuzuli, "occupying an important place in the development of Azerbaijani literature and having a strong influence on the literature of the eastern peoples" [1, p. 310]. It should be noted that the literary heritage of M. Fuzuli had a serious impact not only on M.A. Sabir, but also on the work of poets representing the literary school "Molla Nasreddin".

A prominent literary critic, corresponding member of ANAS, professor Yashar Garayev in his collection of articles entitled "History: near and far" (1996) assesses the relationship between M.A. Sabir and M. Fuzuli and the secret and mysterious aspects of these relations and writes: "Our literary criticism quite rightly does not look for Sabir-Fizuli connections between Sabir's gazelle and Fuzuli's gazelle. The search is between Sabir's satire and Fuzuli's lyrics" [4, p. 264].

Professor M. Guluzade in his article "Sabir and Fizuli" established the reasons for the constant appeal of the great master of satire to the work of M. Fizuli at the scientific and theoretical level. In his opinion, the main reason is the great thinker M. Fizuli himself, his popularity among the Azerbaijani people, criticism of social problems in his works, and this is also due to the "perfection of content and form, the beauty and harmony of the artistic style" of his poems. [8, p.164].

According to Professor Yashar Garayev, "associative parallels" between the poetry of M.A. an important role in both styles is played by the individual-subject principle", as well as the type and style of the spiritual mood, the lyrical or satirical principle of the content [4, p.264-265].

However, it is interesting that the common moments in the poetry of M. Fizuli and M.A. Sabir are not the same in ideological and content and artistic and aesthetic sense. Because in the works of M. Fuzuli, the spiritual and psychological mood was chosen as the main means of expression, and in the works of M.A. Sabira is a satirical, accusatory purpose. That is why M.A. Sabir manages to present the "suffering" of the lyrical hero Fuzuli into "humor" on the example of his satirical types [4, p.265].

It should also be noted that the inspiration of M.A. Sabir's poetry of Fizuli is also accompanied by an art form and artistic features. The inner speech (monologue) of the lyrical and satirical hero, his complaints about time, his complaints are characterized on the same poetic level. Thus, M.A. Sabir revives the moral ugliness of the satirical type from the same point of view as the lyrical hero M. Fuzuli. It is this aspect that gives satires M.A. Sabir "a trait of theatricality and theatricality" [4, p.267].

Interestingly, the poetic samples of M.A. Sabir in a parodic-imitative style on M. Fizuli, are distinguished by their "two-plane construction". "Without Fuzuli, these poems may seem... incomplete", primarily because the completeness (and integrity) of these poems from an artistic and aesthetic point of view "comes from unity with Fizuli's gazelles." They complemented each other - the Fuzuli pen and the Sabir pen.

The gazelle referred to by M.A. Sabir acquires functionality as a "subtextual continuation of satire". It is in the light of this functionality that the process of mentioning the lyrical hero takes place, and he becomes the object of laughter. At the same time, this double construction forms the core of the comic situation.

Among the works of M.A. Sabir based on Fizuli's motives, "Leyli-Majnun" is of particular interest. As you know, in the poem "Leyli and Majnun" the father advises his son to give up love, the leaders of the tribes try in vain to turn the lovers away from each other. In Sabir's satire, the father, who says: "Only chagrin awaits us from science and education", demonstrates backwardness, the father advises his son to stay away from the science to which he is attached, to lead an uneducated life and turns this ignorance into an object of irony.

A comparative analysis of the works under consideration shows that although the penetrating lyrics of Fizuli and the smiting satire of Sabir are close, there are also sharp substantive differences between them. This difference can be regarded as the result of the great satirist's innovative application of the classical heritage.

Among the works written by M.A. Sabir in the tradition of M. Fuzuli, "Baku Bogatyr" attracts attention. A special place in the poet's work is occupied by his satire, written as a parody-imitative verse, beginning with the famous verse of the ghazal M. Fuzuli: The soul rejoices, seeing your playful braids,

I lose my speech, bud, your ruby is like living roses, seeing.

The lyrical poem by M. Fizuli, dedicated to the glorification of the beautiful, found its artistic embodiment as a revival of M.A. Sabir of the satirical image of Baku wrestlers.

It stirs when you look at your profile, flashing outside the window,

When, scold, you look at you, thundering like thunder.

You lose your speech when the knife that gleams in your hand

And you look at the heavy patronage on your belt [11, p.69].

Mainly the inspiration of M.A. Sabira poetry by Fizuli took place in various forms and methods. Sometimes the poet-satirist, using the vocabulary of M. Fuzuli, characterized the poet's love for his beloved in the description of the satirical image as an emphasis on money and wealth:

O money! My soul has been devoted to you since childhood!

What wonder is it that I live by the worship of money? [11, p.251].

Like many poets of that time, Abbas Sikhhat, among the classical creators, especially benefited from the works of M. Fuzuli. "The Conversation of Flowers", written in the style of a folk

poem, occupies a special place in the work of Abbas Sikkhat with its unique form and image. Here the author created an interesting, memorable poetic dialogue, an art board against the backdrop of discussion and debate about the rose, the white lily and the levka flower. In this poem, in form reminiscent of M. Fizuli's "Spore of Fruits" ("Sobkhatul-asmar"), each flower "speaks" its own language in an allegorical composition, and the author tried to reveal their various qualities.

The work of Ali Nazmi, one of the prominent representatives of Azerbaijani satirical poetry of the early 20th century, is of interest as a vivid example of the unique use of the classical tradition.

To strengthen the influence of his ideas, Ali Nazmi benefited from the works of the Azerbaijani poet M. Fizuli. The writer looked at individual verses, stanzas, various poems of the great poet from different angles, and this was able to instill originality in his works.

In the allegorical style of M.A. Mojuz's poem "Novruz Holiday", the arrival of spring, the end of winter, the revival of nature, the rituals traditionally held in connection with the holiday, in a word, the joy of the people and joy were revived in a unique way.

The conclusion of the literary critic Aziz Mirakhmedov "In the poem "Novruz Holiday" by M.A. Mojuz is impossible not to experience the allegorical spirit of Fuzuli's poem "Sohbatulasmar" is of particular interest, since it has scientific justifications arising from accurate, direct observations [7, p.124].

As can be seen from the analysis, at the beginning of the 20th century, Azerbaijani poetry in the context of tradition and innovation developed in a unique, inimitable way at all stages of the history of literature. This uniqueness is determined not only by the methods of using the classical tradition, including the poetry of M. Fizuli, but also by the level of development of innovative thinking that dominates artistic thinking. In other words, during this period, national poetry, based on the classical tradition on the example of the creative heritage of M. Fizuli and creatively benefiting from it, was accompanied by innovative searches.

LITERATURE

1. Араслы Гамид. Азербайджанская литература: история и проблемы, Баку: Изд-во «Гянджлик», - 1998, 732 с.
2. Гараев Яшар. История: близкая и далекая, Баку: изд-во «Сабах», 1995, 712 с.
3. Мирахмедов Азиз. Исследования по азербайджанской литературе (XIX-XX вв.), Баку: Издательство «Маариф», - 1983, 362 с.
4. Исследования о Мирзе Алекпер Сабире (сборник научных статей). Баку: Издательство «СBS», - 2012, 456 с.
5. Сабир Мирза Алекпер. Хоп-хоп-наме, в двух томах, том I, Баку: Изд-во «Шарг-Гарб», - 2004, 480 с.

Philosophical Sciences

ABOUT TRENDS OF MODERN KAZAKHSTAN: POSTMODERN

Arinova Olga Tastanbekovna

Associate Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Annotation: The article considers postmodern as a paradigm of modern culture, as a result of the development of world culture in general. The author makes an attempt to approach the essence of post modernity through the opposition "work of art-spectator". The article analyzes the phenomenon of the popularity of postmodernity and the role of philosophers in expanding the popularity of post modernity (J.-F. Lyotard, J. Derrida, J. Deleuze, etc.). Emphasis is placed on the dual nature of post modernity in artistic culture. The article gives reasoning about the role of cultural innovation in postmodern art. The conclusion is made about the essential features of postmodern art.

Keywords: postmodern, philosophy, phenomenon, art, culture, dehumanization, society, borrowing in art, trends, values.

"Interested in uncertainties...pragmatic paradoxes, postmodern science builds a theory of its own evolution as a continuous, catastrophic...paradoxical development. It changes the meaning of the word "knowledge" and tells how this change can take place. It produces not the known, but the unknown" [1]. In these words of Lyotard, there is an echo of the huge array of works that have been written about postmodernism since the 70s of the XX century. Even in the definition of the term itself, we see a colossal divergence of views: some authors believe that the reason for the emergence of post modernity is the loss of familiar landmarks and meanings, the growth of Informatization. Other authors believe that in relation to art, postmodern manifests itself in two ways: it rejects classical traditions and accepts new transformations of the digital world [2].

The author of the article is closer to the interpretation of postmodernism as a concept that can be used to designate a new (and the last to date) stage in the development of world culture. Postmodernism is certainly a paradigm of modern culture, because it represents a spiritual turn in the self-consciousness of Western civilization. And therefore, those thinkers are right who argue that at first this turn took place in the field of philosophy and art, and only then - in other areas of social life. The same Baudrillard wrote that "modern computer technologies have turned art from a sphere of symbols and images that are inextricably linked with reality into an independent sphere, virtual reality, alienated from true reality, but no less spectacular in the eyes of consumers than genuine reality and built on endless self-copying" [2]. And here arises an important question for all postmodernism - the question of the author. Here is how Roland Barthes and Michel Foucault answer this question.

It only seems to the writer that he himself creates, but in fact culture itself - language - creates through the writer, using him as his tool. The author (Bart no longer calls him the author, but the scriptor) exists at the time of writing the work. As soon as the work ends, the author dissolves in the text he wrote, that is, "dies." And now the concept of "death of the author" appears in postmodernity. At the moment of the "death of the author", according to Barthes, a

reader is born (and we can continue - both the viewer, and the listener, and the subscriber of social networks, etc.). Classical literature and philosophy hardly took into account the factor of who is called the reader. Superiority was given once and for all to the author, the writer. R. Barthes saw the main goal of modern literature in turning the reader from a consumer into the one who produces the text, because it is only the reader, the reading person, who generates the meanings that he himself saw there. Meanings are born in the act of reading. The reader should try to find cultural codes in the work, "fragments of something that has already been read, seen, accomplished, experienced: the code is already a trace of this" [4]. The reader discovers more and more new meanings in the text. The text is multi-valued, multi-dimensional, it is impossible to reach the "semantic bottom". Both M. Foucault and R. Barthes reconsider the meanings of the concepts "text", "author", "letter", explore the relation of the text to the author [3,4]. In their opinion, the main purpose of the author, his role is the classification of texts, their kind of systematization. The author, according to Foucault, is "on the border" of texts, "in gaps" between texts, "establishing a certain group of discourses" [3]. Metamorphosis - from the author to the function - allows you to bring the language to the fore in cognition. For example, Foucault defended his point of view, in modern science (scientific discourses), any open truth always remains anonymous, is the property of many. And here, too, the "death of the author" occurs, the individual features of the subject-author are erased. Since the Author is just a discursive function, the presentation of him as a separate, independent individual, the creator of the text is incorrect. Foucault, like Barthes, assumes that nothing exists outside the text, and any subject or author is inevitably inside the text through which the language itself speaks [3].

"The removal of the Author (following Brecht here one can speak of a real "alienation" - the Author becomes smaller in stature, like a figure in the very depths of the literary "scene") - this is not just a historical fact or the effect of writing: it completely transforms the entire modern text, or , which is the same, now the text is created and read in such a way that the author is eliminated at all its levels. First of all, the time perspective has become different. For those who believe in the Author, he is always thought of in the past in relation to his book; the book and the author themselves are located on a common axis oriented between before and after; it is believed that the Author bears the book, that is, preexists it, thinks, suffers, lives for it, he also precedes his work, as a father precedes his son. As for the modern scripiter, he is born at the same time as the text. He has no being before and outside of writing, he is by no means the subject in relation to which his book would be a predicate; there is only one time left - the time of the speech act, and every text is eternally written here and now" [4]. In the work "Death of the Author", Roland Barthes gives his understanding of the "text as a letter" phenomenon and such connections as the connection between the author and the work, etc. Barthes says that trying to explain the meaning of the work through relying on the position of the author, his personality has lost its meaning and not relevant. Anyone reading the work of the author must understand and perceive what the author has created as something that the author alienates from himself. Because what the author has created now has an independent existence, first of all, in the language: "Writing is that area of uncertainty, heterogeneity and evasiveness, where traces of our subjectivity are lost, where any self-identity disappears and, first of all, the bodily identity of the writing author" [4].

Both R. Barthes and M. Foucault investigated the problem of "author's death" as one of the possible problems of "subject's death". In their concepts, they expanded the boundaries of text analysis, writing. For the first time, attention was paid to the active role of the reader, his independence from the author of the work in terms of interpretation and search for meanings. Hence their undeniably interesting conclusion about the semantic inexhaustibility of the text. At the same time, the rethinking of the classical understanding of the author, the subject, only led to the loss of certainty, self-sufficiency, stability. By subordinating the subject to linguistic, semiotic reality (and we remember that nothing exists outside the text), in their reasoning they deprived

the subject (author) of independence. The subject in post modernity becomes just a function of the movement of discourses, as if it dissolves in these discourses, we can even, together with the authors of this position, talk about the disappearance of the author, the subject. Thus, there was a formation of a new paradigm in culture. And gradually the language (text) begins to lay claim to the role of the original philosophical reality.

According to Bordiary's position, contemporary art is not art as such, in the traditional sense. Today, some moment is singled out from what has already been before, developed, integrated everywhere, literally pushed into our consciousness, made a trend. Modern art, from these positions, is eclecticism, a constant state of "déjà vu". Based on the concept of "simulacrum" he revived, Baudrillard drew the attention of modern society to the fact that the phenomenon of simulation is a product of abstractions that have no connection with reality, the replacement of reality with some kind of "signs" of reality, texts. Simulation becomes so all-encompassing that the distinction between its effects and reality disappears. There is a displacement of reality and its replacement by a virtual hyper reality created by simulacra [2]. In modern society, the line that traditionally separated reality from unreality, life from performance, and so on, is increasingly blurred. Real human life is increasingly acquiring the character of a performance, a show (remember the legendary film *The Truman Show*). As the French researcher K. Vidal wrote: "the whole world, in the end, turned into one huge Disneyland." Any event acquires the right to exist only through information, advertising, media, the Internet, social networks, and we all turn into detached consumers, contemplators. Each person under the influence of what is happening around him becomes an abstraction in relation to the outside world. He who is engaged in constant contemplation ceases to act, he no longer lives, but only simulates life. A person constantly gets used to the images of characters imposed from the outside, perceives different models of behavior. Thus, along with behavioral stereotypes, a person perceives the ideological, cultural codes, trends embedded in them. Today, the simulacrum and hyper reality, apparently, are the main and main tools for manipulating the mass consciousness. It is hard to disagree with the postmodern classics, who believe that not only information, but any entity, both natural and social, can be built on the principle of nested virtual realities.

Postmodernism opposed its own diversity to the diversity of the author's styles of modernism. F. Jameson argued that pastiche turned out to be the key concept of postmodernism: "So the burden of the whole aesthetic tradition of modernism - now dead - "presses with its weight on the mind of the living like a nightmare," as Marx once put it in another context. Hence again - pastiche: all that is left for us in a world where stylistic innovation is no longer possible is to imitate dead styles, to speak through a mask with the voice of these styles from an imaginary museum" [6]. And he has: "...a characteristic feature of this set of postmodernisms is the erasure of some key connections or differences; most notable here is the erosion of the distinction between high culture and so-called mass or pop culture. Perhaps the latter is the most oppressive in this situation from an academic point of view, which, by virtue of tradition, had to keep a certain area of high or elite culture in a hostile environment of philistinism, bad taste and kitsch ... before there was still a strict terminological discourse of professional philosophy - the great systems of Sartre and phenomenologist, the works of Wittgenstein, analytic philosophy, or the philosophy of ordinary language, together with a distinct separation of the various discourses of other academic disciplines, such as political science, sociology, or literary criticism. Today we increasingly have a kind of writing, simply called "theory", which is all of these disciplines at once and none of them in isolation. This new type of discourse, usually associated with France and the so-called post-structuralism (French theory), is becoming very common and marks the end of philosophy as such. Is it possible, for example, to call the work of Michel Foucault philosophy, history, social theory or political science? This question is insoluble; and I argue that such "theoretical discourse" can also be counted among the manifestations of post modernity" [6]. I recall Herbert Marcuse and his

“one-dimensional man”, about the formation of which he wrote, analyzing advertising and media language: “language and speech are filled with magical, authoritarian and ritual elements, and discourse gradually loses connections that reflect the stages of the process of cognition and cognitive evaluation. The function of concepts is to understand and, consequently, to transcend facts. However, now that they are losing their authentic linguistic representation, language reveals a strong tendency to express the immediate identity of cause and fact, truth and accepted truth, essence and existence, thing and its function. Marcuse drew attention to the fundamental mixing of symbolic and literal meanings within the advertising construct, the identification of things and their functions. Marcuse means that the powerful breakthrough that mankind made, especially in the 20th century, and this rapid development of technology made it possible to get rid of the world being universal, we are surrounded by the same things, we live in the same houses, etc. What are we now and where is our individuality? We have all become the “one-dimensional people” that Marcuse talks about because we live in a one-dimensional world. It seems that this also happens because of the huge flow of information that we need to simply perceive every day, process (at least somehow), we physically do not have the strength and time for independent thinking. If a way out of one-dimensional reality to overcome the one-dimensionality of man? I think yes, there is, and it lies in relying on the very mind that all philosophers have been talking about throughout the history of human thought, I must learn to compare, contrast different points of view and different sources of information, try to develop my position, not repeating other people's thoughts and words, probably, to refuse or, more precisely, to be able to periodically refuse some mass sources of information, communicate more with living people, listen and hear different opinions. After all, the situation with the global pandemic has brought us back to each other, to paper books, to live communication and gatherings, to walks and to nature, she even managed to remind us of the nature that surrounds us. But the pandemic and quarantine also had a downside: drawing us into remote digital technologies. There is something to think about and something to rethink.

The modernization of Kazakhstani society has created an open cultural space in the country for the conceptual trends of modern Western culture, up to the radical positions, aesthetics and style of postmodernism. With Independence, the process of dynamic renewal of Kazakh culture began. The influence of postmodern tendencies led to the fact that already at the end of the twentieth - beginning of the twenty-first century, a new generation of Kazakhstani artists appeared and declared itself, with new types and genres of postmodern art for our society. Along with the works of representatives of “figurative” painting, visual-virtual technologies, innovative concepts, actionist practices, etc. appeared in the fine arts of Kazakhstan. As you know, there is a point of view that only those works that combine forms of artistic practice can and should be classified as postmodernism precisely and only postmodernism: performances, installations, happenings, environments, conceptual projects, etc. However, it is also known that the postmodernist position implies an open critical statement of the artist, sometimes beyond the limits of ethical correctness. Baudrillard wrote that “the artist of our day is not a producer, but an appropriator (appropriator) ... since the time of Duchamp, we know that the modern artist does not produce, but selects, combines, transfers and places. For postmodernism, creativity is not the same as creation.” The modern contemporary art of Kazakhstan, or contemporary art, appeared along with the acquisition of independence by Kazakhstan and declared itself in the mid-90s of the last century. First of all, it reflected that great historical breakdown of the former state system, ideology and culture that accompanied Soviet society. Another direction of art of that time was new, which had nothing to do with history or, in general, with traditional Soviet art in art. This is the work of young artists who at that time had mastered only one setting: the freedom of creative self-expression. In Kazakhstani art at that time, there was a complete absence of the ideological clichés of Soviet art and a complete absence of ideological constructs. It was the art of a kind of “free flight”, when the artist seems to soar, flutter like a bird, above the earthly, systemic, creates

subconsciously. A kind of “free flight” is the result of the lack of censorship, the emergence of informal associations - creative unions based on the principles of a party, and not regulated by official organizations. The emergence of such creative associations of interest was accompanied by heated discussions, exhibitions, galleries, and performances. The search for new forms in art led to the emergence of postmodern trends in Kazakh art, the emergence of installations that, in principle, were very easy to read and did not shock society, but when performances appeared, it became a cultural shock for Kazakh art. However, before the performances, there was a certain preparatory period, when the artists were actively mastering new areas of Western and, in general, world art. V. Ibraeva, who headed the Soros Center for Contemporary Art in Kazakhstan, most accurately wrote about the state of contemporary art in Kazakhstan: “Kazakhstani art (both folk and professional) at its best has a high and unique aesthetic level. In the joke of an art critic that Kazakhstan can boast of three riches - oil, copper and art - there is only a fraction of a joke, everything else is true” [6]. An interesting fact is that the Soros Center for Contemporary Art in Kazakhstan held about 60 exhibitions of contemporary art of Kazakhstan during the years of Independence of our country, which had an unconditional impact on public consciousness and the formation of the worldview of young generations. The art of this time can be called the search for a new spiritual upsurge, and not destruction, as it was throughout the last century. Artists, sculptors, graphic artists, musicians and all creative authors of Kazakhstan are looking for harmony and a new spiritual haven. It is interesting that non-objective art was the starting point in the search for this new spirituality, although in its origins it has a completely different intention. Such a feeling is also created in the case when art seems to deny and abandon the old heritage in art, but then there is a conflict with the artist who is looking for his own cultural codes, spiritual roots.

Kazakh authors – Z. Ismagambetova and A. Sakmurzayeva, conducted an interesting study of the conditions for the formation and penetration of postmodern ideas into the Kazakhstani socio-cultural environment in the article “Phenomena of postmodernism in the culture of Kazakhstan and its impact on the cultural and religious situation” [7]. With regard to the state of society, its cultural, spiritual component, the authors note the change in the place and role of religion in postmodern conditions, state the spread of alternative forms of religiosity (spirituality) and religious fundamentalism, and believe that both trends are options for responding to the cultural challenge of post modernity and are under his influence.

Postmodern countered the modernist attitude to novelty with the desire to include the entire world artistic experience, manipulation of any ready-made forms and artistic styles of the past (sometimes in an ironic style), appeal to timeless plots and themes that are considered “eternal”. At the present stage of cultural and historical development, it is obviously possible to speak of postmodernism as an established style of art with its own typological features. The situation of artistic borrowing up to the simulation of borrowing, remakes, reinterpretations, “patchwork”, replication and copying, addition of classical works from oneself (we are talking about the “new sentimentality” of the 80-90s of the last century) - this is the content of postmodern art. Cultural innovation in postmodernism is carried out as an adaptation of cultural tradition to new life circumstances, new presentation and distribution technologies, new perception stereotypes. And all these features of postmodern artistic practice are present in the art of Kazakh artists. Therefore, it seems possible to conclude that the entry of representatives of Kazakh contemporary art into the global postmodern art trend has occurred, taken place and a new contemporary Kazakh art has appeared.

List of sources for the article:

1. Lyotard J.-F. Postmodern state. Translation from French: N.A. Shmatko. – M.: Institute of Experimental Sociology, 1998.// Electronic publication: Center for Humanitarian Technologies. – 23.08.2009. URL: <http://gtmarket.ru/library/basis/3097>
2. Baudrillard J. Consumer society. - M.: Exclusive classics. - 384 c.
3. Foucault P.-M. What is an author? Electronic publishing: https://filosoff.org/capitalism/wp-content/uploads/sites/106/2015/11/fuko-mishel-cto-takoe-avtor-filosoff.org_.pdf
4. Barthes R. Death of the author//Bart R. Selected Works. Semiotics. Poetics. Moscow: Progress, 1989. 345 p.
5. Jameson F. Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. Electronic publishing: https://ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.html
6. Ibrayeva V. Fathers and children of Kazakh con-temporary. Electronic publishing://[scca.kz>kazart.html](http://scca.kz/kazart.html)
7. Ismagambetova Z., Sakmurzayeva A. The phenomena of postmodernism in the culture of Kazakhstan and its impact on the cultural and religious situation. Bulletin of KazNU, Religious Studies Series, 3(15) 2018. P. 12-19. Electronic publication://<http://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/177>

ЖАҒАНДАНУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ӘСЕРІ

М. Шуршитбай

С. Аманжолов атындағы ШҚУ-нің сениор-лекторы, Қазақстан Республикасы

Л. Ахан

Дінтану-философия мамандығының 2-курс студенті, С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Қазақстан Республикасы

Жаһандану дегеніміз - бір-бірімен тығыз экономикалық, ғылыми -техникалық саяси, мәдени байланыстағы біртұтас адамзат қауымдастығының қалыптасуы. Ол - біздің көз алдымызда өте тез қарқынмен жүріп жатқан үрдіс. Мысалы, бүгінгі Қазақстан қоғамы басқа елдермен экономиялық сауда- саттық қарым - қатынасқа түсіп, дамып келеді. Алысқа бармай - ақ өзіңіз бен өз үйіңізге қараңызшы. Үстіңізде Еуропа елдерінің бірінде тігілген костюм, аяғыңызда Түркиядан әкелген аяқ киім, астыңызда Германия немесе Америкадан шыққан жеңіл автокөлік, үйіңізде Ресейдің тоңазытқышы, Оңтүстік Кореядан шыққан шаңсорғыш, Жапонияда шығарылған магнитофон, арабтардың тоқыған кілемі, ас дайындайтын бөлмеңізде Үндістан елінен келген шай, Мароккодан келген апельсин осы сияқты мысалдар шексіз. Мыңдаған жылдар бойы өркениеттік даму шеңберіндегі адамдардың арманы, бір жағынан, басқа ұлттар және ұлыстармен кездесу, мәдениет үлгілермен алмасу, бірге бейбіт өмір сүру тағысын сол сияқты болса, екіншісі, шамасы, ешқашанда орындалмайтын - ғарыштағы басқа саналы тіршілікпен, яғни рухпен жүздесу қиялы болатын. Осы тұрғыдан алғанда, көне заманның атақты императоры, ғұлама Аристотельдің тәрбиесінде болған Ескендір, Орта ғасырдағы теңдесі жоқ ұлы Шыңғыс хан, Иван Грозный тағысын сол сияқты саяси қайраткерлердің іс - әрекеттерінің астарында «жаһандану идеясы» жатса керек. Олай болса жаһандану идеясы философиялық тұрғыдан қажетті түрде қаралап, сарапталуы керек.[1]

Жаһандану үрдісінің ұлттық құндылықтарға әсерін айтар болсақ бұл өте қырағырлықты талап ететін құбылыс. Ұлттық құндылықтарды айтпас бұрын ұлттық бірегейлікке жаһандану үрдісі қалай әсер етеді соны айтып өтсек болады. Жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтаудың жолдарын қарастырмас бұрын «Ұлттық бірегейлік дегеніміз не? Ұлттық бірегейліктің индикаторларына не жатады?» деген сұрақтардың мәнісін ашу қажет. «Бірегейлік» дегеніміз латын тіліндегі «idem», «identity» «ұқсау», «бірдей болу» – адамның біреуге ұқсауы, сонымен өзін теңестіру әрекеті. Э. Эриксон, З. Фрейдтің бірегейлік туралы ойын дамытып, жас баланың психосоциалды бірегейлігі дүниеге келген күннен бастап қоршаған ортамен араласу негізінде қалыптасатынына, уақыт өте келе адамның өзгермелі ор-тада өзіндік «МЕНИ»-нің тұрақтылығын арттыра түсетіндігіне тоқталған. С. Хан-тингтон өзінің танымал «Біз кімбіз?» атты еңбегінде бірегейлікті индивидтің немесе топтың өзіндік санасы деп көрсетеді. Бірегейліктің ішіндегі ең маңыздысы ол – ұлттық бірегейлік. Ұлттық бірегейлік адамның белгілі бір ұлтқа, елге, мәдени кеңістікке жататындығын білдіретін бірегейліктің құрамдас бөлігі. Ұлттық бірегейлікті зерттеу барысында ғылымда примордиалистік, конструктивистік және инструменталистік тәсілдер қалыптасқан. Ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы маңызды факторларға: территория, жер, шаруашылық, мемлекет, мемлекет құраушы халық, сыртқы сын-қатерлерге тұра білу, мемлекет құраушы ұлттың тілі мен мәдениеті жатады. Мемлекет діңгегінің мықты болуы аталмыш факторларға тікелей байланысты. Біріншіден, мемлекеттің территориясы мен жері мемлекет құраушы ұлтқа тиесілі екенін дәлелдейтін тарихи мәдени құжаттардың болуы

шарт. Қазақ мемлекетінің территориясы мен жеріне қатысты ежелгі түркі халықтарынан, қазақ этносының қалыптасуына мән берген Ә. Марғұлан, М.К. Қозыбаев, О. Смағұловтың және басқада тарихшылардың еңбектері маңызды. Ұлттың діңгегін қалыптастырудағы келесі маңызды факторлар – мемлекет құраушы ұлттың тілі мен мәдениеті және шаруашылығы. Бұл факторларды ғылыми тілде бір сөзбен этелехия деп аталады. Этелехия – белгілі бір ұлт-тың мыңдаған, миллиондаған жылдар үзбей тірнектеп жинап, тырнақтап жетілдірген аса қымбат – энергиялық өрісі. Этностың өзін-өзі сақтаушы қуат қор-ғаны, имани иммунитеті, салт-дәстүрін ассимиляциядан сақтайтын берік қамалы. Этелехиялық қуаты әлсіреген халықтың болашағы күмәнді. Жер бетінен жойылып кету қаупі жоғары. Ұлттың энергиялық өрісі тарылып, этно-лекхиялық тұтастығының ыдырауына әкелетін бірінші себеп – тіл бірлігінің бұзылуы. Ал, тілдің бұзылуын жеделдететін жолдың бірі – ұлттың ежелден келе жатқан шаруашылығының жойылуы. Шаруашылық арқылы халықтың тілі, дүниетанымы, яғни өзіндік мінезі қалыптасады. Қазақ халқының негізгі кәсібі – ол мал шаруашылығы. Қазақ халқының математикалық есептеуі, тіл қорының негізгі бөлігі осы мал шаруашылығының негізінде қалыптасқаны белгілі. Сол сияқты жапон халқының шаруашылық көзі – күріш шаруашылығы ұлттық менталитетінің негізі болып саналады. Қазіргі таңда Жапон мемлекеті робот, кеме, машина және технология жасау бойынша әлемдік көшбасшы мемлекет екені белгілі. Қазіргі жапондықтар үшін бабаларынан қалған күріш шаруашылығы экономикасын дамытуда тиімді болмаса да, ел үкіметі мәдениетінің діңгегі саналатын күріш шаруашылығын мемлекеттік тұрғыда қаржыландырады. Мемлекеттің мықты болуының келесі факторы – мемлекет құраушы халық. Халықты тәрбиелеу үрдісі балалық кезден басталуы қажет. Баланың алғашқы әлеуметтену ортасы – отбасы, балабақша, мектеп. Қазақстандық психолог ғалым Қ. Жарықбаев «доминант» теориясы бойынша баланың алғашқы әлеуметтену кезеңінде ақпараттар қай елдің тілінде баланың санасына бірінші болып орнықса, сол басымдыққа ие болатынын айтады. Сондықтан баланы тәрбиелеуде де жапон халқының тәжірибесіне сүйену біздің ойымызша өте ұтымды қадам. Жапон халқы балаларына алғашқы білім беруде ұлттың мәдени құндылықтарын, тілін меңгертуден бастайды. Рухани-адамгершілікке тәрбие міндеттерін жүзеге асыру ұлттық мәдениетті сақтаудың ең маңызды шарты – қоғамның рухани қауіпсіздігінің басты алғышарты ретінде қарастырылады, өйткені тек «мәдени мұра» – бұл халықтың ұлылығы мен тәуелсіздігінің кепілі. [2].

Тұжырымдап айтар болсақ, қазақтар арасында шешуші демографиялық фактор – тілдік ортаның тікелей ықпалымен өз ана тілін жоғалту енді ғана тоқталып, өз ана тіліне оралу үрдісі жаңа ғана күш ала бастады. Демографиялық ахуалымыздың жақсаруы оған тегеурінді ықпал көрсеткенімен, бұл үрдісті тағы да жылдамдату үшін өмірдің өз саласында (мысалы, бала тууды өсіруден бастап, оларды үйде тәрбиелеуден, мектепте оқытудан, еңбекке баулудан еліміздің мемлекеттік тілін әр салада ресми түрде қолдануға дейін) оған пәрменді жәрдем көрсету қажет. Былайша айтқанда, ананың тілін атаның күшімен (демографиямызбен) құлпырта аламыз (М. Тәтімов). Өз тарихын, рухани мұраларын, құндылықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін келесі ұрпаққа таныту – ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті. Әсіресе, тарихи сананы қалыптастырудың орны ерекше. Өйткені, өткенімізді білмей келешекке қадам басуға болмайды. Ұлттық мүдені ұғынуда зиялы қауымның атқарар рөлі аса зор. Нақ солар бұқара, көпшілік санасына ұлттық мүддені жеткізуі, көрсетуі тиіс. Ұлттың өз мүддесін қорғай алуы – оның күштілігінің, өміршендігінің көрсеткіші. Оның адамзат тарихынан іс-түссіз жоғалып кетпеуінің кепілі. Мәселен, бұл жағынан бізге жапондардан, еврейлерден көп үлгі алуымызға болады. Қазіргі өзекті мәселенің бірі – ұлттық өзіндік болмысымызды, төлтума мәдениетімізді қалай сақтап қалу жайлы. Бізге азаматтық қоғам ба, әлде ұлттық қоғам құру керек пе? Қай жағы басым, приоритетті болуы керек. Қазақтар еуропалық және азиялық мәдениеттің күшті ықпалына ұшырап отыр. Осындай мәдени ағынның, тасқынның астында ұлттық белгімізді қалай сақтаймыз? Мәдени

антропологтар әр индивидті нақ өзінің этникалық тобығындағы басқа да индивидтерімен біріктіретін ортақ белгілерді, ерекшеліктерді айырықша атап көрсету үшін «негізгі тұлға» ұғымын кіргізеді. Өзімізді қазақпыз деп санау үшін бізде қандай белгі, ерекшелік болу керек? Этникалық қасиеттің иесін «этнофор» терминімен білдіреді. Бізде олар кімдер? Тоталитарлық жүйеден жойылуға аз-ақ қалып, әрең аман шыққан ұлттық мәдениетімізді қалпына келтіріп алмай, ғарыштық деңгейге ұмытыламыз деу тым асығыстық пікір емес пе екен? Өзіміздің қазақ екенімізді көрсетіп тұратын ұлттық мәдениеттің негізі құламау керек. Бәрібір объективті түрде мәдени ағынға тосқауыл қою мүмкін емес. Оның үстіне ашық қоғам құрамыз деп отырсақ. Мынандай бір ой туады: ұлттық негізді сақтау үшін қандай да болсын бір «этнофильтер» қажет емес пе екен? Ұлт тамыры ауылда әрі шет елдік диаспораларда (қазақтар көп сақталған елдердің бірі – көрші Қытайдағы бауырларымыз) ұлттық белгімізді, дәстүрімізді жаңғыртуда өзіндік бір үлестерін қосатыны анық. Империялық бұғаудан босап жаңа шыққан, ассимиляцияға ұшырауға аз қалған қазақтар үшін өз ұлтының болашағына қауіптенуі заңды құбылыс. Әр ұлт тарих субъектісі ретінде өзіне тән этномәдениет тудырады. Бұл дегеніміз, осы үш мемлекет жаһандану ықпалына ұшырамайды дегенді кепілдік бермейді. Ұлттық құндылықтарды сақтап қалу шайқасы әлі де болса алда күтіп тұр. Бұл үшін олар жаһандануға қарсы тұрарлық аса қуатты әрі сенімді ұлттық жобалар ұсынуы тиіс. Ұлттық құндылықтарды әмбебаптандыру. Бұқаралық ақпараттық технологиялар көмегімен (алғашқы кезекте телевидения мен Интернет) ол батыстың даму моделін, соған сәйкес ретте батыстың құндылықтарын көрнекі ретте көрсетіп келеді: жеке бостандық, адам құқығы, демократиялық механизм, нарықтық экономика, құқықтық мемлекет, азаматық қоғам және т.б. Қалай болғанда да, осы құндылықтарға арқа сүйеген елдер көш бойы озып шығып, арқа сүйемеген елдер кейін қалып қойды. Алайда, бұл дегеніміз, ұжымшылдық, мемлекеттік патернализм, авторитарлық (кейде тоталитарлық) басқару тетіктері, экономикалық өмірдегі мемлекеттік дирижизм және т.б. жаһандану дәуірінде түкке аспай қалады дегенді білдірмейді. Жапон Өнеркәсіптік университетінің профессоры К.С.Итоның пайымдауынша, әлемдік жүйе жеке ерекшеліктерден әмбебап құндылықтарға қарай жол тартып барады [3]. Америкалықтар шектен тыс индивидуалистер болғандықтан, - олар үшін жаһанданудың салдарлары орны толмас өкінішке әкеліп соқтырады. Сонымен, ұлттық құндылықтар үшін, ұлттық ерекшеліктер үшін жаһанданудың салдарлары қарама-қайшы пайымдаулардан тұрады. Ол дамудың бұрын-соңды көз көріп, құлақ естіп көрмеген мүмкіндіктеріне ие. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер сатысында тұрған Қазақстан үшін осы айтылған жағдайлардың барлығы да маңызды болып келеді.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. Мырзалы Серік. Философия.- Алматы : «Бастау»,2008.-644б.
2. А.Р.Әліпбаев,Б.З.Бөжеева.- Алматы қ ,2016. 252б
3. И. Сигэзюки. Волна новой цивилизации, исходящая от Японии. Токио, 1995, с.159-160
4. С.М.Борбасов –Алматы ,«Эверо» баспасы ,2016.-280 б.
5. «Жаһандану жағдайындағы ұлттық құндылықтардың маңызы» Әбуов Ә. Е.

<https://kazgazeta.kz/news/5942>

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Игисинаова Н.Б

Философия ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы

Серікқызы Ә.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

Қазақ халқының ұлттық құндылығы тақырыбын ашпас бұрын, ең алдымен құндылық сөзінің түп мағынасына тоқталайық. Құндылық «Құнды» сөзінен бастау алған. Әр адамзат баласының өзіндік белгілі құндылықтары болады, және әрқайсысымыз құндылықтың не екенің көп жерде түсінбей жатамыз. Құндылық ең алдымен адам баласының рухани толыққанды жетілуі, адамгершілік қасиетінен таймауы, өзінің елінің арқасүйер азаматы болуы. Міне бұл дегеніміз нағыз құндылықтың белгісі. Қазақ елінің өзінің көптеген құндылықтары бар, соның бірі біздің қонақжайлылығымыз, өзіндік минталитетіміз, қазақи рухымыз, сыпайылықпен мәдениеттілігіміз ал ең бастысы ата-бабаларымыздан қалған аса құнды мұрамыз, әдет-ғұрпымыз, салт-дәстүріміз. «Еліміздің ұйытқысы - әдет-ғұрпымыз» деп қазақ әдебиетінің майталманы Ғабит Мүсірепов айтқандай, әдет-ғұрып – халықтың ғасырлардан қалыптасып келе жатқан, өмір сүру қағидаларын құрайтын салттар жиынтығы [1].

Қазақ елінің баға жетпес салт дәстүрлері, ұлттық аспаптары, алуан түрлі ұлттық тағамдары көптеген шет елдерді тамсандырған. Қазақ елінің өзіндік тарихы табиғатпен тығыз байланысты, дала философиясын бойына сіңірген қазақ халқы ежелден дүниені танып білуге әлем мен адам арасындағы байланысты қарастыруға бейім болған. Сонымен қатар қазақ елінің дүниетанымына тоқталатын болсақ, еліміз еркіндікпен бостандықты сүйгіш аса қадірлі ел. Жоғарыда атап өткендей, қазақ елінің ұлттық құндылықтары саналуан. Мысалға, ұлттық аспабымыз домбыраны алайық. Ұлы ақын Қадыр Мырза Әлінің «Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра» деген сөзінің мән мағынасы өте терең. Осынау киелі аспапты қадірлемеген, үніне үңілмеген қазақ, қазақ емес. Бұл сөздердің өзі, еліміздің құндылығы қандай бағаға ие болғанының айдан анық белгісі. Ұлттық құндылық ата-бабаларымыздың келешек ұрпағына тапсырған аса қасиетті аманаты. Сан ғасырлар нәтижесінде қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері бар еліміздің құндылықтарының бірі салт-дәстүріміз, әдет-ғұрпымыз. Ал жалпы құндылыққа келер болсақ, құндылық – жеке адам үшін болмыстың бір белгілі көрінісінің мағынасы.

Құндылық дегеніміз - қоғамдық сананың барлық түрлеріне тән маңыздылық, пайдалылық, қажеттілік, мақсаттылық. Құндылықтың табиғаты туралы түрлі құндылықтардың өзара және адаммен байланысы туралы философиялық ілім «аксиология» деп аталады.

Антикалық философияда игілікті құндылық деп есептеген. Сократ даналықты жоғары игілік деп, ол «ізгілік – басты құндылық» деген пікірді ұстанды. Ешқандай сыртқы себеп адамды ізгіліктен айыра алмайды. Сократ бұл дүниелік байлықты елең қылмады. Ол рухани дүниеге қатты қызықты. Сократ білім іздеу басқа нәрсенің бәрінен әлдеқайда маңыздырақ және білім жинау жолы арқылы ғана адам ізгі және қайырымды бола алады деп есептеді.

Сократ «құндылық», «әділет», «ақиқат» және әдемілек» сияқты ұғымдардың ақиқат мәнін сұрақ-жауап әдісінің көмегімен табуға тырысты. Оның басты пайымы: ізгілік –

білімнен, дұрыс іс-әрекет рационалды түсінуден туындайды. Барлық адам ізгілікті қалайды. Ал олар жасайтын кез келген зұлымдық олардың ізгіліктің не екенін білмеуінен пайда болады.

Эпикур жоғары игілік – бұл рухани тыныштық. Эпикур философиясының негізгі идеясы адамның ақылға жүгініп, байыпты тыныш өмір сүруіне бағытталған. Философ рақаттану сезіміне ерекше мән береді. Бұған адамның көңіліне ұнамды барлық рақат кіреді: дәс сезу, түйсіну, есту, көру және иіс сезу. Ең басты рақат – қарын рақаты. Ақыл-ой рақаты - екінші. Эпикурдің пікірінше, ең басты рухани ләззат – тән рахаты және сезім қуанышы.

Осы ұстанымның маңызды ерекшелігі – ауруды елемеу арқылы рахаттануға болады. Десек те ізгі адам – рахатқа ұмтылып, адамгершіліктен аттамау керек екенін айтады. Өзгелердің назарынан, шектеулі пікірінен қорықпай әрекет ету адамның әділдігін көрсетеді.

Аристотель ізгілік ұғымын талдағанда, адам ізгіліктері жанның бөліктеріне сәйкес талданады. Жанның вегетативті бөлігіне тән ешбір ізгіліктің, мысалы, ас қорыту тұрақтылығының тікелей адам игілімен айналысатын этикаға еш қатысы жоқ. Жанның қалау мен құмарлыққа қатысты бөлігі ақылдың бақылауында, бұл-нағыз адамға тән нәрсе: оның ерлік пен ұстамдылық сияқты жеке моральдық ізгіліктері бар. Жанның рационалды бөлігі – зияткерлік ізгіліктердің тұрағы.

Аристотель дәстүрлі сипаттағы ерлік пен ұстамдылықтан басталатын ізгіліктер тізімін талқылайды, оның ішінде жомарттық, шынайылық, бекзаттық және жайдарлылық бар, сонымен қатар әрқайсысының орта мәні қандай екеніне тоқталады Орта мән доктринасы – орташа болу немесе жұрттан тек жуан ортасында жүру туралы нұсқау емес. Оның пікірінше, жеудің, берудің, сөйлеудің дұрыс мөлшері адамға байланысты өзгеріп тұрады: мысалы, олимпиялық чемпионға арналған тағам мөлшері спортқа енді келген жас жігітке сәйкес келмеуі мүмкін (2.6. 1106b 3-4). Ненің дұрыс екенін біз өмірлік тәжірибеден үйренеміз: бақылау мен түзету арқылы, мінез-құлқымыздағы артықшылық пен кемшіліктер арқылы дұрыс мөлшерді табамыз.

Ізгілік тек әрекетке ғана емес, құмарлыққа да қатысты. Біздің қорқынышымыз тым көп немесе тым аз болуы мүмкін, бойымыздағы батылдық сол қорқыныш орынды болса – қорқуға мүмкіндік береді, ал орынсыз болса – жүрегімізді рухтандырады.

Әрекет пен құмарлықтың орта мәнінен басқа, ізгіліктер өз алдына да орташа мәнді білдіреді, өйткені қарама-қарсы екі кемшіліктің арасындағы ортаңғы орынды алады.

Спиноза жоғары игілік деп құштарлықтың ақыл-ойға бағынуы ретінде түсінілетін еркіндікті айтады. Ол ізгілікке анықтама береді. Бұл – мораль ұғымы емес, философтың түсінігіндегі философия мен этика, яғни болмыстың қуанышы, тіршілік етуі, өзінің өмір сүруге қабілетінің артуы.

Ізгілік, олай болса, адамға енжарлық пен тәуелділіктен қарекетке, еркіндікке өтуге мүмкіндік беретін білім мен ойға жетелейді. Ізгілік білімсіз өмір сүре алмайды, өйткені білім ғана тұлғаның энергиясын ары қарай өмір сүруіне қажетті бағытта алып жүре алады. Энергия біздің тілегімізден шығады, ал Тілектің бағыты Ақыл-ойдан шығады. Нақты өмір – біздің тілегіміздің жүзеге асуы, адам неге ұмтылса, сол нәрсе оған қуаныш сыйлауы мүмкін дегенге саяды.

Спиноза аффектілерді «жақсы» және «жаман» деп екіге бөліп көрсетеді. Содан кейін еркін адамның мінездемесін түгендеп береді: жарқын позитивтілік, зұлымдықтың алдындағы қорқыныштан емес, игілік үшін қуанышқа ұмтылу, адамның өзіне қалаған жақсылықты басқаға да сыйлауға ұмтылуы, соқыр сенімнен бойын аулақ ұстап, қарым-қатынаста бәріне адалдық тану, надандарға сенім артпау, дүниедегі қауіп-қатермен бетпе-бет келген сәттегі естілік, ақиқатты қолдау, атақ-даңқты қумау, тіршіліктің шынайы рахатына ұмтылу, өлімге емес, өмірге көңіл бөлу [2 .102 б].

Кант бірінші орынға борышты қояды. Ол өзің жұрттан қандай қарым-қатынас күтсең, өзің де жұртқа сондай қарым-қатынас жасай білуің керек, яғни жұрт сенімен жақсы қарым-қатынаста болсын десең, өзің де адамдарға жақсы қара.

Адамдарды жоғары құндылық деп есепте, сонда сені де басқалар солай бағалайды деді. Неокантиандық Генрих Риккерт құндылыққа ақиқатты, адамгершілікті және бақытты жатқызады.

И.А. Карпюк құндылық тұлғаның қоғамда және жеке өмірінде жаңа қажеттіліктер мен құндылықтардың туындауына ықпал етеді және оның білім, білік, дағды, тұлғалық қасиеттері мақсатқа жету құралы ретінде көрініс табады деп есептеген.

Белгілі философ П. Менцердің айтуынша, «Құндылық - ол адамдардың өз сезімін басқаның барлығынан жоғары санайтынын, соған ұмтылуға, сый - құрметпен қарап, бақылап, мойындауға болатын жай»- дейді.

Көрнекті философ В.П. Тугариновтың айтуынша құндылықтар болмысы танудан келіп шығады, олар танып білуге болатын нақты деректер, қоғам мен табиғаттың мәнді жақтары адамзаттың іс-әрекеті мен қоғамдық тарихи тәжірибесі үрдісінде жасалған. Оның пікірінше, құндылық - адам бағалайтын заттың бәрі. Ол пән немесе заттар немесе табиғи, қоғамдық, мәдени құбылыстар, адамның еңбегі.

Сонымен құндылық - адамдар қатынасының сипаты, адам іс-әрекетінің жемісі, өмір сүруінің құралы мен жағдайы, шынайы өмірдің мәні мен құбылысы болып табылады.

Құндылықтың негізгі атқаратын қызметі - жеке тұлғаның, өзіне және басқа адамдарға, қоғамға, ондағы өз іс-әрекетіне деген өмірлік бағытын анықтауға және сонымен бірге өзін-өзі анықтауға әсер ететін негізгі факторлардың бірі. Құндылық - адамдар қатынасының сипаты, адам іс-әрекетінің жемісі, өмір сүруінің құралы мен жағдайы, шынайы өмірдің мәні мен құбылысы болып табылады.

Құндылық дүниесі - жеке тұлғаның дүниетанымына негізделген іс-әрекеті мен тұрмыс тіршілігін сипаттайтын, өмірлік ұстанымының беріктігін анықтайтын, адамзатқа, қоғамға, саясатқа, имандылыққа, білімге, ғылымға, өнерге қатысты, өзі терең түсініп қабылдаған, ішкі және сыртқы әсерлерге байланысты адам бойында қалыптасқан, биік мақсат көздеген ізгі қасиеттердің өмір сүру барысындағы көрініс деп айтуға болады.

Құндылық мәселесі өмірдің өзінен алынған. Табиғат пен қоғам құбылыстарына құндылық тұрғысынан қарау адам өмірінің негізі болып табылады. Құндылық қатынас адам мен қоғам өмірінде қажетті, жалпыға ортақ және мәңгілік фактор болып табылады. Құндылық мәселесі қоғамдық ғана емес, жеке тұлғалық мәселесі. Құндылықсыз адам болуы мүмкін емес. Құндылықты зерттеуде алға қойылатын мақсат – адам өмірін байытатын нақты, дәл құндылықтарды таңдап алу. Демек, бұл мәселе танымдық келелі мәселе болумен қатар, тәлім-тағылымның келелі мәселесі ретінде де ерекше мәнге ие болады. [2].

Қазіргі таңда өкінішке орай салт-дәстүріміз сахналық көрініске айналуға, дамыған заманның көптеген ерекшеліктері ежелден қалыптасқан мәдениетімізге өзіндік қасіретін тигізуде. Дегенімен «Отан - атбасынан басталады» демекші, әр адамзат баласының бойына сіңірген адамгершілігі, сыйластығы, еліне деген сүйіспеншілігі ең алдымен отбасынан бастау алады. Әрқайсысымыздың отбасымыздан көптеген сабақ аламыз, тәрбиеленеміз, болашаққа деген көзқарасымызды қалыптастырамыз.

Сондықтан, қазақилығымызды жоғалтпай алдыға жасаған әр қадамымыз ата-анамыздың берген жемісі. Ұлтымыздың тарихы көптеген ауыртпашылыққа, қайғы қасіретке толы екендігін де блеміз. Қаншалықты қиындықты бастан кешірген мына қазақ халқы ешқашан тура жолдан таймаған. Сонау заманнан келген ұлттық құндылығымызды біздер үшін сақтаған, аманат етіп қалдырған. Ал біздің бар мақсатымыз еліміздің аманатына қиянатан жасамау, қадірлеу болып табылады.

Қазақ жазушыларының қазағымыздың кең байтақ жері, биік шыңды тауы, әдет-ғұрыпы жайлы көптеген жүректен шыққан өлең жолдары жазылған. Шығыс Қазақстан облысының өзіміздің жерлес ақын жазушымыз Қалқаман Сариннің өлең шумағындағы үзіндіні қарастырсақ.

Бәрі есімде бал ғұмыр, бала кездің,
Арман құдым. Ат міндім. Дала кездім.
Қазыналым, қымбатсың маған мәңгі,
Қарашығы секілді қара көздің!

Кіндік қанымыз тамған жеріміздің қаншалықты сүйіспеншілікпен, аса маңыздылыққа ие екенінің көрінісі осы болмақ.

Еліміздің құндылығын жұдырықтай жүрегімізде мәңгі сақтап, көзіміздің қарашығындай қымбат көрсек. Бағдарымыз-айқын, болашағымыз-жарқын болмақ.

«Болашағым – өз қолымда»

Көп құмарттым өмірге, көп көрмедім,
Үміт еттім, ұмтылдым, көп терледім.
Ашкөзденіп қайтейін, ей, Болашақ,
Көрмеген күндерімді өткер менің! [3].

Басқа халықтардың философиясы сияқты еліміздің философиясы да өз қайнар көзін көңе аңыз әңгімелерден бастау алады. Егер аңыздармен бай халықтарға үнді мен гректерді жатқызса, қазақ елі де олардан кем түспейді. Өне бойы көшіп-қонып жүрген еліміздің бір ғана байлығы болды, ол оның тілі, бабалардан келе жатқан дәстүр, аңыз-хикаялар, нақыл сөздер. Көне түріктердің түсінігі бойынша, бұл Дүние жоқтан бұрын пайда болған делінген. Дүние негізінен: жер, су, от, ауадан тұрады. Ол неше түрлі қайшылыққа толы: жер мен күн, өмір мен өлім, адам мен табиғат, бақ, құт пен зардап, жарық пен қараңғы, жылы мен суық және т.б. Аспанға үңілген ежелгі түрік ата-бабаларымыз оны Тәңір Жаратқан әлеміне жатқызған. Сонымен қатар, көне түріктердің нанымында ерекше орынға ие болған әйел Құдай - Ұмай болды. философиялық ой - толғамдар негізінен жыраулық түрде дамыды. Қазақ халқының ақын-жырауларының ішінен Сыпыра жырауды, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Марғасқа, Ақтамберді, Бұқар жыраулары. Қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Бұл ғасыр қазақ мәдениетінде «ағартушылық философия» деп аталады. Қазақ ағартушылық философиясының көрнекті өкілдері: Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев. Ш.Уалиханов – ұлтының ұлылығын әлемге әйгілеген ұлы ғалым. Болашақ ғалым дала әніне, түркілердің елдігімен ерлігіне әлдиленіп өскен. Сонымен қатар, дүниеге, басқа халықтарға деген көңілінің ашықтығы, қиналғандарға риясыз қол ұшын беру - бұл да біздің халықтың керемет қасиеттерінің бірі болып саналады.

Ал ең басты еліміздің құндылығы ата-ананы, үлкендерді сыйлау. Енді келесі мәселеге - қазақ философиясының ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ:

Біріншіден, қазақ философиясында онтологиялық (болмыс) және гносеологиялық (дүниетаным) мәселелерден гөрі адам мәселесіне көбірек көңіл бөлінеді. Екіншіден, адам мәселесі, қазіргі тілмен айтқанда, көбінесе экзистенциялық тұрғыдан қаралады және ол көшпенділік өмір салтын түсірсек түсінікті де болар.

Үшіншіден, Отандық философияда абстрактылы-теоретикалық жүйелер жасау өте сирек кездесетін құбылыс - философиялық ізденіс адамның нақтылы өмірдегі жүріс-тұрысын сараптауға, яғни практикалық мәселелерге көбірек көңіл бөлінеді.

Әдебиеттер тізімі;

1. Қазақ энциклопедиясы, 5 том
2. Игисинова Н.Б. Адамгершілік - ұлттық мәдени - рухани құндылықтар мәселесі ретінде Copenhagen, Denmark 8-9.12.2022 [file:///C:/Users/User/Downloads/10-36-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/10-36-PB%20(1).pdf)
3. Қазақ энциклопедиясы
4. <https://adyrna.kz/post/25708>
5. <https://stan.kz/tugan-zher-turaly-olender/>
6. <https://bilim-all.kz/quote/6217>

Culturology

RELIGION FACTOR IN WORLD HISTORY: ON THE EXAMPLE OF WORLD RELIGIONS

Arinova Olga Tastanbekovna

Associate Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Mozul Ulyana Iskandarovna

Bachelor of Religious Studies, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Annotation: The article is devoted to the consideration of the factor of religion, which is an integral part of the history of society: The article emphasizes that in all socio-economic formations there were social factors that influenced the development of the religious consciousness of people. It is concluded that as long as the social roots of religion exist in society, religion will not disappear. As the social environment changes, religion also changes. Religion determines the world outlook of a person and his activity. The importance of religion in solving the vital tasks of society, its unconditional predetermination by specific socio-economic, historical and cultural conditions is emphasized. Emphasis is placed on the role of religion as the ideological basis of a centralized state and the contribution of world religions in the formation of statehood.

Keywords: religion, culture, history, factor, social institution, society, statehood, values, world religion, ideology.

In the world historical process, not all religious systems have played and continue to play the most prominent role, but only those that have received the conventional name “world religions”. We are talking about Buddhism, Christianity, and Islam. It was these three religions that showed the greatest adaptability to changing social relations, went far beyond the boundaries of the regions where they originally arose, showed their ability to serve various social formations.

Universalism, as well as the special demand for world religions, gives reason to consider them as a kind of general phenomenon, without taking into account which the analysis of a very contradictory and complex world-historical process would be incomplete.

There is a lot of scientific literature on world religions, it is extensive and diverse. Even if one excludes the apologetic studies of authors proceeding from confessional positions, one cannot fail to note a tendency to absolutization the independence of religious systems. This absolutization usually consists in the fact that Buddhism, Christianity or Islam are regarded as some kind of self-contained, independent ideological complexes that retain unconditional autonomy in relation to the historical phenomena taking place in the world and exert a tremendous influence on them. One cannot ignore the ability of religions to influence the behavior of people. However, this influence is entirely determined by the social and economic content, the ideological orientation of the respective religious systems. Not religion in itself, but those real social relations that it reflects or represents, can serve as a source of this influence. The specific form of religious ideology constantly veils its social content, giving rise to a kind of historical aberration. The very duration of the existence of world religions sometimes (sometimes) creates

an erroneous idea that there is no direct connection between them and the changing social environment.

In historical and social reality, world religions can therefore retain their significance because they are capable of adapting to changing conditions.

Until the twentieth century, a point of view developed in the philosophy of history, which corresponded to Marxist teaching and asserted that in the historical process, being determines consciousness. That is, the material conditions of society's life set, determine the spiritual life of society, regulating all its manifestations, including religion. K. Marx believed that all social phenomena are derived from changes in material life.

At the beginning of the 20th century, the role of material factors in history was reassessed, and G. Chesterton, A. J. Toynbee and M. Weber convincingly proved that spiritual factors are autonomous from material conditions.

A. Toynbee noted, justifying his position, that sometimes primitive, barbarian peoples had more advanced weapons than their cultural neighbors: "An iron sword, as well as a steel tank, submarine, bomber or any other machine of destruction, can be a symbol of victory, but not a symbol of culture. Consequently, even such an obvious material factor as technical innovations is not always decisive for social development, if we understand by such development the complication of culture. Therefore, it remains to be recognized that a spiritual factor plays an important role in historical development, independent of favorable geographical conditions and technologies of this or that society.

Of all the components of the spiritual sphere of society, the most important, in our opinion, are religion and morality, because art, philosophy and science are almost always derived from them. Speaking about the relationship between religion and morality, one should recognize a more significant place for religion, because religious teaching is the metaphysical foundation of morality. So, we have established that the most important spiritual factor, challenging the decisive role in social life from material conditions, is religion. This is not necessarily a confrontation: religious doctrine can also confirm social reality, playing the role of a metaphysical sanction of the material state of affairs. But even then it is of great importance. More on this later in our article.

The German philosopher M. Weber in his work "The Image of Society" analyzes economic activity in various types of societies and notes that religious beliefs have never been decisive for economic life, but there has never been such an economic system that would be free from religious influence: "There was no economic ethics, which would be only religiously determined. It is quite obvious that to a large extent it has a purely autonomous regularity based on certain geographical and historical features that distinguish it from the relation of man to the world determined by religious or other factors. However, there is no doubt that one of the determinants of economic ethics - just one - is the religious conditioning of life behavior". At the same time, Weber is convinced that religion is largely determined by the social life of people, and every religious doctrine necessarily bears the imprint of its creators: for example, if a religion is created by intellectuals, then mysticism will come first, expressed as inaction and contemplation, non-action. If the origins of religion are people of action (warriors, officials, merchants), then the cult will be active. Citing the Chinese state religion as an example, Weber points out that in the bureaucratic state, religion becomes a ritual, the performance of which is strictly regulated, and any free spiritual religious communities or individual search for salvation are condemned. Consequently, people create religious ideas based on their life realities. But at the same time, religion is expressed primarily in actions that are not of a utilitarian nature. Such actions affect all aspects of social life. But after all, the religious attitude to the world will be different depending on the religious teaching: after all, merging with the deity in Buddhism (the meditative path to nirvana) differs (and very strongly) from the action for God in Christianity (doing good deeds).

World religions claim that God created the world for a specific purpose, and therefore a person has clearly defined duties to him. Some religions insist on God's total control over His creations: Islam, Protestantism. This is expressed in fatalism, when any step of a person is predetermined, and the person himself can only rejoice at his fate or grieve about it. Other religions leave a certain degree of freedom to a person - Orthodox and Catholic Christianity - based on which, a person can serve God or not serve, be a saint or a sinner. But in both cases, the rules established by God differ from the laws of nature, and man, being a creation of God, is above natural laws. His service to God requires an action that is expressed in three ways: the achievement of the Kingdom of God (Christianity) through the transformation of oneself and society, the universal kingdom of an individual people (Judaism), achieved through earthly power, and the earthly kingdom of believers (Islam, chiliasm). Religions are an important factor in the transformation of the world by man, because their adherents consider metaphysical samples to be real, and not the material conditions surrounding them. For example, in medieval Europe, Catholicism was a serious obstacle to the entrepreneurial activity of the emerging bourgeoisie, since it did not allow usury to be engaged and in every possible way sought to subordinate economic life to a moral principle. Emphasis was placed on such characteristic phenomena as "Holy War" (crusades, religious wars), non-economic support (almsgiving, charity), etc.

On our part, it would be scientifically wrong to deny the well-known, albeit very limited, independence of religious ideology, which is a fantastic, often bizarre, reflection in human consciousness of really existing relations. But it will also be a mistake not to see that world religions have never remained unchanged, on the contrary, they have been transformed along with the course of the world historical process. It is also obvious that the transformation of religious systems has always somewhat lagged behind socio-economic changes. The reasons for this were that world religions have always developed and gained strength, acting as the protector and main ideologist of certain antagonistic socio-economic formations. Being associated with specific formations, forming one of the important elements of their inherent spiritual superstructure, world religious systems could not simultaneously be a support, for example, for revolutionary movements. On the contrary, during the transition from one formation to another, the dominant religion, as part of the superstructure being destroyed, found itself in opposition (passive or active) to the revolutionary process of establishing a new order. This was also a consequence of the protective function of world religions in relation to contradictory and conflicting social relations.

The adherence of the dominant religious denomination to a certain socio-economic system required religions to openly defend this ideology, economy, culture, etc. Hence the open political struggle and the open participation of world religions in it. The crisis of social relations has always been fraught with crisis phenomena in the religious environment itself: attempts to "correct" or correct religious ideology, schisms, the emergence of religious heresies, schism, the isolation of entire trends, etc.

When time passed and new formations asserted themselves, world religions overcame the internal crisis and adapted to the new world order. An interesting phenomenon arose: while retaining its external "autonomous" shell, religion, as it were, absorbed new social content and went to "service", to serve the victorious system. This is a variant of social, ideological, historical mimicry.

It seems important in the study of world religions to observe the principle of historicism and carefully analyze those changes that ultimately explain the survival of world religious systems in the course of world history.

It is important to take into account the fact that world religions did not immediately become world religions. Buddhism, as you know, arose under the domination of slavery: the emergence of Buddhism in India dates back to the 6th-5th centuries, and early Buddhism was characterized by the desire to see a way out of the difficult situation of people in society - in

recognizing their spiritual equality. "Spiritual equality" gave, as taught by Buddhism, the opportunity to seek "salvation" for everyone, regardless of social status. The thesis of Buddhism that suffering equalizes all people and serves as the basis for accepting the existing order of things, modern society for people as "natural", unchanging and unchanging. In fact, it was a call for humility, passivity, reconciliation with reality. The Buddhist dogma of reincarnation opened up to everyone, including slaves, the prospect of compensation in a future life for suffering in the present life. Added to this is the thesis of eventual retribution in the future for those who cause suffering in this life.

In fact, it was a call for humility, passivity, reconciliation with reality. The Buddhist dogma of reincarnation opened up to everyone, including slaves, the prospect of compensation in a future life for suffering in the present life. Added to this is the thesis of eventual retribution in the future for those who cause suffering in this life.

Let us turn to Christianity, which arose in a similar social environment, only in the Roman Empire around the 1st century and, as we know, originally acted precisely as the religion of slaves and freedmen, all people without rights, conquered by Rome peoples. Just as Buddhism consoled all the destitute in this life with a future happy reincarnation, Christianity called for patience in anticipation of divine salvation.

At other times - the VI century and - Islam, the third world religion, arose in a different social environment. And here history shows us an already feudalized stratum, which was interested in uniting the forces of society for territorial conquest and commercial expansion. For this purpose, a new monotheistic religion was proclaimed as a means to overcome tribal fragmentation, eliminate numerous and difficult to manage local cults, and establish central power. Thus, Islam, unlike Buddhism and Christianity, from the very beginning of its existence did not arise spontaneously, but as a result of purposeful actions of powerful social groups.

At the same time, it should be noted that the entire subsequent history of world religions is the history of convergence and final coincidence of these religions with their social role.

The flowering of world religions is associated with the victory and development of the feudal socio-economic formation and this is not a historical accident. With this social system, with the establishment of strictly hierarchical relations within society, the need arose for the ideological consolidation of the subordinate position of various classes in society. Religion has become a means (and very effective) of the spiritual subjugation of members of society, of maintaining the state.

Buddhism, Christianity and Islam have proven to be the most adaptive religious systems to serve the established society. The church organization, with its elaborate hierarchical structure, became, as it were, a cast from the prevailing social relations. A pantheon of apostles, prophets, bodhisattvas, saints of various categories and status, etc. appeared. The feudalization of churches (Buddhist and Christian) integrated world religions into the feudal socio-economic system of societies. And it should be noted that it was feudal relations that played a dominant role in world history for more than a thousand years (4th-15th centuries). By this time, Buddhism as a universal religion had spread from India, where it had been supplanted by Hinduism, to the countries of East Asia, and it was in these countries that the complete "feudalization" of Buddhism took place. In Japan, not only did Buddhist monasteries successfully compete with secular fiefs, but for a long time, representatives of the clergy challenged secular power.

Christianity from the 3rd century spread throughout Europe and then to the colonies. The expansion of Christianity everywhere was associated with the development and strengthening of the feudal order. Therefore, the first shoots of capitalism were rebuffed not only by secular authorities, but also by the church. The interests of secular power and religious power in Europe coincided during this period. The Christian official church saw a particular danger for itself in the

fact that the bearers of new social relations and ideals developed their own religious concepts that contradicted the dogmas of the official church.

Islam also acted as an instrument of state power, and therefore “jihad” became an organic element of the Muslim religion from a certain historical moment. Arab conquests in the 7th-8th centuries. allowed it to spread throughout the Middle East, Central Asia, Transcaucasia, northern India, North Africa and the Iberian Peninsula. The combination of secular and spiritual power in one person - the caliphate, became a distinctive feature of Islam in this historical period. The emergence and strengthening of the Ottoman Empire is also inextricably linked with the strengthening and dominance of Islam as a religion that supported state power.

At the turn of the 16th-17th centuries, a crisis of feudal relations began and capitalist relations were growing, and reform processes were growing in Christianity. The Reformation showed, along with what was a breakthrough, a revolutionary movement in the depths of Christianity itself, that humanity is again dealing with the same powerful and unchanging adaptability of religion, its mimicry. The appearance of Protestant churches, their high activity, “religious wars” - all this spoke of the coming and inevitable socio-economic, historical changes. And, indeed, bourgeois revolutions began: in the 16th century - in the Netherlands, in the XVII century - in England, in the XVIII century - in France, which opened a new era in world history - the era of capitalism and Protestantism. It seemed that a split had occurred in Christianity, and religion could leave the historical arena. However, everything that happened then happened under religious slogans, moreover, from both sides. The French Revolution of the 18th century was an exception to the general rule, because it was deprived of that very mystifying religious shell. It was the Great French bourgeois revolution that was able to fully reveal the social content of religion, which became a historical event. But still, this revolution was bourgeois and the bourgeois who came to power very quickly realized the great subordinating power of religion in the state. And society again turned to religious traditions. And for the sake of historical truth, it should be remembered that one of the ideologists of the revolution in France, M. Robespierre, frankly recognized the usefulness of the protective functions of religion. Therefore, the church quickly reoriented itself and, as M. Weber said, “Protestantism created capitalism.”

It should be noted that the fate of Buddhism in this era is very close to the fate of Christianity: the only difference was that the sphere of the spread of Buddhism were regions (except Japan), less developed compared to the regions where Christianity prevailed. Therefore, the pace of “modernization” of Buddhism, its adaptation to capitalist relations, was comparatively slower. However, the universalism of Buddhism and its adaptability were especially clearly manifested in something else: Buddhism gave rise to a wide variety of new forms: from primitive cults bordering on shamanism to refined idealistic systems that claim to be scientific. Up to the present time, it is precisely this “survivability” that allows Buddhism to embrace with its influence different segments of the population in many countries of the world, regardless of the level of education, social status, and so on. It is necessary to note such an important feature of Buddhism as syncretism, the ability to combine with other religious beliefs: in India - with Hinduism, in Japan - with Shinto, in China - with Confucianism.

Islam is spread mainly in agrarian countries, where the remaining elements of feudalism have slowed down the development of capitalism. Therefore, Islam has remained here the ideological stronghold of those social forces that are characterized by conservatism. Sharia, its laws, i.e. legal norms, sanctified by the authority of Islam, have been and remain a serious obstacle to the development of innovations in all spheres of social life. But, of course, one cannot say that Islam did not play a positive historical role in its time in the formation of national self-consciousness and liberation from colonialism.

Today it is worth saying that, while continuing to fulfill their main function - ideological protection and justification of the dominant state system, Buddhism, Christianity and Islam,

although to varying degrees, were subjected to a certain impact of the deepest socio-economic changes in the world. This impact was of a dual nature: firstly, a fairly large part of believers was directly involved in major historical events, became a participant in these events, the struggle of systems. The consequence of such participation was the political separation of people of one religious faith, a spiritual crisis, the search for new spiritual foundations and support. Secondly, due to their lack of independence and adaptability, world religions react sharply to the weakening of the last antagonistic formation to which they are attached.

In modern historical conditions, the role of religions, especially world religions, cannot be considered initial and decisive, although religions still have a great influence on economic relations and other spheres of society. The religious factor affects politics, economics, interethnic relations, family, culture, through the activities of believing individuals, groups, organizations, sanctioning certain views. At the same time, these views, views, as well as the activities of believers in all areas of public life, are subject to the reverse influence of objective factors in the development of the economy, politics, and culture. Thus, there is an effect of “imposition” of religious relations on other social relations. The role of religion in social development is ambiguous, because the role of material factors (geographical, technological, informational, etc.) cannot be underestimated. The religious factor is inseparable from the historical process and, therefore, cannot be ignored in predicting social development. Thus, the end of the 20th century confirmed the return of religion to politics, culture and economics, to the public space, where, as it seemed to the Gnostic majority, a worldview based on the principles of rationalism and anthropocentrism had long been formed. However, we see that the significance of the religious factor has increased and in a number of countries it is used to mitigate the emerging socio-economic difficulties, to justify or deny this or that political choice, and acts as a means of identification. At the heart of the “return to tradition” are not so much longing for “our beautiful past”, but the results of modern world processes, one of which is the secularization of public life. In the works of such researchers as P. Berger, S. Huntington and others, the process of the formation of a new model of religion in the postmodern era and the independent role of the religious factor in the public life of different countries has become the subject of serious scientific study. An important and characteristic feature of these processes was their frequent connection with the national, ethnic factor. The symbiosis of religious and national self-consciousness sometimes leads to the activation of not a religious, but a religious-national, ethno-confessional factor in public life.

List of sources for the article:

1. Huseynov A.A. Nature as a value of culture [Text] / A.A. Huseynov//Ecology, culture, education. - M.: Lomonosov Moscow State University, 2009. - 345 p.
2. Huseynov A.A. Brief history of ethics [Text]/A.A. Huseynov, G.G. Irrlitz. - M.: Mysl', 2007. - 589 p.
3. Kogay E.A. Ecological paradigm of culture and education [Text] / E.A. Kogai //Social and humanitarian knowledge. - 2010. - No. 4. - P. 114–129.
4. Simonov P.V. Origin of spirituality. M.: Nauka, 1989. - 350 p.
5. Marx K. Toward a critique of political economy. [Electronic resource]: https://www.marxists.org/russkij/marx/1859/criticism_pol_econ/index.html
6. Toynbee A. Comprehension of history. M.: Ajris-press, 2010. 640 p.
7. Weber M. Favorites. Society image. M.: Jurist, 1994. 704 p.
8. Baydarov E. Religion in global processes. [Electronic resource]: <https://carnegieendowment.org/2013/09/30/ru-pub-53152>

Physical and Mathematical Sciences

Екі дифференциалы бар екі айнымалы дифференциалдық алгебралардың құрылымы

Sardarbek Kuanyszbek

Master in mathematics, Nazarbayev Intellectual Schools, Kazakhstan, Astana

k - 0 сипаттаушы өріс, $k[x, y]$ - k өрісіндегі x, y екі айнымалы көпмүшеліктер сақинасы, ∂_1, ∂_2 - $k[x, y]$ көпмүшеліктер сақинасының дифференциалдауы және ∂_1, ∂_2 - коммутатр болады. Онда

$$A = k_2\{x, y\} = k \left[x, x^{\partial_1} \partial_2, \dots, x^{\partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}}, \dots, y, y^{\partial_1} \partial_2, \dots, y^{\partial_1^{\beta_1} \partial_2^{\beta_2}}, \dots \right]$$

k өрісіндегі x, y екі айнымалы ∂_1, ∂_2 дифференциалаушы коммутатр дифференциалды алгебра деп аталады. Сондай-ақ A алгебрасы k өрісіндегі $x^{\partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}}, y^{\partial_1^{\beta_1} \partial_2^{\beta_2}}$ айнымалыларынан тұратын көпмүшеліктер сақинасы, мұндағы $\alpha_1, \alpha_2, \beta_1, \beta_2$ барлық теріс емес бүтін сандардың жиынтығы.

$\omega_1 = z^{\partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}}$ және $\omega_2 = t^{\partial_1^{\beta_1} \partial_2^{\beta_2}}$, мұндағы $z, t \in \{x, y\}$. $\omega_1 > \omega_2$ деп есептейміз, егер

1. $z = t, t = y$
2. $z = t, \alpha_1 + \alpha_2 > \beta_1 + \beta_2$
3. $z = t, \alpha_1 + \alpha_2 = \beta_1 + \beta_2, \alpha_1 > \beta_1$

$A = k_2\{x, y\}$ алгебрасының базисі келесідей сөз түріннен тұратыны белгілі

$$\omega = \omega_1^{\alpha_1} \omega_2^{\alpha_2} \dots \omega_s^{\alpha_s}, \quad (1)$$

мұндағы $\omega_i = z^{\partial_1^{\alpha_{i1}} \partial_2^{\alpha_{i2}}}$, $z \in \{x, y\}$, $a_i (i = \overline{1, s})$ - теріс емес бүтін сандар, $\omega_1 > \omega_2 > \dots > \omega_s$.

(1) түріндегі ω сөзінің ұзындығын $l(\omega) = \sum_{i=1}^s a_i$ анықтаймыз.

(1) түріндегі ω сөзінің дәрежесін

$$\deg \omega = \sum_{i=1}^s a_i \partial_1^{\alpha_{i1}} \partial_2^{\alpha_{i2}}$$

анықтаймыз.

Мысалы,

$$\deg(x) = 1 \cdot \partial_1^0 \partial_2^0 = 1, \deg(x^3) = 3 \cdot \partial_1^0 \partial_2^0 = 3, \deg\left(x^{\partial_1}\right) = 1 \cdot \partial_1 = \partial_1, \deg\left(\left(x^{\partial_1^2 \partial_2}\right)^2\right) = 2\partial_1^2 \partial_2,$$

$$\deg\left(\left(x^{\partial_1^3 \partial_2}\right)^2 x^{\partial_1 \partial_2} \left(y^{\partial_1^4}\right) y\right) = 2\partial_1^3 \partial_2 + \partial_1 \partial_2 + 3\partial_1^4 + 1 = 3\partial_1^4 + 2\partial_1^3 \partial_2 + \partial_1 \partial_2 + 1.$$

Осыдан белгілі, ∂_1, ∂_2 теріс емес бүтін коэффициентті $\deg \omega$ екі айнымалы көпмүшелік болып табылады. $\varphi = \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}$ мономның дәрежесі ретінде $d(\varphi) = \alpha_1 + \alpha_2$. $\varphi = \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}$ мономды $\psi = \partial_1^{\beta_1} \partial_2^{\beta_2}$ мономнан кіші деп санаймыз, егер

1. $d(\varphi) = d(\psi)$,
2. $d(\varphi) = d(\psi), d_{\partial_1}(\varphi) < d_{\partial_1}(\psi)$ (т.б. $\alpha_1 < \beta_1$)

$\varphi = a_1 \varphi_1 + a_2 \varphi_2 + \dots + a_n \varphi_n, \varphi_1 > \varphi_2 > \dots > \varphi_n$ болсын. φ_1 көпмүшеліктің үлкен бөлігі деп атаймыз және оны $\tilde{\varphi}$ түрінде жазамыз. φ көпмүшелігінің дәрежесі оның үлкен бөлігінің дәрежесіне тең т.б. $d(\varphi) = d(\varphi_1)$

$$\varphi = a_1 \varphi_1 + a_2 \varphi_2 + \dots + a_n \varphi_n, \varphi_1 > \varphi_2 > \dots > \varphi_n,$$

$$\psi = b_1 \psi_1 + b_2 \psi_2 + \dots + b_m \psi_m, \psi_1 > \psi_2 > \dots > \psi_m$$

болсын.

$\varphi < \psi$ деп есептейміз, егер

- 1) $\varphi_1 < \psi_1$,
- 2) $\varphi_1 = \psi_1, a_1 < b_1$,
- 3) $\varphi_1 = \psi_1, a_1 = b_1, \varphi_2 < \psi_2$,
- 4) $\varphi_1 = \psi_1, a_1 = b_1, \varphi_2 = \psi_2, a_2 < b_2$,
- ...
- s) $\varphi_i = \psi_i (i = \overline{1, n-1}), a_i = b_i (i = \overline{1, n-1}), \varphi_n < \psi_n$,
- s+1) $\varphi_i = \psi_i (i = \overline{1, n}), a_i = b_i (i = \overline{1, n-1}), a_n < b_n$,
- s+2) $\varphi_i = \psi_i (i = \overline{1, n}), a_i = b_i (i = \overline{1, n}), b_{n+1} \neq 0$.

$d(\deg \omega) = \max\{d(\deg_y \omega), d(\deg_x \omega)\}$ болатыны анық, себебі $\deg_y \omega, \deg_x \omega$ - бұл ∂_1, ∂_2 айнымалы бүтін теріс емес коэффициентті көпмүшелік.

(1) түріндегі сөздер жиынына салыстыру енгіземіз. \mathcal{G} және ω (1) түріндегі сөз болсын. Онда $\omega > \mathcal{G}$ болады, егер

1. $\deg \omega > \deg \mathcal{G}$.
2. $\deg \omega = \deg \mathcal{G}, \deg_x \omega > \deg_x \mathcal{G}$.

$f \in \mathcal{A}$ болсын, онда $f = \lambda_1 f_1 + \lambda_2 f_2 + \dots + \lambda_m f_m$, мұндағы f_i , (1) түріндегі сөз және $f_1 > f_2 > \dots > f_m$, барлық i үшін, $\lambda_i \in k$. f_1 - f -тің үлкен бөлігінің элементі деп атаймыз және \bar{f} арқылы белгілейтін боламыз. Өйткені, $\deg f_1 \geq \deg f_2 \geq \dots \geq \deg f_m$, онда $\deg f = \deg \bar{f}$ деп санаймыз.

Лемма 1.

$$\omega = \omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} = \left(x \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} \right)^{a_1} \dots \left(x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \right)^{a_{r-1}} \left(y \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \right)^{a_r} \dots \left(y \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} \right)^{a_s}.$$

Онда

$$\deg \omega \partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1 + \varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2 + \varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2},$$

мұндағы $\partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} = \deg \omega = \max \{ \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}}, \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \}$.

Дәлелдеуі. $\deg \omega = \sum_{i=1}^{r-1} a_i \partial_1^{\alpha_{i1}} \partial_2^{\alpha_{i2}} + \sum_{i=r}^s a_i \partial_1^{\alpha_{i1}} \partial_2^{\alpha_{i2}}.$

$l = \varepsilon_1 + \varepsilon_2$ бойынша индукция жүргіземіз.

$l = 1$ болсын, жалпы түрін жоғалтпай, $\varepsilon_1 = 1, \varepsilon_2 = 0$ есептейтін боламыз. Онда Лейбниц ережесі бойынша, біз келесіні ала аламыз

$$\begin{aligned} \omega^{\partial_1} &= \left(\omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} \right)^{\partial_1} = \left(\omega_1^{a_1} \right)^{\partial_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} + \dots + \omega_1^{a_1} \dots \left(\omega_{r-1}^{a_{r-1}} \right)^{\partial_1} \\ &\omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} + \omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \left(\omega_r^{a_r} \right)^{\partial_1} \dots \omega_s^{a_s} + \dots + \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \left(\omega_s^{a_s} \right)^{\partial_1} = a_1 \omega^{\partial_1} \omega^{a_1-1} \dots \\ &\dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}-1} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} + \dots + a_{r-1} \omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{\partial_1} \omega_r^{a_r-1} \omega_s^{a_s} + a_r \omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_1^{\partial_1} \omega_r^{a_r} \\ \omega_s^{\partial_1} \omega_s^{a_s-1} &= a_1 x \partial_1^{\alpha_{11}+1} \partial_2^{\alpha_{12}} \left(x \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} \right)^{a_1-1} \dots \left(x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \right)^{a_{r-1}-1} \left(y \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \right)^{a_r} \dots \\ &\dots \left(y \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} \right)^{a_s} + \dots + a_{r-1} \left(x \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} \right)^{a_1} \dots x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \left(x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \right)^{a_{r-1}-1} \left(y \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \right)^{a_r} \dots \\ &\dots \left(y \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} \right)^{a_s} + a_r \left(x \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} \right)^{a_1} \dots \left(x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \right)^{a_{r-1}} y \partial_1^{\alpha_{r1}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}} \left(y \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \right)^{a_r-1} \dots \left(y \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} \right)^{a_s} + \dots + \\ &+ a_s \left(x \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} \right)^{a_1} \dots \left(x \partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}} \right)^{a_{r-1}-1} \left(y \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \right)^{a_r} \dots y \partial_1^{\alpha_{s1}+1} \partial_2^{\alpha_{s2}} \left(y \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} \right)^{a_s-1}. \end{aligned}$$

Онда

$$\begin{aligned} \deg \left(\omega_1^{\partial_1} \omega_1^{a_1-1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{a_s} \right) &= \partial_1^{\alpha_{11}+1} \partial_2^{\alpha_{12}} + (a_1 - 1) \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} + \dots + a_r \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} + \dots + a_s \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}}, \\ \deg \left(\omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{\partial_1} \omega_r^{a_r-1} \dots \omega_s^{a_s} \right) &= a_1 \partial_1^{\alpha_{11}+1} \partial_2^{\alpha_{12}} + \dots + \partial_1^{\alpha_{r1}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}} + (a_r - 1) \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} + \dots + a_s \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}}, \\ \deg \left(\omega_1^{a_1} \dots \omega_{r-1}^{a_{r-1}} \omega_r^{a_r} \dots \omega_s^{\partial_1} \omega_s^{a_s-1} \right) &= a_1 \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} + \dots + a_r \partial_1^{\alpha_{r1}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}} + \dots + \partial_1^{\alpha_{s1}+1} \partial_2^{\alpha_{s2}} + \dots + (a_s - 1) \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}}, \end{aligned}$$

Осыдан $d(\deg \omega) = \max \{ d(\deg_x \omega), d(\deg_y \omega) \} = \max \{ d(\partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}}), d(\partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}}) \}$ және де,

$$\partial_1^{\alpha_1+1} \partial_2^{\alpha_2} \geq \partial_1^{\alpha_{11}+1} \partial_2^{\alpha_{12}}, \partial_1^{\alpha_{21}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}}, \dots, \partial_1^{\alpha_{r1}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}}, \dots, \partial_1^{\alpha_{s1}+1} \partial_2^{\alpha_{s2}},$$

$$\text{мұндағы } \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} = \widetilde{\deg} \omega = \max \{ \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}}, \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \},$$

Сондықтан, келесідей

$$\begin{aligned} \deg \omega^{\partial_1} &= \partial_1^{\alpha_{11}+1} \partial_2^{\alpha_{12}} + (a_1 - 1) \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} + \dots + a_r \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} + \dots + a_s \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+1} \partial_2^{\alpha_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} = \\ &= \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} \end{aligned}$$

немесе

$$\begin{aligned} \deg \omega^{\partial_1} &= a_1 \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}} + \dots + \partial_1^{\alpha_{r1}+1} \partial_2^{\alpha_{r2}} + (a_r - 1) \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} + \dots + a_s \partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+1} \partial_2^{\alpha_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} = \\ &= \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} \end{aligned}$$

Лемманың шарты бойынша орындалады.

/ барлық мәндерінде лемманың тұжырымы дұрыс деп алайық. Онда индукциялық жағдай бойынша, біз келесіге ие боламыз

$$\begin{aligned} \deg \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} &= \deg(\omega^{\partial_1})^{\partial_1^{\varepsilon_1-1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \deg \omega^{\partial_1} + \partial_1^{(\alpha_1+1)+\varepsilon_1-1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1+1} \partial_2^{\alpha_2} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+1} \partial_2^{\alpha_2} - \\ &- \partial_1^{\alpha_1} \partial_1^{\alpha_2} + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_1^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1+1} \partial_1^{\alpha_2} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_1^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_1^{\alpha_2}. \end{aligned}$$

Салдары 1. ω (1) түріндегі сөз және $\deg \omega = \sum_{i=1}^s a_i \partial_1^{\alpha_{i1}} \partial_2^{\alpha_{i2}}$ болсын. Онда

$$\deg_x \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \begin{cases} \deg_x \omega & \text{егер } d(\deg \omega) = d(\deg_y \omega) \\ \deg_x \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}, & \text{егер } d(\deg \omega) = d(\deg_x \omega) \end{cases}$$

және

$$\deg_y \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \begin{cases} \deg_y \omega & \text{егер } d(\deg \omega) = d(\deg_x \omega) \\ \deg_y \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}, & \text{егер } d(\deg \omega) = d(\deg_y \omega) \end{cases}$$

Дәлелдемесі.

$$\omega = \omega_1^{a_1} \omega_2^{a_2} \dots \omega_s^{a_s} = \left(x^{\partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}}} \right)^{a_1} \dots \left(x^{\partial_1^{\alpha_{(r-1)1}} \partial_2^{\alpha_{(r-1)2}}} \right)^{a_{r-1}} \left(y^{\partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}}} \right)^{a_r} \dots \left(y^{\partial_1^{\alpha_{s1}} \partial_2^{\alpha_{s2}}} \right)^{a_s},$$

$$\partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2} = \widetilde{\deg} \omega = \max \{ \partial_1^{\alpha_{11}} \partial_2^{\alpha_{12}}, \partial_1^{\alpha_{r1}} \partial_2^{\alpha_{r2}} \}.$$

Лемма бойынша,

$$\deg \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \deg \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}$$

Бұдан $\deg \omega = \deg_x \omega + \deg_y \omega$ екені көрініп тұр, сондықтан

$$\deg \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \deg_x \omega + \deg_y \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}$$

Осы формуладан $d(\deg \omega) = d(\deg_x \omega)$ болатыны шығады, онда

$$\deg_x \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \deg_x \omega + \partial_1^{\alpha_1+\varepsilon_1} \partial_2^{\alpha_2+\varepsilon_2} - \partial_1^{\alpha_1} \partial_2^{\alpha_2}, \quad \text{егер } d(\deg \omega) = d(\deg_y \omega) \quad \text{болса, онда}$$

$$\deg_x \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} = \deg_x \omega \quad \text{болады.}$$

$$\deg_x \omega^{\partial_1^{\varepsilon_1} \partial_2^{\varepsilon_2}} \quad \text{үшін дәлеледеуде осыған ұқсас болады.}$$

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Kolchin E.R. Differential algebra and algebraic groups, 1973, 243 p.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЮ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Дүйсек Назерке Нұрланқызы

Магистрант, Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая,
Республика Казахстан

Аннотация. В данной статье речь идет об особенностях методики обучения решению дифференциальных уравнений учащихся старших классов. Автор обращает внимание на то, что решение таких уравнений в большинстве случаев представляет сложности для старшеклассников, не наделенных математическим складом ума. В силу этого учителю математики, работающему со старшеклассниками, необходимо творчески подходить к методике обучения старшеклассников решению таких уравнений. Автор предлагает ряд направлений модификации методики обучения решению дифференциальных уравнений учащихся старших классов, а именно: использование практико-ориентированных задач в процессе решения дифференциальных уравнений, применение информационно-коммуникационных технологий, а также ознакомление старшеклассников с программой MATLAB.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, учащиеся старших классов, методика обучения, информационно-коммуникационные технологии, практико-ориентированные задачи, учитель математики, математическое моделирование.

METHODS OF TEACHING HIGH SCHOOL STUDENTS TO SOLVE DIFFERENTIAL EQUATIONS

Abstract. In this article we are talking about the features of teaching methods for solving differential equations for high school students. The author draws attention to the fact that the solution of such equations in most cases presents difficulties for high school students who are not endowed with a mathematical mindset. Because of this, a math teacher working with high school students needs to creatively approach the methodology of teaching high school students to solve such equations. The author suggests a number of ways to modify the methodology of teaching the solution of differential equations to high school students, namely: the use of practice-oriented tasks in the process of solving differential equations, the use of information and communication technologies, as well as familiarization of high school students with the MATLAB program.

Keywords: differential equations, high school students, teaching methods, information and communication technologies, practice-oriented tasks, mathematics teacher, mathematical modeling.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в настоящий период времени социальный запрос состоит в том, что современное общество требует, чтобы высококвалифицированные специалисты, которые должны получиться из будущих выпускников, обладали, помимо прочего, также и исследовательской позицией и были способны к решению задач, постоянно возникающих в рамках практически любой профессиональной деятельности. Вышеперечисленное ведет к необходимости использования в ситуациях, не связанных с математикой, математических методов, в качестве одного из которых выступает метод математического моделирования. Подготовка будущих востребованных профессионалов начинается уже в старших классах

общеобразовательных школ. Однако, необходимо отметить тот факт, что дифференциальные уравнения, как правило, являются достаточно сложными для понимания старшеклассниками, поскольку их решение требует не просто математического склада ума, но и умения следовать четкому алгоритму решения, а также проявления творческих способностей в процессе поиска нестандартных методов решения таких уравнения. Соответственно, представляется целесообразным рассмотреть, каким образом учитель математики, работающий со старшеклассниками, может максимально эффективно использовать существующие методики обучения решения дифференцированных уравнений, модифицируя эти методики таким образом, чтобы заинтересовать старшеклассников.

В качестве одной из методик обучения старшеклассников решению дифференцированных уравнений можно назвать использование модели практико-ориентированных задач, равно как и метода решения задач, которые могут быть сведены к дифференциальным уравнениям, что весьма актуально в современных условиях.

Понимание особенностей решения математической задачи дает возможность сформировать у старшеклассников определенных форм мыслительной деятельности, которые необходимы для того, чтобы будущий выпускник мог эффективно осваивать окружающую его действительность, поскольку в процессе овладения методикой решения таких задач учащийся усваивает понятия, введенные посредством абстрагирования от явлений реального мира [6, с. 247]. В процессе решения практико-ориентированных задач у старшеклассников совершенствуется возможность проверки умения применять полученные ими на уроках математики в школе знания в рамках практической деятельности в обычной жизни.

В настоящий период времени эффективными являются следующие методические направления обучения старшеклассников решению дифференциальных уравнений:

- решение задач, сводящихся к дифференциальным уравнениям;
- применение практико-ориентированных задач;
- устранение типичных ошибок старшеклассников при решении задач, с помощью дифференциальных уравнений.

Нужно обратить внимание на тот факт, что практико-ориентированным задачам не уделяется достаточного внимания на уроках математики в старших классах, что ведет к необходимости более пристального внимания учителя математики к решению задач такого типа. Поскольку, как уже было отмечено выше, именно практико-ориентированные задачи позволяют учащимся в полной мере оценить значимость прикладного характера математики [2, с. 49]. В процессе подбора практико-ориентированных задач необходимо принимать во внимание возрастные особенности учащихся старших классов, так как, с точки зрения психологов, именно в старших классах школьники начинают смотреть на мир с точки зрения его возможного изменения [3, с. 26].

Практико-ориентированные задачи позволяют старшеклассникам увидеть тесную взаимосвязь между процессами и явлениями реального мира и математическими моделями таких процессов и явлений [1, с. 175]. В качестве наиболее часто применяемого метода исследования реальных ситуаций можно назвать метод математического моделирования, нередко применяемый в процессе решения практико-ориентированных задач.

В качестве еще одного направления совершенствования методики обучению старшеклассников решению дифференцированных уравнений можно назвать информационно-коммуникационные технологии, которые могут использоваться в процессе изучения почти всех тем, касающихся дифференциальных уравнений. Это возможно по той причине, что именно посредством дифференциальных уравнений имеет место описание множества явлений, происходящих в реальной действительности. Соответственно, можно

говорить о том, что применение информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения старшеклассников решению дифференциальных уравнений дает возможность повысить интерес старшеклассников к данной области математики [5].

В качестве примера использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения старшеклассников решению дифференциальных уравнений можно привести задачу о спутниковой тарелке, которая звучит следующим образом: «Какой формы должна быть спутниковая тарелка для того, чтобы радиосигналы, отраженные от нее, были параллельными?».

Решение данной задачи может быть сведено к дифференциальному уравнению первого порядка с разделяющимися переменными, при этом интегрирование данного уравнения приводит к семейству парабол и, соответственно, к выводу о том, что спутниковая тарелка – это ни что иное, как параболоид вращения. После того, как учащиеся пришли к выводу, что спутниковая тарелка представляет собой параболоид вращения, ее принцип работы может быть продемонстрирован как с помощью мультимедийной презентации, так и с помощью короткого видеоролика, который находится на сайте Н.Н. Андреева «Математические этюды» [4, с. 7].

Также необходимо обратить внимание на то, что множество прикладных задач также могут быть сведены к решению обыкновенных дифференциальных уравнений или же систем таких уравнений. Некоторые обыкновенные дифференциальные уравнения могут быть решены посредством построения формул «точного» решения. В качестве примера можно назвать дифференциальные уравнения и их системы с постоянными коэффициентами. Аналитический вид решения такого рода уравнений может быть решен посредством применения элементов символьной математики, которые встроены в программу MATLAB. Знакомить школьников с этой программой можно уже в старших классах, поскольку те из них, которые решат связать свою жизнь с математикой, в любом случае будут пользоваться этой программой. Однако, необходимо отметить, что в том случае если имеются сложности с функциями внешнего воздействия (например, имеются ломанные, разрывные или же неинтегрируемые функции), старшеклассники могут столкнуться со сложностями в процессе построения «аналитических» решений. В связи с этим использование приближенных методов является очень важным, что еще больше актуализирует использование MATLAB, поскольку в данной программе реализовано значительное количество численных алгоритмов решения обыкновенных дифференциальных уравнений [2, с. 11].

Подводя итог тому, что было изложено выше, можно сделать выводы об особенностях методики обучения решению дифференциальных уравнений учащихся старших классов, а именно:

1. Методика обучения старшеклассников решению дифференциальных уравнений нуждается в совершенствовании. Эта тема традиционно вызывает затруднения у учащихся, причем в особенности это справедливо для тех, кто наделен гуманитарным складом ума. Соответственно, от учителя математики требуется поиск таких форм, средств и методов обучения старшеклассников решению дифференциальных уравнений, которые могли бы не только заинтересовать учащихся старших классов, но и помочь им в овладении этой сложной темой.

2. Для того, чтобы мотивировать старшеклассников к решению дифференциальных уравнений на уроках математики, учитель может использовать такие направления, как: решение практико-ориентированных задач, использование информационно-коммуникационных технологий, применение программного обеспечения, в частности, MATLAB.

3. Применение творческого подхода в обучении старшеклассников решению дифференциальных уравнений будет способствовать не только эффективному овладению

ими данным разделом математики, но и повысит мотивацию к циклу математических дисциплин в целом.

Литература

1. Аммосова Н. В. Некоторые аспекты подготовки учителей математики к работе в системе дополнительного образования школьников / Н. В. Аммосова // Наука Кубани. - 2005. - №2. - С. 174-179.
2. Аммосова Н. В. Методико-математическая подготовка будущих учителей математики в соответствии с задачами современности: монография / Н. В. Аммосова. – Астрахань: Изд-во АИПКП, 2-е изд., 2015. - 256 с.
3. Аммосова Н. В., Лобанова Н.И. Решение неопределенных уравнений первой степени с двумя неизвестными в системе дополнительного образования / Н. В. Аммосова, Н. И. Лобанова // Сибирский педагогический журнал. - 2016. - №2. - С. 24-34.
4. Лобанова Н. И. Применение рабочих тетрадей при оценивании качества знаний обучающихся по дифференциальным уравнениям в рамках системы дополнительного образования / Н. И. Лобанова // Интернет-журнал «Мир науки» 2017. – Т. 5. – №4. – С. 1–8.
5. Лобанова Н.И. К вопросу изучения дифференциальных уравнений в системе дополнительного образования / Н. И. Лобанова // Математическое образование в школе и вузе : инновации в информационном пространстве. – 2018. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/146598/F_mathedu_18_102_108.pdf?sequence=-1 (дата обращения: 03.03.2023).
6. Izvorska D. Использование мыслительных операций как базы синергетического подхода при обучении математике / D. Izvorska, B. B. Kovalenko, N. V. Ammosova // Education, science and economics at universities, integration to international educational area: International conference. - Plock, Poland, 2008. - P. 246-250.

Literature

MYTH AND FOLKLORE AS PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF PROSE FICTION

Alakbarli Sughra

Azerbaijan Languages University

If we metaphorize Azerbaijani prose as a person, its subconscious is directly related to myth and folklore. This is the first psychological resource. It is the archetypes that make the connection. It is possible to determine the archetypal structure behind everything that spreads in the content and form of the prose, its entire narrative. Because the unchangeable subject of literature, man is connected to the past by deep ties. The history of man's self-understanding and psychological interpretation of himself begins with a mythological worldview. The moment of transition from nature to culture is the beginning of the human story. It all starts here. Man is a bio-cultural being, biological as a part of nature, on the other hand, man has the power to create culture. The great story of man in the world is the result of both his biological development and his cultural civilization. The first psychological situation that a person falls into is the "Nature-Culture" conflict. Perhaps, it is because of the conflict between Basat and Tepegoz in Kamal Abdulla's novel "Half-manuscript" (2004), which is regarded as a revolution in the prose of the 2000s. Kamal Abdulla, who accurately observes how the chaotic, wild beginning finds its mythological-historical description in the epic "The book of Dede Korkut" and "The boy killed by Basat Tepegoz", as a side of the "nature-culture" dual conflict, writes that the lion's bed is a symbol of nature. According to him, Basat's return to the civilized environment, his desire to return to the place where he grew up, has a mythopsychological essence. In the novel, the writer approaches the "The Book of Dede Korkut" from a deconstructive perspective with postmodernist logic and aesthetics. The author interprets events, fragments, situations and details known to the reader outside of their context. At this time, the characters and the cast of characters, who have moved from the epic to the novel, accept the algorithm of the novel despite the professionalism of the parody, psychological detail and tension increase. The spiritual identity and psychological color of the Oghuz are portrayed. Dede Korkut reflects not only the everyday life of the Oghuzs, but also their inner identity by telling Khanlar Khan Bayandir about the past. The characters facing each other in different psychological situations become different psychological states and a psychological state emerges. In the novel, Basat is presented at a time when nature and human relations were quite harmonious and intertwined. By the dictates of his self, Basat breaks away from people and aspires to the forest, a place where his soul is comfortable. The internal psychological identity of the image at this moment is not yet separated from nature. In this way, Basat is in conflict with the entire Oghuz society. However, the incident that happened later brings Basat to a common point with the society he is in conflict with. At the beginning, Basat does not want to kill Tepegoz like other animals and living things, but when he hears that Tepegoz has spilled his brother Kiya's blood, the situation changes completely. He stands in a position where he will not forgive his brother's killer, and thus enters into a battle with Tepegoz. As it can be seen, the interests of Basat and Oghuz clans intersect in relation to Tepegoz on the level of humanity, family, brotherly revenge. No matter how much the hero described here is in harmony with nature, he declares his psychological identity as soon as the issue arising from social relations comes to light. The biology of nature and the psychology of culture enter into a dialogue. The dynamics of a person as a social

and cultural being arises in communication with culture. The basis of culture is the developed psychological mechanisms of a person, and without these mechanisms, culture cannot be understood.

The main characteristic of a realist text is to contrast the symbolic with the real and the concrete. Kamal Abdulla's "The Uncomplemetete Manuscript", "Valley of Sorcerers", later "No One to Forget", as well as "The Adventure of Secrets" and "Laakon", written by the author in later years, are examples of art that exceed realistic criteria. Psychologism here also has its own characteristics. It is an attempt to understand a person in the diachronic dynamics of cultural thought. It is possible to understand a person by understanding his language. Because, as soon as we humans start using language, our experience reflected in language becomes mediatized and complicated. In the transition from nature to culture, the discourses and practices we express increasingly transcend ourselves and make it difficult to understand ourselves. The characters of this novel leave the pages of the epic and build a trajectory of movement towards the past and the future. Dede Korkut and other characters transcend the concrete boundaries of time, revealing the linguistic-centric transmission of the psychological content of national ethnic thinking. It is an indisputable fact that the predecessor-successor relationship of modern man with his ancestors (whether conscious or subconscious, it does not matter) prepares the ground for the transformation of the text into an intertext. It is related to the activity of archetypes. For KG Jung, the personal subconscious consists of memories and images (images) collected during individual life. The collective subconscious is the place of archetypes.

In the work of writer Anar "White Ram, Black Ram" (2003), it is the archetypal connection that connects the character Malik Mammadli with the fairy tale hero Malikmammad, which creates the basis for the intertextual communication of the text as a whole with Malikmammad's tale. This intertextual relationship between the fairy tale text and the novel text is also caused by the use of the motif of the white ram and the black ram. The duality of ways out of the difficult situation a person finds himself in becomes a means of clarifying the psychological tension of the text.

This dual approach also leads to a duality in the genre of the text. In modern aesthetics, where psychologism is weakened towards anti-psychologism, human mental life cannot be embodied directly in rhetorical figures. Although antipsychologism cannot completely eliminate psychologism, it seriously suppresses it, while the latter finds a very different form of self-expression. Unlike traditional psychologism, which is based on analytical interpretation, cause-and-effect relationship, and detailed explanation, anti-psychologism manifests itself in latent, uncertain forms, and has a syncretic character. The well-known fairy tale motif is the main means of explaining the latent mental state in this novel. We know that motifs, which are the smallest part of fairy tales, give us important clues to understand the society and events, struggles, obstacles, heroes, their characters and everything they encounter. Motifs play an important role in conveying the message that a fairy tale wants to convey. The motif of examination of good and evil, darkness and light in Malikmammad's tale can explain the psychological situation in the novel "White Ram, Black Ram". This mental state is not individual, but nation-wide. It has an ethnopsychological character and is very deep. If we consider the form of the novel, we will see that it is in the form of a syncretic unity of the genres of utopia and anti-utopia. Therefore, the form itself is a means of manifestation for psychologism. If we determine the psychological content in the differentiation of both utopia and anti-utopia as a genre, we will directly encounter positive and negative moods. In the novel "White Ram, Black Ram", the psychological mood of the people is measured by the line of tension between the light world (white ram) and the dark world (black ram). With all the successful moments in the memory of ethno-national psychology, sad moments are brought face to face. The content of historical, cultural and national identity encoded in different names spreads over the entire surface of the novel. Thanks to open and closed signs,

a dialogue is established with the memory of history, literature, and culture, the goal is clear and concrete. Let's say that in the novel, psychologism does not enter the text as an idea from the outside to carry any function, on the contrary, utopian and anti-utopian duality, white and black ram motif, deconstructive and postmodern technique all combine to express psychologism in its latent form. Psychologism in this case is not the expresser, but the expressed. In general, archetypes always stimulate dialogue along the lines of myth-folklore-written literature. The archetype is like a tour guide who organizes the journey from text to text.

One of the most specific features of the prose of 2000-2010 is measured by its ability to realize the existence of its own subconscious structures and establish various forms of communication with them. If Freud called myths the collective and ongoing dreams of people, Jung emphasized that myths have a universal, collective and aesthetic essence. He considered the myths fed by the archetypes of the collective subconscious to be dynamic, and he specially noted the creation of two-sided emotions in man, which are constantly moving between fear and desire. He considered the collective unconscious, which he saw as the sum of the subconscious or instinctive selves of individual individuals, to be a universal thought pattern that passed through heredity. In general, since the 1970s, the appeal to folklore and myth in Azerbaijani prose has a dynamic character. In the literature of the period of independence, the appeal to myth and folklore increased even more.

Taking such works as an example, when talking about psychological issues in the prose of the independence period, dialogue with myth-folklore sources is inevitable. The psychological content in Azerbaijani prose of the period of independence can take us to the limits of this archetypology. It provides an opportunity to see the remains of archaic thinking.

ҚАЗІРГІ ЖАҢА ЗАМАН ҚАЛАМГЕРЛЕРІНІҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ АРНАЛАР ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Батыргалиева Айгерим Батыргалиқызы

М. Өтемісов атындағы БҚУ 2-курс магистранты

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы

Махамбет Өтемісов атындағы БҚУ доценті, философия докторы (PhD)

Аңдатпа

Ғылыми мақалада туындының негізгі ең маңызды тұсы тақырып тұрасында сөз қозғалады. Қазіргі қазақ прозасындағы шығармаға өзек болған тақырыптық сипаттар туындының негізгі айтар ойдың кілті іспеттес. Себебі тақырып арқылы автор көпшілік көре білмейтін мәселелерді қозғайды. Тақырып арқылы адамзаттың жеткен жетістігінің еі жемісті тұсы, яғни рухани құндылықтарды аңғарамыз. Алайда бүгінгі күні күйбелең тіршілікте, арпалысқа толы өмірде оны қаншалықты көзге ілеміз? Рухани құндылықтың маңыздылығы қандай? Жаңа заман жазушылары оны оқырманға қалай жеткізді? Осы сауалдардың жауабын талдау жасалынған жаңа дәуір прозаиктері Доқтырхан Тұрлыбектің, Қанат Әбілқайырдың және Мирас Мұқаштың шығармалары арқылы көруімізге болады.

Кілт сөздер: тақырып, мәселе, ойдың құндылығы, рухани құндылық, шығарма, мән-мағына.

Аннотация

В научной статье речь идет о самом главном важном аспекте произведения. Тематический характер, лежащий в основе произведения в современной казахской прозе, является ключом к основной мысли произведения. Потому что через тему автор затрагивает вопросы, которые многие не видят. Через тему мы видим плодотворный аспект достижений человечества, то есть духовные ценности. Но насколько мы видим его сегодня в обыденной и размеренной жизни? Какова важность духовной ценности? Как писатели нового времени донесли его до читателя? Ответы на эти вопросы можно увидеть в произведениях прозаиков новой эпохи Доктырхана Турлыбека, Каната Абулхайра и Мираса Мукаша, где был проведен анализ.

Ключевые слова: тема, проблема, ценность мысли, духовная ценность, произведение, смысл.

Abstarct

The scientific article is devoted to the most important aspect of the work. The thematic character underlying the work in modern Kazakh prose is the key to the main idea of the work. Because through the topic, the author touches on issues that many do not see. Through this theme, we see the fruitful aspect of humanity's achievements, that is, spiritual values. But how often do we see him today in everyday and measured life? What is the importance of spiritual value? How did the writers of modern times convey this to the reader? The answers to these questions can be seen in the works of novelists of the new era Doktyrkhan Turlybek, Kanat Abulkhair and Miras Mukash, where the analysis was carried out.

Keywords: topic, problem, value of thought, spiritual value, work, meaning.

Тақырып – туындының мәнін ашар ең маңызды тұсы, айтар дүниенің негізгі қазығы. Көркем шығарманы оқымастан бұрын міндетті түрде тақырыбына мән беретініміз сөзсіз. Өйткені тақырып – шығармадағы басты ойдың кілті. Автор шығармасына тақырып қоярда, бірден кез-келген түрпі, мағынасы жұпыны болған тақырыпты таңдамайды. Оған себеп болатыны туындыға негіз болар оқиғалар легі, кейіпкерлер бейнесі, өмір құбылысы, қоғам үдерісі, шым-шытырыққа толы адамдар арасындағы қарым-қатынастар не керісінше бақытты ғұмырдың шуағы тақырып арқылы көрінеді. Осы тұрасында автор шығармалары арқылы әр түрлі мәселелерді оқырманға ұсынады. Оның ішінде маңыздылардың бірі деп танитынымыз – рухани құндылық.

«Әр адамның бағасы оның ой-ниетінің құндылығымен анықталады», – деп философ Марк Аврелий айтқанындай, рухани құндылық – адам ниетінің көрінісі, адам болмысының алып нәтижесі. Рухани құндылық ұғымы бізге қоғамдық, жалпыадамзаттық, әлемдік үлкен түсініктерге жол ашады. Аталған дүниелерді егемендігімізге қайта қол жеткізгеннен кейінгі қазақ әдебиетінен аңғаруымызға болады. Солардың талдау жасалынған бірқатарына назарымызды аударсақ.

Жазушы, сықақшы Доқтырхан Тұрлыбектің 2014 жылы жарық көрген «Өмірдің сегіз сәті» жинағына енген әңгімелердің бірі «Майор» әңгімесіне тоқталатын болсақ.

Оқиға Алматыда қызмет жасап, жұмысбастылығының әсерінен туған ауылына үш жыл ат ізін салмаған кейіпкердің ішкі ойынан бастау алады. Ыстықкөлге әйелімен демалысқа жиналған ол әкесінен жолданған қаһарлы хаттан кейін ауылға жол тартады. Қаладан ұзақ күттірген қонақтарды ата-анасы, тума-туыс, барлығы дерлік құшақ жая қарсы алады. Сөз барысында Құлтай есімді «майор» туралы айтылады.

Кезінде мектепті де аяқтай алмаған оған әскердегі қызмет барысында аса қауіпті қылмыскерді ұстағаны үшін майор шенін береді. Ауылға қуанышты хабарымен қайтқан оны бүкіл ауыл болып дүркіретіп қарсы алады. Алайда оның сөз сөйленісі, жүрісі мен тұрысы, өзін-өзі ұстауы өзгерген. Неге десеңіз, туған анасы Ұлмекен жүгіріп келіп: «Жалғызым, құлыным, аман-есен оралдың ба?» [1, 91-б.] – деп сауал жолдайды. Анасының мейірлене қарағына мән берместен, Құлтай жай ғана былайша жауап қайтарады: «Здравствуйте, бабушка». [1, 91-б.] Әскерге дейін үйленген келіншегі Шәйкүлге тіптен көзінің қырын да салмайды.

Күнде думан, күнде той. Майорды қонақ етуге асыққандар көп болды. Күндердің күні шекараға қажетті аттарды барлау мақсатында бригадирдің үйіне келеді. Дастархан үстінде дерекі сөйлеп, жиналған қауымның көңіліне келер сөздерді айтады. Шіренген Құлтайды адамдардың көпшілігі жақтырмай қалады. Сөйтіп, тәкаппарлықты бойына жиған оны сотталмақшы болған тұсынан менсінбеген қарапайым ауыл тұрғындары құтқарып қалады. Қызметінен босатылып, сиыр бағатын малшы болады. Содан кейін оның ғұмыры осындай арнаға ауысты. Оқиға соңы төрт көзі түгел болып жиналған туған-туыс отырысындағы әкелі-бала диалогынан аяқталады.

Арқау болған «Майор» тақырыбына мән бере отырып, шығармамен толық танысқаннан кейін не себепті бұлай аталғанын ұғынамыз. Бұл әңгімені оқу барысында үш негізгі дүниені ұғынасыз.

Біріншісі, «Елінен безген ер болмас», яғни туған елге тағзым жасаудың маңыздылығын көрсетеді.

Екіншіден, «Бала – ата-анасының парызы», яғни ата ананы құрметтеу – әр баланың парызы.

Үшіншіден, «Кең пейілге ас көп, менменге тас көп», – демекші кейіпкеріміз Құлтайдың жолында жаңылысу болды. Ол басындағы бақтың қадірін түсінбей, көп қателік жіберді.

Шіреніп көмек қолын созған шын жанашыр адамдардың берген кеңестеріне құлақ аспады. Соңында өзінің қателігінің зардабын тартты.

Автордың тағы бір туындысы «Ауызбастырық» шығармасына талдау жүргіссек. Тақырыбы әңгіменің негізгі мән-мағынасын ашып тұрғандай. Негізгі кейіпкерлері Мақташ пен Айнаш – кішкентай кезінен бастап бірге бой жетіп өскен құрбылар әрі туысқандар, сонымен қатар жақын ағайындыларға қосылған абысындар. Үйдің күйбең тіршілігімен еш жерге демалып көрмеген оларды Құдай қосқан жарлары сый ретінде курортқа жолдама сыйлайды. Демалыс барысында көңілдері көтеріп, бір марқаяды. Бұл екеуі демалыста жүргенде, көңілдерін білдірген жандар да табылды. Курортта Мақпал Жүнісова концерт береді дегенді естіген ұзынтұра жігіт және жанындағы досы екеуі Мақташ пен Айнашты концертке шақырады. Алайда басында шақыртуларына наразылық білдірген Мақташ кейіннен Айнаштың мына сөздерінен кейін өз келісімін білдіреді:

– Мақташ, концертке барғанда не тұр дейсің. Баяғыда екеуіміздің педучилищеде оқығанымыз есіңде ме? Шақырған киносына да, театрына да, ресторанына да барып, талай-талай жігіттің аузын аңқитып кетуші едік қой, теректей серейген мына ұзынтұраның қолынан не келер дейсің. Сен де оп-оңай шағыла салатын жаңғақ емессің, тіс қаққан келіншексің. Неміз кетіп бара жатыр, Мақпалдың концертіне барсақ бара салайық. [1, 97-б.]

Ендігі кезде, Мақташ Айнаштың ұсынысын қабыл етеді. Ұзынтұрасы да, қортығы да оларды өте жоғары деңгейде күтіп алады. Кейін Мақташ жігіттің шақыртуына еріп, би алаңына шығады. Бір кезде көзден ғайып болған Мақташтың соңынан Айнаш іздеп шығады. Өзіңе еркек атаулысын жолатпайтын Мақташ өзге адаммен көңіл жарастырып, ерсі қылық жасап тұрды. Оны көрген Айнаштың қаны басына шауып, ішке кіріп кетеді. Оны байқаған Мақташ артынан жүгіріп кетеді. Дегенмен таң атқанға дейін ләм-мим демейді. Таң атқан соң, Мақташ Айнашқа жаза басқанын айтып, кешірім сұрайды. Алайда Мақташ Айнашты өте жақсы білетін. Ол – сыр сақтай алмайтын, сөзуар әйел. Міне, ауылға қайтатын уақыт та келді. Сөйтіп оның көңілін табу мақсатында кешкі астан кейін былай деп сөз бастайды:

– Айнаш, мені шайтан түртіп, болары болды. Өз қолыңмен істегенді өз мойныңмен көтермеске амал жоқ. Ендігі тағдырым – сенің қолыңда, өлтірсең де, тозаққа итеріп жіберсең де алдында отырмын. Кішкентайымнан тұлымшағы желбіреп бірге өскен құрбымсың әрі туысымсың. Құдай қосып, жақын абысын болдық. Болған жағдайды елге жайып жіберіп, мені масқаралай көрме! Құрғақ қасық ауыз жарытпайды деген, мынау өзіңе деген ауызбастырығым еді. Алтын алқаны сый ретінде қабылдап, менің көзімдей көріп жүр. [1, 98-б.]

Ауызбастырығы ұнаған Айнаш ешкімге тіс жармауға уәдесін береді. Елге оралады, ешқандай өсек те, сөздің белгісі де болмады. Көңілі тыншыған Мақташ ауылдағы әйелдерді жинап, курорттық демалысынан келгенін тойламақшы болады. Кенеттен Мақташтың іші бірдеңені сезгендей болды. Ол бекер емес еді. Себебі Айнаш көптің көзінше былай деп сайрайды:

– Абысын-ау, алтын алқа жақсы ғой, ол тақияма тар болмас еді. Бірақ әлгі теректей серейіп қалған ұзынтұрамен өліп-өшіп сүйіскенің көз алдымнан бір кетер емес. Айтпайын десем, ішіме симай барады. Ешкімге тіс жармаймын деген сөзім бар еді, шыдамадым, сен де кешір, құдай да кешірет, мойнымда қарыз болмасын, мынау алтын алқанды қайтып ал. [1,99-б.]

Осылайша Айнаш бар құпияны лақ еткізіп, өзгелердің көзінше айта салды. Елдің бетіне қалай қарайды?

Әңгіменің негізгі түйінін мына бір мақалмен жеткізгім келеді: «Адалдық– ардың ісі». Сонымен қатар автор бұған дейін көп шығармада байқала бермейтін әйел тарапынан болған көзге шөп салуды көрсетеді. Сол арқылы әйелдің сүйегіңе таңба қойғандай болады.

Тағы бір тақырып арқылы көретін дүниеміз – өзге жанның сыр сақтауы үшін берілетін ауызбастырық. Ауызбастырық немесе қазіргі таңда ел ішінде кеңінен тараған пара мәселесін жай ғана қарапайым болып көрінетін әңгіме арқылы жазушы бүгінгі күннің өзекті болған мәселесін қозғайды. Әңгіме соңында Айнаштың сырды ашып қоюын автор түбі не нәрсе болсын анық болады, өтіріктің арты – бір ақ тұтам дегісі келгендей.

Доқтырхан Тұрлыбектің шығармасы «Бас бух» – әзіл мен сықақ аралас, жеңіл болса да, шын оқырманға жеткізер ойы мол туынды. Оқиға Боран есімді кейіпкердің монологынан басталады. Өз монологында ауылдағы жеңгерлерінің есім қоюға шебер екенін тілге тиек етеді. Өзіңе қойған жанама ат «Бас бухтың» қоюлы тарихы жөнінде айтады. Әскерден оралған Боран институтқа түспекші болады, алайда ол емтихандағы сынақтан өтпей қалады. Мұны естіген көкесі қой сойып, арағың дайындап, колхоздың бастығы мен бас инженерді шақырып, қонақ етеді. Екі-үш күн өтпей, су жаңа көлік мінген ол шопыр қызметіне орналасады. Жұмысы бар, көлігі жаңа, ендігі қалған іс үйлену еді. Ауылға облыс орталығындағы мұғалімдер даярлайтын институтты бітіріп келген Күлпаш есімді аруға көңілін білдіреді. Алайда соңғы кездесулерінде былай деп, жігіттің көңілін қалдырады: «Үстіңнен үнемі бензин иісі шығп тұрады екен». [1, 104-б.]

Боран мұндай әрекеттен кейін тайынбады, керісінше, мұздай болып киініп алып, толқынды шашып қайырып, Шымкентте әскерде бірге болған досы Біләнға жол тартады. Білән Боранды Халима есімді қызбен таныстырады. Екеуі қымбат мейрамханада болып, көңіл көтереді. Есепшотын төлеген Боран «Сдачи не надо», – деп қоқиланады. Кейін Халиманың оңаша қойған «Аға, кім болып істейсіз?», – деген сауалына Боран былайша жауап қатады: «Бір кеңшардың бас бухгалтерімін». [1, 105-б.]

Кеш көңілден шықты, келесі күні Білән Халиманың Боранды ұнатып қалғанын жеткізеді. Бірақ Боран кешегі айтқан өтірігін өкінішпен досына айтып мойындайды. Досы Білән оның амалын табатындарын айтып, Боранды жұбатады. Ауылға қызды алып қашып келеді. Барлығы мәз-мейрам болып, той-думан өткізеді. Тойдан кейін Боран өзінің өтірігі ашылатын күнді қорқумен күтеді. Көкесі Қоңқаш Боранды іздеп, түйеден түскендей дүңк еткізіп былай дейді:

– Әй, батыр, шот қағысың жаман емес қой, жүде. Бухгалтер болып кеткенсің бе өзің? Біз баяғыда қатын, тойс келіншек алғанда екінші күні жұмысқа жүгіріп едік. Ал, сен болсаң бір апта бойы жұмсықа шықпай үй күшік болып жатып алдың. Осы күнгінің жастарында мысқылдай ұят болса көзім шықсын. Қысқасы, жарты сағаттың ішінде гаражда болатын бол, әйтпесе, анау су жаңа машинаңды алып қойып, көзіңе көк шыбын үймелетемін. [1, 106-б.]

Абыройы айрандай төгілген Боран жерге кіріп кете жаздайды. Үні шықпаған жұбайына жақындап келіп Халима былай дейді:

– Әй, бас бухгалтерім-ай! Босқа қинала беріп қайтесің. Таңертең Әлимаш бәрін түсіндіріп айтып кеткен. Екеуіміз оңаша бөлмеде отырып алып, ішегіміз түйілгенше күлдік сенің қылығыңа. [1, 107-б.]

Жерден жеті қоян тапқандай қуанған Боран немесе «бас бух» еш алаңсыз жұмысына оралады. Алайда «Бас бух» деген жанама аты бүкіл ауылға таралып кетеді.

Әңгіменің түйіні – «Өтірік сөз өрге баспайды». Боран есімді кейіпкер өтірік айтып, өзінің қыз алдындағы дәрежесін көтергісі келді. Масаттанып қарамағында қыз атаулысының жұмыс жасайтыны, табысының мол екенін айтты. Бұл әңгімені оқу барысында Шәкәрім Құдайбердіұлының мына бір сөздері есіме келді: « Жалқаулық, көрсеқызар, ашу, мақтан,

Арамдық, өтіріктен ерте сақтан.

Күні бұрын жуытпа маңайыңа,

Есер, есірік, ынжықтық солар жақтан».

Осылайша, әңгіменің не себепті «Бас бух» аталғанын түсінеміз.

Жаңа заман жазушыларының қатарын толтырып жүрген тағы бір жан – Қанат Әбілқайыр. Жазушының «Үй» шығармасына назар аударсақ. Оқиғаға негіз болған дүние – таң азанда естілген айқай-шу. Көзін ашқан бас кейіпкер айналасындағы көк түтінді көреді. Көк түтіннің ішінде не істерін білмей дал болған анасын, сұп-сұр болып қолына күрегін көлеңдете ұстаған әкесін байқайды. Әкесі айнала қоршаған әскер шебінен, қолдарына ұстаған резеңке таяқтарынан қорғады. Гүр-гүр етіп естілген трэктірлер лап қоя берді. Ала жаздай арпалысып жүріп тасын қалаған үйі бір мезетте жоқ болды. Баспанасыз қалған отбасы Бірінші Алматы жақтағы пойыз жолдың бойында тұратын нағашысының үйіне көшіп барады. Әкесі көшкелі ащы суды аузына алмайтын болды, дінге бет бұрып, басына аппақ тақиясын киді, қауғадай сақалын да қойды. Үй-үйді аралап, дінді уағыздайды. Анасына қол көтеруді доғарды. Анасы қызметке орналасты. Кейіпкерімізге де жұмыс табылды. Нағашысының баласын қарайтын болды. Бір күні пойыз маңында ойнап жүрген кезде інісін таба алмай қалды. Зулап өткен пойыздың даусынан еш нәрсені байқамады. Кейін інісінің қайда екенін аңғарды. Арындап келген пойыз шынашақтай бала сүйегінің мылжа-мылжасын шығарып жіберіпті. Анасының інісі баласына қастандық жасар деп кейіпкердің анасы оны әкесінің туыстарына жіберді.

Уақыт ұзамай әкесі мен анасы ажырасты. Сотта көзге шөп салу мәселесі көтерілді. Әкесімен қалуды жөн көрген кейіпкер әкесінің шешімімен медреседе білім алады. Оқу аяқталған соң, әскерге кетеді. Әкесі үй-жайы, бала-шағасы бар, дін жолындағы әйелге үйленеді, қызды болды. Анасы өзбекпен тұрмыс құрып, ұлды дүниеге әкеледі. Алайда жолдасы Өзбекстанға кетіп, анасын тастап кетеді. Әскерден оралған ол анасымен тұруды қалайды. Жалғызбасты анаға үкімет жер береді. Сол жерге үй салмақшы болып, жұмысқа орналасады, несие алады. Анасы «құрылысқа ыңғайы жоқ» деген сөздермен кейіпкерден бірер жас қана үлкен жігітті жалдамалы пәтерлеріне кіргізіп, көңіл жарастырады.

Қысқа ғана әңгіме бірнеше психологиялық, моралдық мәселелерді көтереді. Соларға тоқталсақ, ең бірінші назар аударатынымыз – әкесінің анасына қол жұмсауы. Кейін, әрине, әкесі тура жолға түседі. Оны әңгіменің мына бір жерінен аңғарамыз: «Әкем арақты біржолата қойды. Баяғыдай шешемді шашынан сүйреп, шырылдатып ұрмайтын болды». [2] Осы бір тұсынан қазіргі қоғамда үйреншікті болып кеткен арақ-шарапқа тойып алып, әлі жеткен әйеліне әлімжеттік көрсеткенін ұғамыз.

Екінші назар аударатымыңыз – дін мен әкесінің ара-қатынасы. Дінді дұрыс түсіне алмаған әкесі өзінің әке, жар ретінде негізгі міндеттерін ұмытады. Оны мына бір тұсынан көре аламыз: «Ол кісі бұрынғыдай бізге қарауды қойды, үйге соқыр тиын әкелмейді». [2]

Үшіншіден, бала тәрбиесі. Тәрбие тал бесіктен басталады. Үйде не әкесі, не анасы жоқ ол өзінен жасы кіші нағашысының баласын қарайды. Көше бойында қараусыз болған екеуі ақыры қайғылы жағдайға тап болады. Мұны әңгіменің мына бір тұсынан көруімізге болады: «Арындап келген пойыз шынашақтай бала сүйегінің мылжа-мылжасын шығарып жіберіпті» [2].

Төртіншіден, бала психикасы. Ашық көрінбегенмен, анасының өзге жанмен көңіл жарастыруы, әкесінің оны керек қылмағандай медресеге оқуға беріп, материалдық тұрмысы жақсы әйелге үйленуі балаға қиынға түскені анық.

Бесіншіден, әңгіме соңындағы кейіпкер тілегі. Ер жетіп, анасына бас-көз болу мақсатында анасын қолына алса да, анасының тілегі басқа еді. Барлығына көнген кейіпкер әңгіме соңында өз тілегін былайша жолдайды: «Менде бір ғана тілек бар: енді таң азанда түсініксіз айқай-шудай шошып оянбасам болғаны...»[2]

Тәуелсіздік кезеңінің екінші он жылдығының осал еместігін дәлелдей алған тағы бір прозаик – Мирас Мұқаш. Мирас Мұқаштың “Меруерт” әңгімесі– 2007 жылы оқырман назарына ұсынылған қуаныштың құнын, қайғының себебін, қайта оралмас естеліктер мен сағым болған бейнені суреттейтін туынды. Шығарма әжесін таң алекеуімнен іздеу салған немересінің әрекетінен бастау алады. Тұрысымен бірден апыл-ғұпыл шалбары мен жейдесін

киген ол далаға шығады. Құйрығын бұлғаңдатып тұрған овчаркасы табанымен жерді тырналап, бұғауын үзердей боп алға қарай ұмтылады. Сыртқа жүгіріп шыққан немеренің әжесі таңмен малды қосуға кеткені белгілі болды. Тысқа көз жүгірткенде, көрші Ғайша апаның үйінің алдындағы сары “Жигулиге” көзі түсті. Бұл ата-әжесіне Меруерттің қонақтап келуінің белгісі еді. Топшылағаны расталды. Қызды көруге асық болған жан беті-қолын жуып, үтіктеулі тұрған футболкасын киеді. Көршінің үйіне дайындалып жатып, Меруерттің атасының айтқаны есіне түседі: «Ертеңдері қаладан Меруерт келгенде іші пыспасын, көбінесе саған ғана бауыр басып, қалып еді, ылғи бірге ойнаңдар! Көзімнің ағы мен қарасындай жалғыз немерем ғой, жақсы бой жазып, армансыз тынығып қайтқанын қалаймын ғой»[3]. Нәркес көздері мөлдіреген сұлу қыз инабаттылығымен және сезімталдылығымен дараланатын. Мысық пен күшікке ерекше мейірленеді. Көршісінің үйіне асыққан кейіпкеріміз әжесіне өтініш жасайды, қалаған жеріне барады. Кіре салысымен есік алдында атасы мен әжесінің ортасында отырған Меруертті көреді. Қысылып-қымтырылып үй ішіне енеді. Оны көрген бетте кейіпкердің жүрегі аттай тулап, шектен тыс алабұртады. Екеуі бір-біріне арнайы дайындаған сыйлықтарымен бөліседі, кітаптар оқиды. Меруертті қызықтаған ауыл балалары оның жанынан екі елі қалмайды. Оның келгені үй қарттарын да шырайландырады. Сөйтіп, жазғы демалыс та өз аяғына жетеді. Кейіпкердің әке-шешесі бала білім алуы үшін Алматыға алып кетеді. Бірінші сыныпты тәмамдағанша, ауылға асық болады. Меруерт туралы сауал жолдағанда, анасы маңдайынан сүйіп, ұзақ аймалап, ауыр күрсінеді. Кейін Меруерттің іс-түссіз жоғалып кеткені мәлім болады. Іздемеген жері қалмаған Меруертті бәзбіреулер асырап алмақшы болыпты-мыс. Меруерт жоғалған күннен бастап, бар шаттық, сауық-сайран таусылып, береке кетті. Әжесі қаза тапқаннан кейін ауылға баруы сиреген оның Меруертке деген ерекше ықыласы еш уақытта да өшкен емес. Әңгіме соңы үзілмеген үміт пен сағынышты суреттейді: «Шіркін, Меруерт! Қайда жүр екенсің сен?! Жанымның бір бөлшегі...Жүрегімнің жақұты...» [3] Бұл шығармадан адам өмірінің өлшеулі екенін, бақытты сәттің құнын, бастағы бақты аялаудың маңыздылығын ұғынамыз. Сонымен қатар шығармада кездесетін мына бір толғаныс әр оқырманға ой салары сөзсіз: «Дүниедегі ең қауіпті айуан – адам». [3]. Балалық шақты, уайымсыз уақытты суреттейтін бұл шығарманың айтары мол. Бүгінгі күннің мәселелерінің бірін көрсетіп тұр.

Расында, автор көрсеткісі келген проблема – күрмеуін шеше алмай тұрған бала ұрлығы. Бұл қылмысқа дәті барған «адамның» іс-әрекеті арқылы елімізде кездесетін адам бостандығы, ұрланған өмір, әлсіз заң, қалауын таба алмаған әке-шеше зары, құмдай шөгілген ата-әже қайғысы, нәтижесіз ізденісті көрсетіп тұр.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Тұрлыбек Д. Өмірдің сегіз сәті. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы», 2014. –288 б. ISBN 978-601-7337-73-5
- <https://egemen.kz/article/225300-miras-muqash-meruert-anhgime>
- <https://malim.kz/article/sports/qanat-abilqaiyr-ui-14486>

ӘОК (УДК) 82-3 (574)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ДІНИ-МИФТІК ҚОЛДАНЫСТЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ

Кунирова Айсулу Тулегеновна

М.Өтемісов атындағы БҚУ филология факультетінің магистранты

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы

философия докторы (PhD), доцент

Орал қ., Қазақстан

Тәуелсіздік дәуіріндегі прозалық шығармалардың дені қазақ халқының отаршылдық кезеңдерде жоғалтқан ақтаңдақтарын қопара отырып, індетте жазуға негізделеді. Соның бір парасы діни-наным сенімдер, имандылық, ар мәселесін қазақ қаламгерлері ұлттық құндылықтар шеңберінде, мифтік қолданыстарды жаңа заманға сай интерпретациялау арқылы терең қозғай отырып, дәстүрлі дүние танымдарды жеткізуге тырысты.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетаным құндылықтарында мифология, мифтік сананының орны айрықша екені мәлім. Дәстүрлі қоғам негізінен дәстүрлі құндылықтарға, салт-сана, ата-баба мұраларына негізделгенімен ерекшеленетін әлеуметтік орта болғандықтан [1,166], дәстүрлі дүниетанымда мифтің орнының ерекшелігі оның ұжымдық тәжірибеге негізделгенінде және сол қоғамда қабылданған құндылықтар жүйесін бейнелеп, белгілі бір қарым-қатынас жасау нормаларын қолдап отыратындығында. Мифология қоғамдық сананың түрі, қоғам дамуының ежелгі кезеңіне тән қоршаған ортаны тану әдісі болғандықтан, дәстүрлі дүниетанымның бастау көзі болып табылады. "Мифология (грек. *mythos* –аңыз және *logos* ілім)- 1) адамдардың жаратылыс туралы түсінігіне негізделген мифтердің жиынтығы; 2) мифтердің шығуын, мазмұнын, таралуын зерттейтін ғылым" [2,528]. Дүниеге мифологиялық көзқарас бойынша "Дүниенің қалыпты жағдайы - қайдағы бір абстракциялық ұғым емес, мифтің өзінде баяндалатын бір кездегі құдайлардың, алыптардың, демиургтардың, ілкі қаһармандардың, ата-бабалардың жасап, жаратып кеткен жолы мен дәстүрі" [3,8]. Қазіргі қазақ прозасындағы мифтік қолданыстардың көркемдік ерекшеліктері мен мән-мазмұнын қарастырғанда, мифке архаикалық қоғамның атрибуты, «қарабайыр сана» ретінде емес, оның ежелгі қоғамның дүниеге көзқарасын бейнелейтін өте құнды құрал, күрделі құбылыс, сол заманның шындығы түрінде мойындай отырып, талдау жасалынбақшы.

"Мифология, миф – ойдан шығарылған қиял емес, ол - өткен заманның адамының шындығын бойына сақтап қалған ата-баба сарқыты. Ол өткенді саналы бұрмалаудың, жалғандықтың ескерткіші емес, бірнеше мәрте бүктетіліп, оралып, ақиқаты мен қасиеті қатар өрілген, еріксіз шатасудың тозаңының арасында байқалмай қалған ақиқаттың өрім қамшысы" [4,10]. "Мұнда поэзия мен алғашқы білімнің, дін мен әдептің, өнер мен өмірлік тәжірибенің ерекше бірлігі орын алады" [2,52].

Қазіргі қазақ прозасында діни-мифтік, діни-философиялық негіздерді ерекше бйқауға болады. Қарымды қаламгер Айгүл Кемелбаеваның дін тақырыптағы көркемдік ізденістері оның тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы туындыларында ерекше көрініс тапты. Моденистік, постмодернистік әдеби ағымдарды меңгерген жазушының «Ғибадат», «Құс», «Тобылғысай», «Қоңыр қаз» әңгімелерінде дін тақырыбы көтерілген. Жазушы Құран

сүрелерінен мысалдар келтіре отырып, ақырзаманның белгілері туралы философиялық толғамдар жасайды. «Ғибадат» әңгімесінде ақырзаманның зауалынан Аллаға жасалған құлшылық қана құтқарады деген түсінік, пайымды аңғаруға болады және жазушы нанымды түрде жеткізген. Алла тағалаға деген шексіз сүйіспеншілік бар әлемді ұстап тұрушы құдіретті күштің бар екеніне сендіреді. Жалпы айтсақ, классикалық ислам дінінде бәрін жаратушы бір Алла делінсе, қазақтар архаикалық мифті де ұмытпаған. Міне, осыларды қарап отырсақ, авторлар дін, дүниенің жаралуы, шексіздік т.б мәселелерді жазғанда таза исламдық құндылықтармен шектелмейді, ұлттық ұлттық болмысындағы бар түпсана негізінде ұғымдармен байланыстырып отыратынын байқаймыз.

А.Кемелбаеваның екінші әңгімесіндегі зулаған көлік астында тапталып жатқан аң-құс, қаңғыбас иттердің өлекселеріне көпшілік қауымның мән бере бермеуі мүмкін, алайда автор оның бәрі де Жаратушының құдыретімен өмірге келген тіршілік иесі, мақұлық болса да, олардың өмір сүруге хақысы бар дегенге көңіл аудартады. Бұл «Тобылғысай» әңгімесінде өз жалғасын табады. Жалпы жазушының шығармаларындағы терең гуманизмнің астарында әрбір тіршілік иесіне деген құрмет, ол «тіршілік иесі» деген ұстаным жатыр. Қылдай қиянат жасауға болмайды деген ұғымдардың астарында мифтік сана, дүние жаратылыстың негіздері жатырғанын байқау қиын емес.

Жазушы Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімесі табиғат пен адам арасындағы тартысты, күресті адам мен қасқыр арқылы көрсетеді. Бұл әңгімеде табиғат жаратылыстың тылсым жұмбақтарына үңіліп, ұлттық түпсанадағы мифтік архаикалық негіздердің сілемдеріне де бой жүгіртеді. Қазақ әдебиетінде қасқыр, бөрі, көкжал туралы шығармалар М.Әуезовтың «Көксерегінен» басталып, тәуелсіздік тұсындағы әдебиетте мифтік метаморфоза, интерпретация ерекше қарқын алуы, біріншіден, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлі ұғым-түсініктердің негізіне, мифологияны да қазақ қаламгерлердің рухани тірек көздері ретінде құбылта отырып қолдануы дер едік.

Тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттегі мифтік қолданыс, мифтік образдар туралы айтқанда қасқыр, бөрі, көлжал бейнесі Ж.Ахмадидың «Кезінгеннің кезі», «Ажал аузында», «Кие», М.Мағауиннің «Қасқыр-бөрі», А.Алтайдың «Қызыл бөлтірік», Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімелерінде, сондай-ақ А.Смайлдың «Тамұқтан келген адам», Ғ.Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал» романдарында тұз тағысы мен екі аяқты пенденің, яғни адамзат баласының паралельді суреттелеуі, мәңгілік күресі, әр түрлі жағдайда суреттеледі. Бұл туындардың ішінде кейбірі тікелей қасқыр туралы түрлі ұлттық дүниетанымдар мен мифтік негіздерге байланыстыра жазылса, енді біреуленрінде таза символдық обрадар, адамдардың іс-әрекетіне қарама-қарсы, антиобраздар мен паралельдер түрінде қолданылған. Ал, Думан Рамазанның «Қарылғаштың құйрығы неге айыр», «Қазығұрттың басында кеме қалған» сынды әңгімелері таза мифтік негіздерді тірілкен туындылар деуге толық негіз бар. Сондықтан қазіргі қазақ прозасындағы мифтік қолданыстар, біріншіден, таза мифтік негіздердің мәтін құрылымына еніп, автор тарапынан еш өзгеріссіз қолданыла отырып, белгілі бір авторлық түйіндерді жеткізудің құралы ретінде тәлімдік қызмет атқарса, екіншіден, көркем шығармалардың құрылымындағы мифтік негіздер мүлдем өзгеше сипатта қолданып, авторлық тұрғыдан интерпретацияға ұшырып, белгілі бір ойлардың меңзеу құралы ретінде де қызмет атқарады, яғни символикалық қызметтер мен детальдық негіздердің астарында авторлық жасырын ұғымдары мен ойын әлемінің жатқанын да аңғаруға болады.

Көркем прозадағы символикалық сипат – шығарманың көркемдік келбетін көтеретін айрықша факторлардың бірі. Мұнда қаламгер айтпақ ойын көзге ұрардай жарқыратып ашып тастамайды, көлегейлеп, астарлап, символмен, меңзеумен, шағын деталь арқылы, астарлы метафора көмегімен, тұспалдап, ишарамен, емеуірінмен, ұсынады.

Мысалы, М.Мағауиннің «Қасқыр – Бөрі» атты шағын әңгімесі өзінің құрылымдық жағымен ерекшеленеді. Шағын әңгіменің «Қазақтың қасқыры – қасқыр емес, шене, құрт кезінде, яғни бағзы заманда әлемдегі ең айбарлы аң болған» дейтін бастауынан бастап бүкіл өн бойында шағын әңгімеде бабамыздың байрағына түсіп, жүрек пен рухтың, қайтпас ерліктің ұранына айналған боз құрт, шене туралы автор өзінің танымын асқан шеберлікпен жеткізген.

Түркілер өздерінің ата-тегі қасқыр деп санағандығы жайлы көптеген ғалымдар жан-жақты пікірлер білдірген. Осы қайратты да ерікті, айлакер де ақылды тұз тағысы жаулардың шабуылынан қырғынға ұшыраған тайпаның ең соңғы ұрпағы, кішкентай сәбиді желеп-жебеуші, асыраушы, құтқарушы болып танылған. Бағзы заманда түркі тайпалары қасқырды «Көк құрт» деп атаған. Мұндағы «көк» сөзі «аспан» және «көк түс» деген мағына береді. Сонымен бірге аспан құдайы Тәңірдің қасиетті символдық түсі көк түс. Ал «құрт» сөзі «құтқару», «аластау» мағынасындағы қазіргі түрік тіліндегі «куртулуш» сөзінің түбірі. Осы деректерге сүйенсек «Көк құрт» сөзінің толық мағынасы бүкіл бір тайпаны мүлдем құртып кетуден аман сақтап қалу үшін құдай жіберген «аспаннан (көктен) келген құтқарушы». «Көк» сөзінің де мағынасы зор. Негізінен айта кететін жайт, түркілердің өздері көк, қызыл, сарыға бөлінген. Оның ішінде «көк» шығу тегінің асылдығын, қоғамда алатын жоғарғы орнын көрсеткен. [5, 176 б].

Түркілердің шығу тегі көне түркі тілінде айтсақ «Көк құртқа», қазақша айтсақ «Көк бөріге» тығыз байланысты екендігін дәлелдейтін бірнеше аңыздар бар. [6, 504 б].

Көк бөрі тотемі түркілер өмірінде үлкен орын алып келеді. Тіпті Қытай ғалымдары «түркі қағаны» мен «бөрі» сөзі синоним, бір ұғымды білдіреді деп таныған. Ежелгі түркілер туға алтынмен әріптелген бөрінің басын бейнелеген. Ал, түркі қағандары шет елден келген елшілерді бөрінің басы салынған туды көрсеткенде ғана қабылдап отырған. [7, 230-237 б.].

«Әңгімеміздің аты «Қасқыр» емес, «Бөрі» болсын» деп, автор «Қазақтың қасқыры – қасқыр емес, шене, құрт кезінде, яғни бағзы заманда әлемдегі ең айбарлы аң болған» деп басталатын шағын әңгімесінің БӨРІ туралы басын қайталау формасымен қайтадан береді. Тек соңғы аяқталуын ғана «... арада елу жыл өтті... Қасқыр қайтадан бөрі атанды... ..қасқырдың қайтадан бөріге айналғаны туралы менің немерем Бату жазады.» деп, өзгертіп беріп, келешекке аманатқа қалдырады.

Шағын ғана әңгіменің үшінші бөлімін «Қасқыр» деп алып, қайтадан шегініс арқылы «...Әлі құрыған, аш қасқыр екен...» деп, аш қасқыр туралы үзінділерді қайталаумен бере келіп, тек қана соңын, «...бүкіл ұрпағымның тағдырын тәлкекке бере алмаймын. Қасқырда келешек жоқ. Демек, «Бөрі» – деп басынан бастап, үшінші мәрте бөрі туралы мәтін қайталап беріледі. Тек соңын «Ал, әңгіменің роман-эпопеяға айналған, менің немерем Бату биікке көтерген жаңа нұсқасын елу жылдан кейін оқисыз. Тек ...сол ерекше шығарманың аты да «Қасқыр» болып шықпағай... Қауыпсіздік шарасы ретінде «Бөрі» атауын біржола бекітеміз. Әңгімеміздің аты – Бөрі» деп аяқтайды.

Авторлық таным сеніммен аяқталады. Өйткені... Арғы атам – Ер Түрік. Біз Қазақ еліміз!. Бөрі әулетіміз.Қайта оянған сана, ұрпағына оралған ежелгі рух мағынасын астарлайтын алдағы елеулі туындының кіріспесі іспетті. Бұл шығарма толыққанды көркемдік құбылыс. «Қасиетті Көкбөрі» ұғымын жаңғыртып қана қоймай жалғастыруды келешек ұрпаққа аманат етіп отыр.

Мұхтар Мағауиннің «Қасқыр – Бөрі» әңгімесі, қазіргі қазақ әңгімесіне құрылымдық, түрлік өзгешелік әкелген соны туынды болып табылады. Сондықтан бұл әңгімені – біз аманат әңгіме деп пайымдауға толық негіз бар [8, 55].

Мақаламызды түйіндей келсек, қазіргі прозадағы діни, мифтік қолданыстар, наным-сенімдердің бәрі жазушылардың айтпақ ойына түрліше сипат та қызмет атқарып тұр. Дәстүрлі ұлттық дүниетаным құндылықтарды қазіргі қазақ қаламгерлері ерекше көтереді.

Бұл әрбір қаламгердің интеллектуальдық ізденісіне де байланысты болмақ. Себебі қазіргі қазақ прозасы интерпретациялық құбылыстарға терең бойлаған, жоғарыдағы әңгімелерді оқығанда түрліше деңгейдегі ассоциациялық ойларға жетелеп, түрлі тұжырымдардың астарына, символикасына үңілуге мәжбүрлейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. "Қазақстан". Ұлттық энциклопедия /Бас редактор Ә.Нысанбаев. Т.3 –Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. -720 б.
2. "Қазақстан" Ұлттық энциклопедия /Бас ред.Б.Аяған. Т.6. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. –696 б.
3. Қазақтың мифтік әңгімелері /ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. –Алматы: Ғылым, 2001. –320 б.
4. ҚондыбайС. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. -512 б.
5. Оғыз-нама. – Алматы: Ғалым, 1986. – 207 б.
6. Дәдә Горгут. – Баку, 1950. - 335 б.
7. Урманчиев Ф. По следам белого волка. Ранние этнокультурные связи тюрко-татарских племен. – Казань: АН Татарстан, Инс-т языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова, 1994. - 125 с.
8. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (Повестер мен әңгімелер). Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010 ж. 205 бет.

Рухани жаңғыру бағдарламасы аясында аударылған оқулықтардың мазмұндық ерекшеліктері

Сағидулла Айнұр Сағидуллақызы

М.Өтемісов атандағы БҚУ-дың 2-курс магистранты

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы

Махамбет Өтемісов атындағы БҚУ доценті, философия докторы (PhD)

Аңдатпа

Мақалада Рухани жаңғыру бағдарламасы аясында қазақ тіліне аударылған кітаптар талданылады. Мақалада филология саласы бойынша аударылған Т. Янсонның «Тіл тарихы: кіріспе», В. Фромкин, Р. Родман мен Н. Хайамстың «Тіл біліміне кіріспе», С. Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация», С. Пинкердің «Тіл – инстинкт» кітаптарының мазмұндық ерекшеліктері ашылып, педагогика, психология салалары бойынша тәржімәланған Дейл Х. Шунктің «Оқыту теориясы», Бартлетт Стив пен Бертон Диананың «Білім берудегі зерттеулер», Рона Битэм, Рона Шарптың «Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу», Дэвид Г. Майерс пен Жан М. Туенждің «Әлеуметтік психология», Патрисия Уоллейстің «Интернет психологиясы» оқулықтарының педагогикалық білім алушы студенттер үшін маңызына тоқталынады.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, Торе Янсон, С. Тер-Минасова, В. Фромкин, Р. Родман, Н. Хайамс, Дейл Х. Шунк, Элен Битэм, Рона Шарп, Дэвид Г. Майерс, Жан М. Туенж, Эллиот Аронсон, Дуэйн Шульц, Сидней Эллен Шульц.

Аннотация

В статье анализируются книги, переведенные на казахский язык в рамках программы «Рухани жаңғыру». В статью включены книги переведенные в области филологии «История языка: введение» Т. Янсона, «Введение в лингвистику» С. В. Фромкин, Р. Родман и Н. Хайамса, «Язык и межкультурная коммуникация» С. Тер-Минасова, «Язык – инстинкт» Пинкера; в области педагогики и психологии «Теория обучения» Дейла Х. Шунка, «Исследования в области образования» Стива Бартлетта и Дианы Бертона, «Переосмысление педагогики в эпоху цифровых технологий» Элен Битэм и Роны Шарп, «Социальная психология» Дэвида Г. Майерс и Жан М. Туэнж и «Психология интернета» Патрисии Уоллейс и раскрыты особенности их содержания. Данные учебники важны для студентов-педагогов.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, Торе Янсон, С. Тер-Минасова, В. Фромкин, Р. Родман, Н. Хайамс, Дейл Х. Шунк, Эллен Битэм, Рона Шарп, Дэвид Дж. Майерс, Жан М. Туенж, Эллиот Аронсон, Дуэйн Шульц, Сидней Эллен Шульц.

Annotation

The article analyzes the books translated into the Kazakh language within the framework of the «Ruhani Zhangyru» program. The article includes books translated in the field of philology «History of language: an introduction» by T. Janson, «Introduction to linguistics» by S. V. Fromkin, R. Rodman and N. Hyams, «Language and intercultural communication» by S. Ter-Minasov, «Language is an instinct» by Pinker; in Pedagogy and Psychology «Theory of Learning» by Dale H. Schunk, «Educational Research» by Steve Bartlett and Diane Burton, «Rethinking Pedagogy in the Digital Age» by Helen Beetham and Rona Sharp, «Social Psychology» by David G. Myers and Jean

M. Tuenzh and «Psychology of the Internet» by Patricia Wallace and the features of their content are revealed. These textbooks are important for student teachers.

Keywords: Ruhani zhangyru, Tore Janson, S. Ter-Minasova, V. Fromkin, R. Rodman, N. Hyams, Dale H. Schunk, Ellen Beetham, Rhona Sharp, David J. Myers, Jean M. Tuenge, Elliott Aronson, Duane Schultz, Sydney Ellen Schultz.

Гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты шет тілдерінен қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасалып жатыр [1].

Жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелестікке қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады.

Осы тұрғыда қазақ тіліне аударылған кітаптарды талдап-зерттеу білім саласындағы мамандардың өз қабілеттерін одан әрі шыңдауына ықпал етеді.

Осы бағдарлама негізінде аударылған филология саласының кітаптары – тіл теориясы мен тарихын, мәдениетін зерттеген сүбелі еңбектер. Мәселен, Торе Янсонның «Тіл тарихы: кіріспе» кітабында тілдердің жалпы даму тарихы туралы баяндалады. Тіл қалай пайда болады және қалай жоғалады, әр тілдің тағдыры неге әр түрлі – мұның бәрі, түптеп келгенде, сол тілде сөйлейтін адамдардың өмірімен тікелей байланысады [2]. Басқаша айтқанда, тіл мен тарих – өзара байланысқан егіз құбылыс. Ендеше, тарихи оқиғалар да халықтың тілімен сабақтаса өрбиді. Аталған оқулықта тіл мен тарихтың рөлін көрсету үшін дүниежүзілік тілдер дамуындағы күрделі негізгі сұрақтармен қатар үнемі көлеңкеде қалып келген, дүйім жұртқа беймәлім тақырыптар да көтеріледі.

В. Фромкин, Р. Родман мен Н. Хайамстың «Тіл біліміне кіріспе» оқулығы [3] ЖОО студенттеріне және тіл білімі мәселелеріне қызығушы барша оқырманға арналған. 12 тараудан тұратын оқулық тіл туралы түсінік, грамматика, фонология, тіл және қоғам, тілді меңгеру, тілдік үдерістер, тіл және ми, жазу, тілді компьютерлік өңдеу сынды сан алуан тақырыпты қамтиды. Оқулықтың ерекшелігі де осында. Сонымен қатар тілдің психологиямен, когнитивтік ғылымдармен, антропологиямен байланысы да қарастырылған. Ағылшын тілін екінші тіл ретінде оқытудың мәселесі де сөз болады.

Қандай факторлар коммуникацияны жетілдіреді, оған кедергі болатын немесе әртүрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасын қиындататын не? Тұлға болып жетілуде тілдің әсері қандай? Тіл және мәдениет өзара қалай байланысады? Ұлттық сипат дегеніміз не және ол қалай тіл арқылы қалыптасады? Жеке және ұжымдық менталитет, идеология және мәдениет тілде қалай көрініс табады? Неге әлем мәдениетаралық қатынас мәселелерін қалтқысыз бақылайды? Бұл сұрақтардың жауабын С.Тер-Минасованың бірінші басылымнан-ақ үлкен сұранысқа ие болған «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» кітабынан [4] табуға болады. Ақпарды жеңіл әрі еліктіре баяндау, мұның бәрін жанды мысалдармен толықтыру филолог студенттер мен тілшілерді ғана емес, ұлтаралық және мәдениетаралық коммуникация мәселелерімен бетпе-бет келетін дипломатия, әлеуметтану, этнография, психология, мәдениеттану сынды сала мамандарының, және де кәсіби немесе күнделікті өмірде аталған қиындықтармен ұшырасатын басқа да кәсіп иелерінің қызығушылығын тудыратыны сөзсіз.

Гарвард университетінің профессоры Стивен Пинкер – ғылыми зерттеу еңбектері үшін көптеген марапаттар мен сыйлықтарға ие болған дүние жүзіне танымал ғалым. Қоғамның қызығушылығын оятқан С. Пинкердің «Тіл – инстинкт» еңбегі Америка психологиялық қауымдастығының және Америка лингвистикалық ұйымының сыйларымен марапатталды. Бұл классикалық еңбекте қоғамды толғандыратын тіл туралы сан алуан сұрақтарға жауап алынады. Ғалым тіл білімі саласындағы соңғы зерттемелерді саралайды, сондай-ақ мысал келтіре отырып, ғылымның соңғы жетістіктерін тілдің қалай жұмыс

істейтінін, баланың тілді қалай меңгеретінін егжей-тегжейлі түсіндіреді, және айқын әрі негізделген тұжырым жасайды. Оқулық ЖОО мен колледж студенттеріне, лингвистикаға және психологияға қызығатын барша жұртшылыққа арналған [5].

Дейл Х. Шунктің «Оқыту теориясы» оқулығында оқытудың ғылыми зерттеулерінің негізгі теориялық принциптері, тұжырымдамалары мен нәтижелеріне жаңа тәсілдеме ұсынылып, оның заманауи мектептерде қолданылуына көңіл бөлінеді. Кіріспеде оқыту теориясы, зерттеудің әдістері мен мәселелері, сонымен бірге оқытуды зерттеудің тарихи негіздері; келесі тарауларда нейроғылымның білім беруге тигізетін әсері, әлеуметтік-танымдық оқытудың мәселесі, ақпаратты өңдеу (деректерді кодтау және сақтау), конструктивизм және т.б. теориялар қарастырылады. Қорытынды бөлімде студенттер оқыту барысында өз бетінше орындауы керек тапсырмалар бар [6]. Жетінші басылымынан қазақшаға аударылған бұл оқулық педагогика және психология саласында білім алатын студенттерге, және аталған салаға қызығушылық білдіруші магистранттар мен барлық зерттеушілерге арналған.

Бартлетт Стив пен Бертон Диананың «Білім берудегі зерттеулер» еңбегі. Соңғы жылдары білім беруді жеке пән ретінде зерделеу қарқынды дамып келеді. Бұл кітап студенттерге жан-жақты қолдау көрсету мақсатында тереңдетіп зерттеуді талап ететін оқытудың кейбір жеке облыстарына толық сипаттама береді. Авторлар білім берудің әр түрлі аспектілерін және онымен байланысты ұлттық оқу бағдарламаларын жасауға ықпал ететін әлеуметтік-саяси құрылымдарды, әлеуметтік өзгерістерді, сонымен қатар білім беруді қаржыландыру, оның құрылымдарын кеңейту тәрізді сұрақтарды талқылайды [7]. Оқулық педагогика және психология саласының білім алушыларына, сондай-ақ бұл саламен қызығатын ғалымдар мен маман-практиктерге арналады.

Элен Битэм, Рона Шарптың «Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу» кітабында [8] ХХІ ғасырдағы педагогиканы дамытуға, оқытуды дербестендіруге, оны қолжетімді әрі тиімді жоспарлауға және жүзеге асыруға бағытталған жобалар ұсынылады. Білім беру қызметін электронды және мобильді технологиялар тұрғысында зерделей отырып, авторлар білім берудің техникаға бағдарланған болашағын толық суреттейді.

Оқулықтың «Дизайн принциптері мен практикасы» деп аталатын I бөлімінде білім беруге және оны ұйымдастыруға байланысты цифрлық технологиялардың принциптері мен теориялары, оларды тиімді қолдану тәсілдері егжей-тегжейлі сараланған. «Контексте оқытуға арналған дизайн» атты II бөлімі дизайнның пәндік аспектілері мен тәжірибелік мүмкіндітері, мобильді және сымсыз есептеу аумағындағы жетістіктері туралы деректермен; күрделі жүйелер мен мобильді оқытуды жобалаудағы жаңалықтармен толықтырылған. III қорытынды бөлімде ғалымдар аталған технологиялардың болашақта қолданылуын айқын мысалдармен дәлелдейді.

Дэвид Г. Майерс пен Жан М. Туенждің «Әлеуметтік психология» еңбегінде қоғам ықпалына байланысты адамның ақыл-ойы, сезімі мен мінез-құлқының қалыптасу жолдары толық баяндалған. Күнделікті өмірдегі әлеуметтік құбылыстар, тұлғаның әлеуметтік үдерістегі рөлі, қызметі мен дамуы ең өзекті ғылыми зерттеулер тұрғысынан сараланады [9]. Бұл басылым студенттерді оқытудың кіріктірілген бағдарламасына негізделеді. Оқулыққа SmartBook жүйесі, оқытудың жекелендірілген бағдарламасы және психология саласындағы тәжірибелік білімнің ең соңғы нәтижелері енгізілген.

«Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе» кітабы – әлеуметтік психология бойынша жарық көрген қазіргі үздік оқулықтың ең жаңа әрі толықтырылған басылымының бірі. Әлеуметтік психологияның қағидаларын білу адамдардың іс-әрекетінің себебін, ой-пікірі мен эмоцияларын жақсы түсінуге және адамға қалай ықпал етуге немесе басқалардың ықпалына ұшырамауға болатынын ұғынуға; қоғамның дамуы үшін қандай әрекет етуге болатынын, оның механизмдерін ұғынуға [10] септігін тигізеді. Бұл еңбектің

басты құндылығы – әлеуметтік психологияның зерттеулерін, қорытындыларын, теориялары мен гипотезаларын, эксперименттерін және ережелерін таныстыратын аталған ғылым саласының «ақсақалдарының» әрі қазіргі жетекші ғалымдардың бірі Эллиот Аронсон. Оқулық қызықты материалды мүлтіксіз жеткізуімен оқырманды өзіне баурап алады.

Дуэйн Шульц пен Сидней Эллен Шульцтің «Қазіргі психология тарихы – 30 жыл бойы әлемдік психология бойынша ең көп қолданылып келе жатқан оқулық. Кітаптың мәні – тақырыпты мазмұндаудың кешенді тәсілі мен өмірбаяндық экскурста [11]. Оқулық XIX ғасыр соңындағы зерттемелерді, яғни заманауи психологияның барлық кезеңін баян етеді.

Авторлар психология тарихын беделді теоретиктерге сілтеме жасаудан бөлек, олардың идеялары, әдістері мен тәсілдеріне ықпал еткен елеулі оқиғаларды арқылы да аша түседі.

Оқулық мазмұны психология саласындағы ғылыми білімнің бүгінгі дамуы мен қазіргі заман талаптарына сай келеді.

Патрисия Уоллейстің «Интернет психологиясы» еңбегі киберкеңістіктің психологиялық негіздеріне және интернеттің адам мінез-құлқына тигізер әсері сынды түйінді мәселелерге бағытталған. Классикалық және қазіргі зерттеулерге негізделген екінші басылым онлайн таныстық, онлайн озбырлық, топтық серпін, балаларды тәрбиелеу, онлайн ойын, құпиялық және бақылау, желіге тәуелділік пен желіні құру стратегиялары сияқты интернет технологиялардағы жаңа үрдістерді [12] зерттейді. Әдетте, адам бөгде біреуге жақсы әсер қалдыру үшін өз эгосын көрсетеді. Дегенмен бұл адамның шынайы бейнесі ме? Әлеуметтік желіде онлайн тілдесімде ашық-жарқын адам шынайы өмірде өзін онлайндағыдай ұстай ала ма? Осы іспеттес сұрақтар танымал әлеуметтік психологтардың дәстүрлі зерттеулерімен салыстырылады. Оқулық жоғары оқу орындарының студенттері мен сондай-ақ жалпы психологияға және интернет психологиясына қызығатын кез келген оқырман үшін таптырмас көмекші.

Әлемнің ең үздік танылған жүз туындысы қазақ тіліне аударылып қазақ оқырманының қолына берілуі болашақ педагогтарды, әсіресе тіл мамандарын дайындауда үлкен көмек екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://100kitap.kz/kz/about>
2. Янсон Торе Тіл тарихы: Кіріспе – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 244 бет.
3. Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. Тіл біліміне кіріспе, 10-басылым, Халықаралық басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 608 бет.
4. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 320 бет.
5. Пинкер Стивен Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. – 386 бет.
6. Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: *Білім беру көкжиегі*. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. – 608 бет.
7. Бартлетт Стив, Бертон Диана Білім берудегі зерттеулер. Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 464 бет.
8. Элен Битэм, Рона Шарп Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу. XXI ғасырдағы оқыту дизайны. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2019 жыл. – 328 бет.
9. Майерс Д., Туенж Ж. Әлеуметтік психология. 12-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 648 бет.

10. Аронсон Эллиот Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе, 11-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018 жыл – 408 бет.
11. Шульц Д.П., Шульц С.Э. Қазіргі психология тарихы. 11-басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы. – 2018 жыл. – 448 бет.
12. Уоллейс П. Интернет психологиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 356 бет.

Economic Sciences

Problems of innovations commercialization at industrial enterprises of the Republic of Kazakhstan

Toxambayeva Alua Burashevna

Jr. scientific assistant of the of the Institute for Digital Economy Research of Karaganda University named after academician Y.A. Buketov, PhD student, senior lecturer of the Management Department

Innovations, as one of the most important components of the modern economy, act as a "stepping stone" to increasing the competitiveness of industrial enterprises, that is, a stable, economically secure future of the country. Their importance in the development of the economy is growing every year. The process of innovations commercialization is associated with a set of actions from identifying of the commercial using prospects of a new product to selling it on the market with subsequent obtaining of commercial effect. As part of this process, innovation producers create and promote innovations to consumers in order to make a profit, therefore, the production-marketing activities of industrial enterprises should be, primarily, focused on the introduction of advanced technologies and the manufacture of innovative products, the creation and development of long-term demand for new goods [1].

The Republic of Kazakhstan (by the end of 2022) ranked 83rd place in the Global Innovation Index (79th – in 2021 year) (Table 1).

Table 1
Kazakhstan's position in the Global Innovation Index

Indicators of the global innovation index	2021	2022	Deviation (+/-)
	79	83	-4
1. Institutes	45	52	-7
Political environment	62	61	+1
Regulatory environment	49	49	-
Business environment	31	57	-26
2. Human capital and research	66	60	+6
Education	78	73	+5
Higher education	48	42	+6
Research and development	54	51	+3
3. Infrastructure	58	58	-
ICT	29	25	+4
Basic infrastructure	49	52	-3
Environmental sustainability	99	98	+1
4. Development of the domestic market	80	90	-10
Credits	81	91	-10
Investment	101	102	-1

Trading, diversification and market scale	53	66	-13
5. Business development	78	68	+10
Knowledge workers	52	45	+7
Innovative connections	120	123	-3
Knowledge assimilation	97	89	+8
6. Technology development and knowledge economy	86	81	+5
Knowledge creating	66	66	-
Knowledge influence	110	93	+17
Knowledge dissemination	91	71	+20
7. Results of creative activity	110	118	-8
Intangible assets	105	115	-10
Creative products and services	96	106	-10
Online-creativity	83	82	+1
Note: compiled by the author according to the source [2].			

The data in Table 1 allow to conclude that there are improvements in the republic in such factors as: "Human capital and research", "Business development" and "Technology development and knowledge economy". So, analyzing the "Human capital and research" factor, it should be noted that its level has risen by 6 positions: from 66th to 60th place, this is largely due to the improvement of science funding, the allocation of more educational grants for the training of specialists for various sectors of the country's economy.

High positions are also noted in the indicator "Business development": Kazakhstan has risen by 10 points: from 78 to 68th place. The country's strong point within this factor is a significant proportion of employed women with academic degrees – 20,7% of the total number of employed or 31st place in the ranking. If consider the factor of "Technologies development and knowledge economy", Kazakhstan has also improved its position here, rising from 86 to 81 places, thanks to noticeable improvements in the context of such sub-factors as "Knowledge impact" (+17 points) and "Knowledge dissemination" (+20 points). It should also be noted that the country occupies high competitive positions in the context of this factor by two indicators:

1. The share of resident applications for a utility model filed to the national Patent office: 1,6% of GDP, according to the rating (14th place);
2. the growth rate of real GDP per employed person, on average, over the past three years – 2,2% (31st place).

A slight decrease in positions is noted for creative goods and services, online-creativity: from 83 to 82 place.

Of course, this rating allows to judge about many indicators and parameters that directly or indirectly affect to the processes of effective commercialization of innovative developments by the industrial sector of the country.

As a rule, the essence of innovations commercialization is to generate income from their using in their production, or from their sale on the market. That is, an interested customer (consumer) pays for research and experimental design developments (hereinafter referred to as R&D) or a license for the technology, then the developers receive the necessary funding. However, the relationship "science – technology – money", implying the promotion of an innovative project from one stage to another, is possible if there is a mandatory feedback between the preliminary results of R&D and the market. Because, in the conditions of market development, it is possible to get money in the case of the ability of innovation to strengthen someone's competitive advantage, then, accordingly, it should bring or increase the profit to the interested entity [3].

The orientation of the innovation activity of industrial enterprises for reducing of marketing costs and increasing of current incomes, as a rule, does not contribute to the growth of the interest of enterprises in the introduction of innovations. At the same time, the promotion of innovations to the market as part of the process of their commercialization is often problematic.

Currently, most part of Kazakhstan's industrial enterprises (except those that work under government orders) do not have high scientific and technical potential. Therefore, the innovative development of domestic industry becomes relevant on the basis of the organization of cooperation between production and innovative business, focused on the creation or implementation of competitive innovations capable to commercialization. Thus, the costs of technological innovations in the manufacturing industry by the end of 2021 year amounted to 421177,4 million tenge, which is significantly reduced compared to 2016 year, where they were fixed at the level of 1197059,4 million tenge (Figure 1).

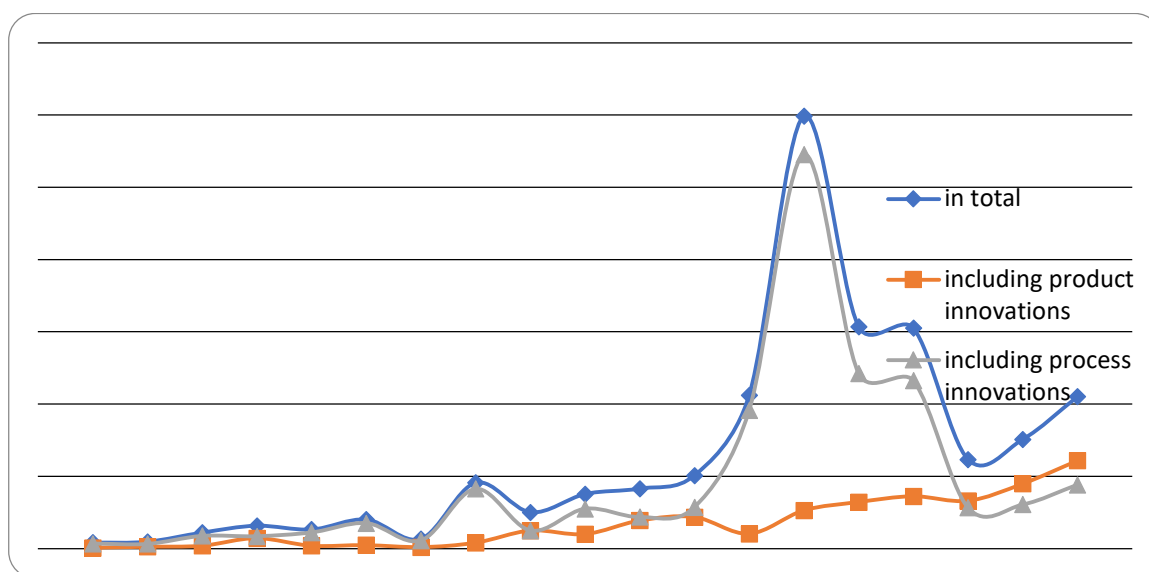

Figure 1. Costs to technological innovations in the manufacturing industry, million tenge
 Note: compiled by the author based on the source [4].

Among the significant problems in the field of innovations commercialization at industrial enterprises of the Republic of Kazakhstan are:

1. The problem of finding financing of the commercialization of innovations process, because the process of commercialization of innovations requires significant financial, labor and other resources. Often, industrial enterprises are forced to finance R&D conducted by innovative enterprises themselves, because the latter are not able to carry out self-financing. Investments in these developments are the most high-risk, which contributes to a decrease of the overall level of efficiency of enterprises innovative development.

2. Problems related with communication when there is no effective working scheme of search organizing and interaction of industrial enterprises with an innovative business entities. Enterprises need to independently search of strategic partners, interested stakeholders in the information market environment, independently conducting their assessment and expertise, organizing cooperation. This contributes to increasing of the labor intensity and reducing of the efficiency of innovative development of enterprises.

3. A low level of application of the potential opportunities of the innovation market, whereas a large number of innovative products and solutions offered could contribute to ensuring of a high profits as a result of the introduction of innovations into production, and, as a

consequence, the lack of specific directions and indicators of the selection of promising research and development projects.

4. Possible "leakage" of production secrets, the appearance of counterfeit products or non-compliance with the terms of contracts when using the method of commercialization with the transfer/alienation of development rights to another party. The insufficiently developed system of commercialization of innovations does not allow fully develop and implement innovative projects, which has a general negative impact [5].

5. Legal problems. Because the legislative framework at the regional, economic levels is often characterized by contradictory legal attitudes, for example, in the characteristics of the legal status of various types of innovations (intellectual products); in the absence of a scientifically sound of methodological and methodological base (effective econometric methods) for assessing the level of commercializability of innovative products, there is an insufficiently developed infrastructure that ensures the effective commercialization of innovations and all innovative activities in general [6].

6. Low proportion of developments that are actually brought to the process of development, implementation, serial production. Currently, there is a relatively low cost of innovative products (innovative solutions, intellectual property), which leads to their purchase from individual groups of developers, individual scientists.

To solve the existing problems in the field of commercialization of innovations at industrial enterprises, it is necessary to develop and implement mechanisms, which would allow the interaction of innovative business, industrial enterprises with investors engaged in venture financing at the macroeconomic level.

References:

1. Bazarov, D.T. Features of the innovation process in the Republic of Kazakhstan // New generation and modern problems of economic development of the Republic of Kazakhstan. Materials of the Republican scientific and practical conference of students and undergraduates, February 24, 2023 – Scientific electronic edition. – P. 93.
2. Global Innovation Index. <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2022.pdf>
3. Artemyev, A.A. Commercialization of innovations: the essence and problems / A.A. Artemyev, P.A. Kohnno, I.A. Lepekhin // Bulletin of the Tver State Technical University. Series: Social Sciences and Humanities. – 2019. – № 4(19). – P. 61-68. – EDN ZORZKD.
4. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. [electronic resource]. Access mode: https://new.stat.gov.kz/ru/search/index.php?q=%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8&s=&PAGEN_1=2
5. Dzhabrailov, D.H. Problems of commercialization of innovations in the Russian Federation / D.H. Dzhabrailov, H.A. Beksultanova // Trends of the development of science and education. – 2022. – No. 84-3. – P. 56-58 – DOI 10.18411/trnio-04-2022-108. – EDN UIINWJ.
6. Dorozhkina, O.K. Problems of commercialization of innovations at industrial enterprises / O.K. Dorozhkina, I.N. Dorozhkin, I.A. Shinkevich //. – 2015. – № 32. – P. 60-61. – EDN TWKLMZ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ NEET САНАТЫНДАҒЫ ЖАСТАР

Газизова Майя Ривелевна

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Андатпа. Жастардың еңбек нарықтарының жағдайын және жалпы жастар үшін мүмкіндіктердің негізгі көрсеткіші оқымайтын, жұмыс істемейтін немесе кәсіби даярлықтан өтпейтін жастардың немесе NEET-жастар (not in Employment, Education or Training) саны болып табылады. Қазіргі уақытта жұмыспен қамту және білім беру саласында жоқ жастар, әсіресе олардың санының өсу мәселелерін талдау еңбек нарықты зерттеуде өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Жұмыста NEET санатының құрамы мен себептері қарастырылған. Сонымен бірге Қазақстандағы жастар еңбек нарығының көрсеткіштері талданған.

Түйін сөздер: жастар, NEET-жастар, жұмыссыз жастар, еңбек нарығы, жұмысбастылық, жұмыс күші, NEET санатының құрамы

Жастардың еңбек нарығына қатысуына қатысты көрсеткіштер олардың жағдайын толық сипаттамайды, себебі олардың көп бөлігі білім алушылар болып табылғандықтан нәтижесінде өздерін жұмыс күшіне жатқызбайды. Демек, еңбек нарығына қатысудың дәстүрлі көрсеткіштері жастар жағдайында шектеулі мәнге ие деп айтуға болады [1]. Осы тұрғыда NEET санаты кеңінен қолданылуда. NEET санатына 15 пен 29 жас аралығындағы жұмыспен қамту, білім беру немесе кәсіби даярлықта жоқ жастар жатады, сондықтан әлеуметтік оқшаулану және еңбек нарығынан шығару қаупі жоғары.

NEET санаты алғаш рет Ұлыбританияда 1990 жылдардың ортасында пайда болып [2], бүгінде зерттеу және саясат деңгейінде кеңінен қолданыла бастады. Сонымен қатар «NEET-жастарының үлесі» көрсеткіші салыстырмалы жаңа болғанымен, дегенмен барлық дерлік елдерде экономикалық дамуына қарамастан маңызға ие болуда.

Қазіргі уақытта көптеген зерттеушілердің назарын негізінен жастардан тұратын осы ерекше топ аудартады, себебі NEET – арнайы тобымен толықтырылған біртекті емес қауымдастық.

NEET санаты жастар арасындағы осалдықтардың кең ауқымын қамтиды және қолайсыз экономикалық және еңбек жағдайлары мен шектеулі әлеуметтік ұтқырлық сияқты салдарға әкеледі. Сонымен қатар NEET санаты әлеуметтік оқшаулану қаупін арттырады және жастардың экономика мен қоғамға қосқан елеулі үлесін шектейді [3]. Мәселен олар қоғам экономикасына, осы жастардың отбасыларына, олардың жеке және кәсіби дамуына, сондай-ақ жалпы қоғамға елеулі әсер етеді. Лайықты жұмыстың болмауы, әсіресе егер мұндай жағдай қандай да бір білім алғаннан кейін көп ұзамай пайда болса, адамның болашағына, оның кәсіби дамуына қауіп төндіруі мүмкін және көбінесе әлеуметтік оқшаулануға әкеледі.

NEET санатының жұмыссыз жастардан айырмашылығы – бұл жұмыс іздейтін экономикалық белсенді адамдар ғана емес, сонымен қатар еңбек нарығына шықпаған және шыққысы келмейтіндер де бар адамдардың кең ауқымы.

NEET-жастар тобы өзінің құрамы бойынша біртекті емес болып келеді [4]. Бастапқыда Халықаралық еңбек ұйымы NEET-жастарының құрамында екі топты ажыратқан:

жұмыссыздар (жұмыссыз, бірақ оны белсенді түрде іздейді және бастауға дайын) және жұмысқа орналасудың балама тәжірибелерін қолданатын экономикалық белсенді емес жастар. Кейінгі уақытта жіктеме жеті топқа дейін кеңейтіліп, олар NEET санатына түскен жастардың мәртебесін анықтап қана қоймай, олардың осы топта болу себептерін де көрсетті. Алғашқы үш топты уақытша, бір жылға дейін немесе одан да көп уақыттағы жұмыссыздық жағдайында жас адамдар құрайды. Келесі үш топ денсаулықтың шектеулігі немесе мүгедектік, туыстарына күтім жасау міндеттерін орындау немесе жұмыс таба алмау секілді бірқатар себептерге байланысты белсенді емес жастарды біріктірді. Соңғы топқа басқа да себептерді қамтыды [5].

Сонымен қатар, NEET санатына жастардың ену себептерін анықтау өзекті болып табылады. Ол үшін екі көрсеткіш қолданылуы мүмкін: жеке тұлғаның жеке сипаттамалары және оның отбасының (ата-анасының) сипаттамалары. Біріншінің көмегімен білім деңгейі төмен немесе сапасыз білім алған адамдар анықталады, өйткені білім деңгейінің төмендігі, әдетте, еңбек нарығында табысты іске асыру тұрғысынан жастар үшін басты кедергі болып саналады. Екіншісі ата-ана отбасының сипаттамаларына байланысты: жұмыссыз ата-аналар, білімі төмен ата-аналар, көп балалы ата-аналар, үй шаруашылығының табысы төмен шағын немесе шалғай елді мекендерде тұру. Демек, осы факторлардың барлығы жас адамның еңбек нарығынан және білім беру саласынан тыс қалуына себеп болуы мүмкін [6].

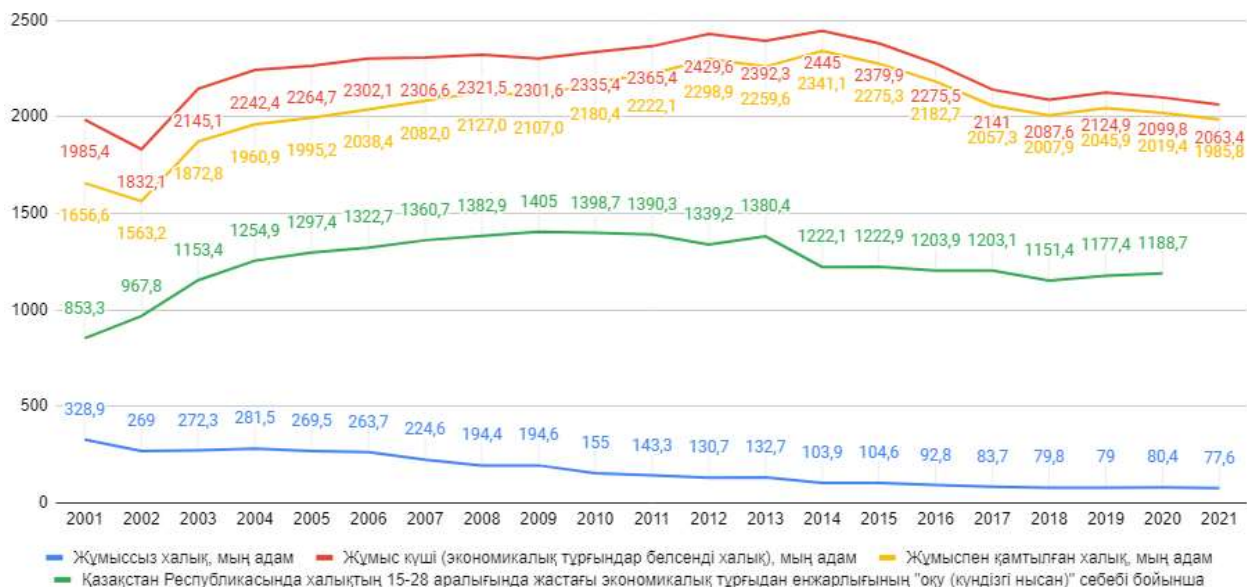
Еурофонд (Eurofound) өзінің алдыңғы зерттеулеріне негізделіп және деректерін пайдалана отырып, жаңа жіктеме негізінде жасалған NEET санатының жеті сипаттамасын бөліп көрсетті (Кесте 1).

Кесте 1 – NEET санатының құрамы

Топ	Сипаттамасы
Қайта түсуші (Re-entrants)	бұл санатқа жақын арада жұмысқа, оқу орындарына немесе даярлыққа келетін және көп ұзамай ресми арналар арқылы адами капиталды жинауды бастайтын немесе қайта бастайтын жастар кіреді.
Қысқа мерзімді жұмыссыздар (Short-term unemployed)	бұл санатқа жұмыссыз, жұмыс іздеп жүрген және екі апта ішінде жұмыс істей алатын, сондай-ақ бір жылдан аз жұмыс істемейтін барлық жастар кіреді.
Ұзақ мерзімді жұмыссыздар (Long-term unemployed)	бұл санатқа жұмыссыз, жұмыс іздеп жүрген және екі апта ішінде жұмыс істей алатын және бір жылдан артық жұмыс істемейтін барлық жастар кіреді. Осы санаттағы адамдар әлеуметтік оқшаулану және еңбек қызметін тоқтату қаупі жоғары.
Денсаулық шектеулігі немесе мүгедектік себебінен жұмысқа кірісе алмай (Unavailable due to illness or disability)	бұл санатқа ауру немесе мүгедектік себебінен екі апта ішінде жұмыс іздемейтін немесе жұмысқа кірісе алмайтын барлық жастар кіреді. Бұл топқа көбірек әлеуметтік қолдауды қажет ететіндер кіреді, өйткені ауру немесе мүгедектік олардың ақылы жұмысты орындай алмайтындығын білдіреді.
Отбасылық міндеттерге байланысты жұмыссыздар (Unavailable due to family responsibilities)	бұл топқа жұмыс іздемейтіндер немесе жаңа жұмысқа кірісе алмайтындар кіреді, өйткені олар балаларға немесе мүгедек ересектерге қамқорлық жасайды немесе басқа да маңызды емес отбасылық міндеттері бар.
Жұмыстан бас тартқандар (Discouraged workers)	бұл топқа жұмыс іздеуді тоқтатқан барлық жастар кіреді, өйткені олар үшін жұмысқа орналасу мүмкіндігі жоқ деп санайды. Бұл негізінен әлеуметтік оқшаулану қаупі жоғары, жұмыс өмірінде нашар жұмыс нәтижелеріне тап болу ықтималдығы жоғары және өмір бойы жұмыстан шығу қаупі жоғары осал жастар.
Басқа белсенді еместер (Other inactive)	бұл топқа NEET болу себептері алдыңғы алты санаттың ешқайсысына жатпайтын барлық NEET кіреді. Бұл топ NEET мәртебесінің себебін көрсетпегендерден тұрады.
Ескерту - [7] Әдебиет негізінде құралған	

Қазақстанда «Жастар» ҒЗО зерттеу нәтижелері бойынша НЕЕТ санатындағы жастардың келесі топтарын белгіледі: жаңа түлектер, уақытша жұмыссыздар, ауыл жігіті, жас ана, орта мектеп бітірген және қандай да бір себеппен колледжге немесе жоғары оқу орнына түсе алмаған «мектеп түлектері» өкілдері «ауыл жігіті» немесе «жас ана» санатына біртіндеп еніп кетуі мүмкін [8].

Еңбек нарығының жастар сегменті экономикада болып жатқан өзгерістерге сезімтал экономикалық жүйенің бөлігі болып табылады. Бүгінде еңбек нарығына қатысты жастарды жұмысқа орналастыру, бірақ сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігі жағдайында олар ерекше айқындыққа ие болады. Төмендегі суретте 2001-2021 жж. аралығындағы Қазақстандағы жастар еңбек нарығының көрсеткіштері берілген.

Сурет 1. 2001-2021 жж. аралығындағы Қазақстандағы 15-28 жастағы жастар еңбек нарығының көрсеткіштері, мың адам

Ескерту – [9] Әдебиет негізінде құралған

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми мәліметтеріне сәйкес елдегі жастар жұмыссыздығы көрсеткішінің серпіні жастар еңбек нарығындағы оң үрдістерді көрсетеді демек аталған көрсеткіш жиырма жыл аралықта 4,2 есе төмендеген. Сондай-ақ, қарастырылған кезеңде жұмыс күшінің (экономикалық тұрғындар белсенді халық) төмендеуі байқалады, осындай тенденцияның себебі ХХ ғ. 90-жылдарының соңында туу көрсеткіштерінің төмендеуіне, сәйкесінше қазіргі уақытта жастар тобының да азаюына байланысты болуы мүмкін. Дегенмен де жұмыспен қамтылған жастардың саны 2001-2021 жж. аралығында айтарлықтай ұлғайған (Кесте 2).

Кесте 2 – Қазақстандағы NEET-жастар үлесі, пайызбен

	2001	2011	2021
Қазақстан Республикасы	18,6	7,8	6,9
Ақмола	17,6	6,8	8,0
Ақтөбе	15,2	3,4	7,3
Алматы	22,2	9,1	6,9
Атырау	20,5	6,4	5,5
Батыс-Қазақстан	22,5	7,4	3,1
Жамбыл	18,1	8,8	7,3
Қарағанды	19,9	8,8	9,9
Қостанай	17,6	7,4	4,9
Қызылорда	31,8	7,8	7,9
Маңғыстау	15,5	12,6	7,3
Оңтүстік-Қазақстан	19,5	7,4	-
Павлодар	14,2	6,6	4,9
Солтүстік-Қазақстан	16,6	8,2	6,5
Түркістан	-	-	8,5
Шығыс-Қазақстан	14,5	9,8	6,3
Астана қаласы	10,6	11,6	7,0
Алматы қаласы	16,3	4,5	6,1
Шымкент қаласы	-	-	6,6
Ескерту – [9] Әдебиет негізінде құралған			

Қазақстанда 2001 жылмен салыстырғанда 2021 жылы NEET-жастар үлесі шамамен 2,7 есе төмендеген. 2001 жылғы көрсеткіштер бойыша ең жоғары мән Маңғыстау облысында байқалған, бұл шамамен республикалық мөлшерден 13%-дан астам болған, кейінгі жылдарда аталған өңірде осы көрсеткіш 7,3%-ды құрап, шамамен 2021 жылғы мемлекеттің деңгейден 0,4% жоғары болды. Бұл кезеңде өңірлер бойынша NEET-жастар үлесінің ең жоғары көрсеткіші Қарағанды облысына (9,9%) тән болды. Ал ең төменгі көрсеткіш бойынша жетекші орында 2001 жылы Астана қаласында (10,6) болса, 2011 жылы Ақтөбе облысында (3,4%), 2021 жылы Батыс – Қазақстан облысында (3,1%) байқалды.

Білім беру және жұмыспен қамту салаларынан алшақтау жастардың табысты жұмысқа орналасу және қоғамның әлеуметтік құрылымына интеграциялану мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді [10].

Дегенмен, бұл әртарапты топ, өйткені адамдар көптеген себептерге байланысты NEET болуы мүмкін, сондықтан бұл себептердің маңыздылығын түсіну және осы санаттың жіктемесін айқындау мақсатты саясат шараларын анықтау үшін өте маңызды.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын жоба шеңберінде орындалды (№AP09259065 Грант).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Bălan M. Methods to estimate the structure and size of the “neet” youth //Procedia Economics and Finance. – 2015. – Т. 32. – С. 119-124.
2. Saczyńska-Sokół S. et al. Supporting NEETs—challenges facing labor market institutions in Poland //Oeconomia Copernicana. – 2018. – Т. 9. – №. 1. – С. 159-173.
3. Generalao I. N. Youth not in employment, education or training in Asia and the Pacific: trends and policy considerations. – 2022. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/documents/publication/wcms_860568.pdf
4. Варшавская Е. Я. Российская NEET-молодежь: характеристики и типология //Социологические исследования. – 2016. – №. 9. – С. 31-39.
5. Буланова М. Б., Артамонова Е. А. NEET-молодежь: потребительское поведение в новой реальности //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2022. – Т. 22. – №. 1. – С. 113-125.
6. Герасимова, И. А. Статистические аспекты изучения и оценки NEET-молодежи / И. А. Герасимова, О. Н. Федосова // Проблемы учета, анализа, аудита и статистики в условиях рынка: Ученые записки. Том Выпуск 25. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", 2022. – С. 236-239.
7. Eurofound (2016), Exploring the diversity of NEETs, Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1602en.pdf
8. «Қазақстан жастары – 2021: Тәуелсіздікке – 30 жыл» ұлттық баяндамасы. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2021: 30 лет Независимости». National report «Youth of Kazakhstan – 2021: 30 years of Independence». <https://www.eljastary.kz/upload/iblock/0e6/lxtjt7dlq0xu1a7hjm540sw3fzxzdhycd.pdf>
9. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми мәліметтері <https://www.stat.gov.kz/>
10. Устинова К. А., Попов А. В. Объективные и субъективные барьеры трудоустройства молодежи в современной России //Вестник НГУЭУ. – 2018. – №. 3. – С. 51-64.

UDC 332.3:502.131.1

ECONOMIC ASPECTS OF ECOLOGY (example of Kazakhstan)

TEN EVELINA IGOREVNA

Narkhoz University NJSC, Almaty, Republic of Kazakhstan

Academic advisor:

SERKEBAYEVA R.K.

PhD, ass. professor

Abstract. This paper covers the interaction of ecology and economics. Present trends of economic activities cause irreparable damage to the ecosystem, and environmental degradation, in turn, can lead to a long-term economic downturn. The economy must function to prevent planetary poisoning by providing incentives that promote the efficient use of resources and waste disposal.

Keywords: economy and ecology interaction, natural environment, ecological situation.

The urgency of the issue is associated with the growing interest in the concept of "green economy" development by the global community in connection with environmental pollution. This has prompted the development of new criteria for the competitiveness of companies in the market. More and more companies implement environmental practices as new tools to minimize business risks, attract investors and improve financial performance.

Ecology refers to the natural environment, while economics refers to the reproduction process. At first glance, these concepts are not interrelated and independent. In practice, eco-friendly zero-waste production and consumption affect all aspects of society. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) has stated that polluted air leads to an increase in mortality [1] and a drop in people's ability to work, and consequently slows GDP growth, so paying attention to only one of them and ignoring the other can have disastrous consequences.

A stable relationship between the economy and the ecosystem is important for sustainable economic growth. Two aspects are taken into account. The first is the consequence of accelerated economic growth leading to the degradation of nature, i.e. environmental disorder. As production grows exponentially, so do all productive resources, the use of capital grows, and waste grows too causing pollution of nature along an exponential curve.

The second aspect is considering sustainable economic growth as the balanced and rational management of natural resources in the interests of present and future generations. Here, when making environmental decisions, priority shall be given to saving natural ecological systems and ensuring their sustainable functioning, water saving, energy saving and increasing energy efficiency, reducing the consumption of non-renewable energy and raw material resources, using renewable energy sources, minimizing waste generation, and using them as recyclable materials. Consequently, the economy is associated with economic activity, use of natural resources, and making profits, then ecology means always an investment in its conservation. According to preliminary estimates of experts, the potential "eco-GDP" in Kazakhstan is much higher than in Europe (2.2%), South Korea (3.3%), Japan, and other countries with poor natural resources and high population density [2]. At the same time, environmental problems leave much to be desired, there is a disproportionate contribution to GDP from the use of natural resources and the return on it – the distribution of funds for the environment. Spending

on environmental protection does not exceed 0.67%, although the use of natural resources is more than 23% of GDP [3].

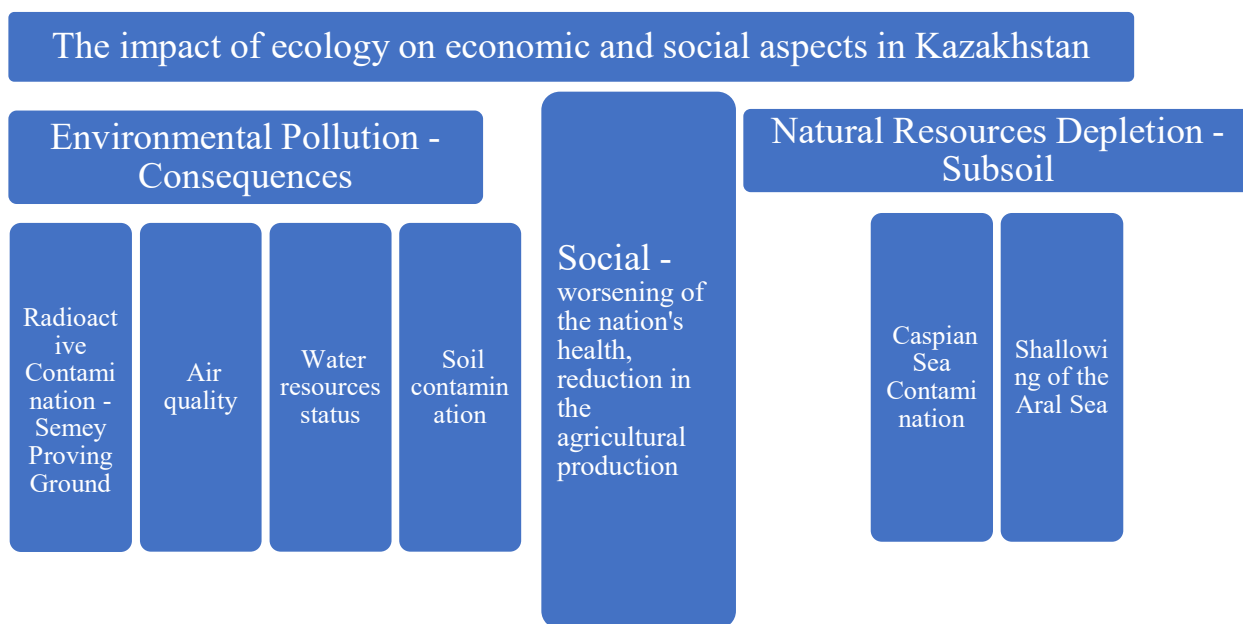

Fig. 1. – Environmental, economic and social risks

Note: compiled by the author

The climate change efficiency index in Kazakhstan is assessed in four categories. For the country, these figures for 2021 are:

- 1) greenhouse gas emissions – 7.18 points (63rd place);
- 2) renewable energy – 2.54 points (59th place);
- 3) energy use – 5.06 points (63rd place);
- 4) climate policy – 5.03 points (54th place) [4].

In the CCPI 2022 ranking Kazakhstan was placed 64th. A third of the investment volume in 2021 was in Zhambyl region – 39.1 billion tenge, Aktobe region (18.8 billion tenge), Nur-Sultan (14.2 billion tenge) and Atyrau region (11 billion tenge).

To a high degree, this situation was due to the depreciation of fixed assets, inefficient use of resources and production due to the low technology level. Therefore, about 70% of investments in the manufacturing industry in 2022 were directed to the metallurgy industry, manufacturing of chemical and food products [5].

According to the Paris Agreement, low-carbon development will be the main economic model, and the energy sector in the country remains the main source of greenhouse gas emissions. Low-carbon economy is an economy based on energy efficiency, reduction of greenhouse gas emissions, and increasing the share of renewable energy sources. And as a country exporting hydrocarbons, Kazakhstan faces the issue of restructuring the economy, first of all, the coal industry and energy. But since the cost of alternative energy production is currently high, so the mass shift to renewable sources, according to some economists, is irrelevant, since traditional sources are cheaper, and investments will pay back for a long time [6].

At the same time, "green" projects with subsidized interest rates on loans and coupon rates on "green" bonds are developing in the country. The state thereby intensifies the work on the introduction of environmentally friendly technologies. The first green bonds on the AIX exchange were placed by the Damu Fund to the amount of 200 million tenge, which was used for financing small and medium-sized businesses (SMB) to implement small-scale projects on renewable energy sources (RES) [7]. The RES share in total electricity generation in 2022 is 4% [8].

In the medium term, it is planned to increase the share of electricity from renewable sources and to complete the formation of a unified energy system for the republic.

The introduction of knowledge-intensive green technologies requires the development of the production facilities of enterprises. This means that support is comprehensive in nature – from financial support for large innovative "green" projects to scientific developments in this area. For example, the European Bank for Reconstruction and Development has allocated about \$30 million under the Green Economy Financing Facility in Kazakhstan [9]. The funds were intended for investments of households and small businesses in "green" engineering solutions. With the right motivation, an effective processing chain is built from the production to consumption of goods and their recycling. Moreover, these are additional jobs in regions located far from large cities. The regions receive taxes, and the companies that implement the project take on specific obligations to local residents. Therefore, depending on the participation in environmental projects, companies are divided into the following types.

Table 1 – Types of environmental and economic development of enterprises in the republic

Types	Objective	Efficiency
Traditional management	Pollution control within the enterprise and the adjacent territories	Reducing the environmental impact
Sustainability management	Preventing pollution within the enterprise, in adjacent areas, and on a global scale	Reducing the man-made impact on the environment against the background of receiving environmental and economic dividends

Note: compiled in view of Kazakhstani practice [10]

Having a reputation of a company observing "green" principles is beneficial for many reasons – from competitiveness in capital markets to greater attractiveness to consumers. These companies can enjoy preferences from the supervisory authorities: easing of inspections, the opportunity to include the costs of environmental protection measures in mandatory non-tax payments.

Eco-friendly companies are rarely involved in social-environmental conflicts. It all helps to do business under comfortable circumstances. In the EU, green procurement is built smoothly into the overall procurement system, policies, and operations of government agencies. In the U.S., the Environmental Protection Agency's "Environmentally Preferable Procurement Program" operates to help purchasers comply with environmental requirements and thereby stimulate the market for "green" products. In Japan and China, preference in the procurement of certain groups of goods is to be given to goods that have an eco-certificate – eco-label. All this encouraged the government to develop domestic eco-labels - confirmation of compliance at the level of world standards and to support domestic manufacturers to compete in the market against the products of foreign companies.

Table 2 – Dynamics of investment in fixed capital aimed at environmental protection

(billion KZT)

Investment in fixed capital	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	24.7	27.4	20.7	41.5	48.3	15.5	18.9	52.3	93.7	115.9	118.9

Note: [4]

For emission control, the regulation on the automated emission monitoring system at large industrial enterprises came into force, it is aimed at collecting reliable information about the emissions of each enterprise. Thus, the Atyrau Oil Refinery received an environmental permit for the year 2023, taking into account the emission standards reduced by 5.6% (from 19.5 thousand tons to 18.4 thousand tons). According to the national project "Zhasyl Kazakhstan" (Green Kazakhstan) this enterprise must reduce emissions of pollutants and reach the figure of 15 thousand tons by 2025 [11].

The line between territorial levels is always conditional: local problems together form regional problems, while regional problems can grow into global ones. Mechanisms of economic ecosystem management involve methods of economic incentives for local enterprises and large companies to undertake economic activities on a financial basis, both financing of environmental protection measures and withdrawal of part of the profits from natural resource users.

In the latter case, the world taxation practice for subsoil users is arranged in such a way that the tax burden on the resource sector of the economy, as a rule, exceeds the tax burden on the non-resource sector. Among the oil-producing countries, the highest tax deductions to GDP ratio is observed in Norway, Great Britain, Brazil, and Canada – more than 30 % [12]. The tax burden on the oil and gas sector in Kazakhstan turns out to be about 25 percent; the tax burden on the mining and metallurgical complex (MMC) does not exceed 9 percent. And this is practically equal to the burden of entrepreneurs operating in the non-resource sector [13].

The system of economic mechanisms of environmental regulation in the republic differs from the system implemented in Western countries. The latter include taxes on products, such as energy sources, as well as targeted taxes on emissions/discharges of certain pollutants. Kazakhstan has a system of payments for emissions, air and water pollution, as well as for solid waste generation and sulfur disposal. And according to experts, there are reserves for their growth, since about 30% of revenues from environmental payments are used to finance environmental protection measures. In fact, environmental payments are used at the local level as a form of subsidy for other (economic or social) projects. The use of environmental payments for budgetary purposes, rather than stimulating effective measures to prevent and reduce the harmful effects on the environment, deprives them of their function as an adequate economic control mechanism for environmental protection and the use of natural resources, as they have no significant impact on improving the environment.

Table 3 – Payment rates for pollutant emissions from January 1, 2022 to January 1, 2025

(MCI)¹

№	Types of pollutants	Rates per 1 ton
from fixed sources		
1.	Sulfur oxides (SOx)	10
2.	Nitrogen oxides (NOx)	10
3.	Dust and ash	5
4.	Lead and its compounds	1,993
5.	Hydrogen sulfide	62
from flaring of associated and/or natural gas		
1.	Hydrocarbons	44.6
2.	Methane	14.6
3.	Mercaptan	199,320
from mobile sources		
	Fuel types	Rate per 1 ton of fuel used
1.	For unleaded petrol	0.33
2.	For diesel fuel	0.45
3.	For liquefied, compressed gas, kerosene	0.24

Note: [14] ¹ MCI (Monthly calculation index for 2023) = 3,450 tenge

Particular attention is paid to reducing emissions in the context of large polluting enterprises, as shown in Table 3. They pay higher rates.

Protection of the natural environment and improvement of the quality of life play different roles in different countries because along with the countries where environmental destruction is an important problem, such countries as Kazakhstan are at the stage of becoming ecological balance. There is a high level of air pollution in cities, 97% of municipal solid waste ends up in uncontrolled waste landfills and waste disposal sites that do not meet sanitary standards [15].

Despite the progress made in improving environmental policies, the volume of natural resources used is increasing and emissions of pollutants are also growing. Environmental security, as an integral part of national security, is a prerequisite for sustainable development. At the same time, world practice shows that unresolved environmental issues and the low level of ensuring their own environmental security are the cause of serious political, social, and even military conflicts [16]. The economy must function to prevent planetary pollution by providing motivation to promote the efficient use of resources and waste disposal.

REFERENCE

- [1] Штефан Астрем и Тициано Пигнателли Исследование ОЭСР состояния загрязнения воздуха. Цена бездействия
https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2019/AIR/Capacity_Building/BAT_workshop_2019/4_4_TFTEI_TFIAM_OECD_Study_Pignatelli_п_с_1_.pdf (Stefan Astrem and Tiziano Pignatelli OECD Air Pollution Study. The Cost of Inaction)
- [2] ECO-MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN <https://scienceforum.ru/2014/article/2014004538>
- [3] Шакишев К.Д. Рецензия на диссертационную работу Проблемы правового обеспечения механизма экономического регулирования окружающей среды и природопользования в РК.
<https://www.enu.kz/downloads/materials/retsenziya-shakisheva-k-d.pdf> (Shakishev K.D. Review of thesis Issues of Legal Support for the Economic Regulation Mechanism of the Environment and Use of Natural Resources in the Republic of Kazakhstan)

- [4] <https://csd-center.kz/baza-znaniy/kazakhstan-okazalsya-na-poslednem-meste-v-mirovom-ekologicheskom-reytin.html?lang=ru>
- [5] <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html> Kazakhstan's Economy 2023. Figures, analysis, forecasts. – January-September 2022.
- [5] Спад инвестиций наблюдается в обрабатывающей промышленности Казахстана <https://kz.kursiv.media/2022-05-26/spad-investicij-nabljudetsya-v-obrabatyvajushhej-promyshlennosti-kazahstana/> (Investment Decline Observed in the Manufacturing Industry of Kazakhstan)
- [6] Казахстан начал осваивать зеленое финансирование https://forbes.kz/process/energetics/zeleniy_svet_1_1606715379/ (Kazakhstan Starts to Disburse Green Funding)
- [7] https://damu.kz/news/detail.php?ELEMENT_ID=27805
- [8] По итогам 2022 года во всех секторах обрабатывающей промышленности наблюдается позитивная тенденция роста <https://dknews.kz/ru/ekonomika/270890-po-itogam-2022-goda-vo-vseh-sektorah> (At the end of 2022 there is a positive growth trend in all sectors of the manufacturing industry)
- [9] ЕБРР выделит \$30 млн на финансирование зеленой экономики в РК <https://kapital.kz/finance/89938/yebrr-vydelit-30-mln-na-finansirovaniye-zelenoy-ekonomiki-v-rk.html> (EBRD to Provide \$30 Million to Finance Green Economy in Kazakhstan)
- [10] Ферару Г. С. Методология устойчивого развития предприятия лесопромышленного комплекса как эколого-экономических систем. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук, Москва – 2009 (Feraru G. S. Sustainable Development Methods of Forestry Industrial Enterprises as Ecological and Economic Systems. Author's thesis for the Doctor's degree in economics, Moscow – 2009)
- [11] **Штрафы на 40 млн тенге наложены на Атырауский НПЗ** https://www.inform.kz/ru/shtrafy-na-40-mln-tenge-nalozheny-na-atyrauskiy-npz_a4010597 (Atyrau Refinery fined 40 million tenge)
- [12] Рыкова И.Н. Налоговая нагрузка в нефтегазовом секторе: в поисках эффективности http://www.nifi.ru/images/FILES/NEWS/rspp_tek/nalogooblozhenie_rspp_prez.pdf (Rykova I.N. Tax Burden in the Oil and Gas Sector: In Search of Efficiency)
- [13] О налоговой нагрузке нефтегазовых компаний <https://www.kazenergy.com/ru/press-center/news/2689/> (On the Tax Burden of Oil and Gas Companies)
- [14] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37252770&pos=39;-57#pos=39;-57
- [15] **Экологическое движение Казахстана ставит перед собой реальные задачи** <https://www.igtipc.org/ru/news-res/446-ekologicheskoe-dvizhenie-kazahstana-stavit-pered-soboj-realnye-zadachi> (The Ecological Movement of Kazakhstan Sets Real Tasks)
- [16] Экологические проблемы Казахстана на современном этапе <https://articlekz.com/article/18340> (Eco-problems of Kazakhstan at the Present Stage)

Chemical Sciences

АЛКИЛИРОВАНИЕ БЕНЗОЛА ЭТАН-ЭТИЛЕНОВОЙ ФРАКЦИЕЙ

Сулейманов Руслан Низами оглы

Магистрант кафедры химической технологии, Азербайджанский Государственный Университет Нефти И Промышленности

Аннотация: Изучение процесса алкилирования бензола и получения ценного продукта – стирола, а так же целесообразное использование цеолитов в качестве катализаторов алкилирования бензола этаном и этан-этиленовой фракцией.

Ключевые слова: бензол, этилен, этилбензол, катализатор, цеолит, алкилирование

Введение

Среди многочисленных процессов нефтехимического синтеза производство этилбензола занимает одно из ведущих мест. В настоящее время мировые мощности его производства составляют около 50 млн. т/год и быстро возрастают на 4–5% в год. Темпы роста производства этилбензола определяются все увеличивающейся потребностью в продуктах, получаемых на его основе. [1]

Алкилирование ароматических углеводородов является крупнотоннажным направлением нефтехимического синтеза. Одним из основных промышленных процессов алкилирования является синтез этилбензола, исходного сырья для получения стирола, который используется в производстве синтетических смол и пластических масс. [2]

В настоящее время в промышленности применяют двухстадийный процесс получения этилбензола, базирующийся на каталитическом дегидрировании этана в этилен и дальнейшем алкилировании бензола этиленом в присутствии катализаторов Фриделя–Крафтса или фосфорной кислоты на кизельгуре. [3]

Катализаторами процесса алкилирования бензола до ЭБ служат как протонные, так и апротонные кислоты: серная, фосфорная; фосфорная кислота, нанесенная на твердый носитель; алюмосиликатные и цеолитсодержащие катализаторы; фтористоводородная кислота; хлорид алюминия, фторид бора и комплексы двух последних. Старейший метод алкилирования бензола этиленом заключается в проведении реакции в жидкой фазе с использованием каталитического комплекса на основе безводного хлорида алюминия. Хлорид алюминия предпочтительнее других кислот, хотя для повышения его эффективности обычно требуется применять сокатализаторы или промоторы. Применение этого катализатора вызывает проблемы, связанные с безопасностью ведения процесса, коррозией оборудования и утилизацией стоков. [4]

Масштабы производства этилбензола и возможность его повсеместного использования ставит необходимость повышения ресурсоэффективности производства. Достижение такого результата возможно путем интеграции заводского и вычислительного эксперимента, то есть путем внедрения на предприятия компьютерных моделирующих систем. Подобные модели разработаны для ряда процессов нефтепереработки и нефтехимии, успешно применяются на производстве для мониторинга и прогнозирования работы промышленных установок, в качестве тренажеров для инженернотехнического персонала и отличаются от имеющихся аналогов тем, что учитывают физико-химическую

сущность протекающих в контактных аппаратах процессов и дезактивацию катализаторов в результате отравления каталитическими ядами и закоксовывания. Для производства этилбензола такая компьютерная моделирующая система еще не разработана. Показательность и прогнозирующая способность математической модели во многом зависит от заложенной в ее основу схемы превращений углеводов, которая должна быть достаточно простой, но в то же время достаточно детализированной. [5]

Экспериментальная часть

Катализаторами процесса алкилирования бензола до ЭБ служат как протонные, так и апротонные кислоты: серная, фосфорная; фосфорная кислота, нанесенная на твердый носитель; алюмосиликатные и цеолитсодержащие катализаторы; фтористоводородная кислота; хлорид алюминия, фторид бора и комплексы двух последних. Старейший метод алкилирования бензола этиленом заключается в проведении реакции в жидкой фазе с использованием каталитического комплекса на основе безводного хлорида алюминия. Хлорид алюминия предпочтительнее других кислот, хотя для повышения его эффективности обычно требуется применять сокатализаторы или промоторы. Применение этого катализатора вызывает проблемы, связанные с безопасностью ведения процесса, коррозией оборудования и утилизацией стоков.

В самых ранних технологиях алкилирования/трансалкилирования в качестве катализаторов использовались сильные минеральные кислоты или кислоты Льюиса (например, HF, H₂SO₄, AlCl₃). Эти кислоты токсичны, опасны в обращении и при транспортировке, вызывают коррозию аппаратуры и плохо регенерируются; протекание вторичных реакций снижает селективность основной реакции, а также требует затрат на очистку основных алкилбензолов и регенерацию вторичных продуктов; образуется большое количество сточных вод, в том числе и кислых, что требует затрат на их очистку. Процессы, в которых используются в качестве катализаторов кислоты Льюиса, закрепленные на твердом носителе, также имеют ряд недостатков: быстрая дезактивация катализатора, сложность регенерации, унос активного компонента, накопление кислых шламов при утилизации катализатора. Перспективным решением существующих технологических проблем и имеющихся недостатков является переход процессов алкилирования/ трансалкилирования ароматических углеводородов на гетерогенные с использованием цеолитсодержащих катализаторов. При использовании таких катализаторов упрощается технология процесса (отделение и регенерация катализатора); уменьшаются затраты на подготовку сырья, промывку реакционной массы и нейтрализацию кислых сточных вод; уменьшается коррозия оборудования; упрощается организация непрерывных процессов.

Современные цеолитсодержащие катализаторы алкилирования бензола условно делят на две группы для:

- ГФА на основе среднепористых цеолитов;
- ЖФА на основе широкопористых цеолитов.

Из-за сравнительно небольшого диаметра пор среднепористых цеолитов внедрение молекулы бензола в молекулярно-ситовую структуру этих цеолитов может происходить только в возбужденном состоянии. Это условие достигается при довольно высоких температурах (выше 300°C), когда реакция алкилирования бензола этиленом проводится в газовой фазе. В отличие от среднепористых цеолитов широкопористые, имеющие средний диаметр пор 0,8-0,9нм, способны катализировать реакцию алкилирования бензола этиленом при относительно низких температурах 180-270°C, т.е. в условиях ЖФА.

Преимущество ЖФА перед ГФА бензола этиленом состоит в том, что процесс проводится при относительно невысоких (190–220°C) температурах не требующих огневого подогрева сырья. Жидкая фаза снижает образование продуктов деградации на

катализаторе, а это, в свою очередь, приводит к увеличению продолжительности периода его межрегенерационного пробега. Катализатор работает без регенерации в течение 2–4 лет. Большинство современных разработок в области совершенствования технологии ЖФА бензола этиленом посвящены созданию и использованию цеолитсодержащих катализаторов, среди которых широко используется катализатор на основе цеолита структурного типа FAU (цеолит Y). В настоящее время в большинстве процессов алкилирования бензола этиленом в качестве сырья используется этилен полимеризационной чистоты (более 99.9%), что составляет 10% мирового производства этилена.

Процесс газофазного алкилирования (ГФА) бензола этиленом, внедренный в промышленность в 1976 г. (Mobil-Badger), проводится при температурах 390–450°C и давлении 1.5–2.5 МПа на катализаторе, содержащем цеолит ZSM-5. Селективность процесса по этилбензолу более 99%. Процесс энергоэффективен, т.к. подводимое тепло используется повторно почти на 95%. За счет тепла реакции получают пар низкого и среднего давления. Позднее предложен способ алкилирования бензола этиленом в многополочном реакторе при многоточечном вводе этилена по высоте реактора. Однако проведение ГФА бензола этиленом при столь высоких температурах требует применения огневого (печного) нагрева сырья. Это приводит к дополнительному расходу газа и, самое главное, к низкой продолжительности периода межрегенерационного пробега катализатора. Проведение реакции жидкофазного алкилирования (ЖФА) бензола этиленом является следующим этапом развития процесса получения ЭБ. В 1989 г. разработан, а в 1990 г. внедрен процесс ЖФА бензола этиленом (Lummus/UOP). В процессе осуществлен многоточечный ввод этилена по высоте реактора алкилирования, а также использование тепла реакции для предварительного нагрева сырья.

Этилен полимеризационной чистоты (концентрацией более 99.9%) считается идеальным алкилирующим агентом для получения этилбензола (ЭБ), но его стоимость выше, чем у получаемой в процессе пиролиза углеводородов. В настоящее время известна технология производства ЭБ в составе комплекса по получению олефинов (пиролиз углеводородов), при этом в качестве алкилирующего агента используется ЭЭФ. Преимущество такой технологии заключается в низких энергозатратах, так как отсутствует необходимость разделения смеси этана и этилена после пиролиза, а также применения компрессора на подаче этилена в реактор алкилирования.

При алкилировании бензола ЭЭФ, содержащей 80% этилена и 20% этана, ранее было изучено влияние температуры проведения реакции на результаты алкилирования.

С увеличением температуры реакции от 360 до 400°C концентрация ЭБ в алкилате увеличивается от 10.53 до 14.08% масс.

В температурном диапазоне от 360 до 380°C селективность образования ЭБ увеличивается и достигает максимума при 380°C (90.18%). При повышении температуры до 390°C селективность незначительно снижается (89.99%), тогда как дальнейший подъем температуры на 10°C сопровождается более резким снижением селективности. Максимальная селективность образования ЭБ при 380°C связана с тем, что при этой температуре образуется минимальное количество побочных продуктов реакции и нежелательных примесей.

Таким образом использование ЭЭФ, содержащей 80% об. этилена и 20 % об. этана, вместо этилена полимеризационной чистоты не только возможно, но и желательно. При этом оптимальная температура реакции - 380°C.

ЛИТЕРАТУРА

1. ICB Americans Chemical Profile. 2007. URL: [www. icis.com](http://www.icis.com).
2. Perego C., Ingallina P. // Green Chemistry. – 2004. – Issue 6.– P. 274.
3. Forni L., Cremona G., Missineo F., Bellussi G., Perego C., Pazzuconi G.// Applied Catalysis A: General. – 1995.– V. 121, Issue 2.– P. 261.
4. Олбрайт Л.Ф., Голдсби А.Р. Алкилирование. Исследования и промышленное оформление процесса. М.: Химия, 1982. 270 с.
5. Развитие подхода к моделированию процессов нефтепереработки на примере алкилирования бензола этиленом. И.О. Долганова, Известия ВУЗов. Прикладная химия и биотехнология, 2011, №1 стр64

ПОЛУЧЕНИЕ НИЗКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ ОЛЕФИНОВ КАТАЛИТИЧЕСКИМ ПИРОЛИЗОМ МЕТИЛХЛОРИДА

Мамедова Сара Азад

Магистрантка кафедры химической технологии, Азербайджанский Государственный Университет Нефти И Промышленности

Аннотация: Изучение процесса каталитического пиролиза и получение ценных продуктов – низкомолекулярные олефины (этилен, пропилен), а также целесообразное использование низкомолекулярных олефинов в производстве полиэтилена, полипропилена, стирола, поливинилхлорида, этиленгликоля, ацетальдегида, этанола, винилацетата, пропионового альдегида, пропионовой кислоты.

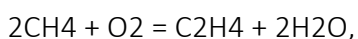
Ключевые слова: пиролиз, этилен, пропилен, катализатор, метилхлорид, олефины, каталитический процесс.

Введение.

Низкомолекулярные олефины представляют собой основные сырьевые материалы, на базе которых развивается современная промышленность нефтехимического синтеза. На основе этилена осуществляется промышленное производство этанола, этилбензола, окиси этилена, полиэтилена, дихлорэтана, ацетальдегида и многих других химических продуктов. Пропилен в больших количествах используется для получения изопропилбензола, полипропилена, изопропилового спирта, окиси пропилена, глицерина и т. д., поэтому производство низших олефинов осуществляется в крупных масштабах и непрерывно растет. Эти непредельные углеводороды получают в процессе пиролиза углеводородного сырья в трубчатых печах и после их выделения в системе низкотемпературного газоразделения.

Пиролиз – процесс высокотемпературного термического разложения углеводородного сырья. Термическое разложение углеводородов можно представить как ряд последовательно и параллельно протекающих химических реакций, в результате которых образуется большое число продуктов. Одним из перспективных направлений совершенствования процесса пиролиза является применение различных катализаторов, позволяющих при переработке легкого и тяжелого сырья увеличить выход ценных низкомолекулярных олефинов, снизить коксообразование и образование побочных продуктов. Кроме того, катализаторы пиролиза могут увеличивать выход ценных ароматических углеводородов, что особенно желательно при переработке тяжелого нефтяного сырья [1]. Катализаторы пиролиза углеводородного сырья должны обладать высокими активностью и селективностью, иметь высокую стабильность и прочность, низкую коксуемость для возможности длительной работы без регенерации. Эти свойства обеспечиваются не только активными компонентами, но и природой носителей катализаторов. В качестве носителей могут применяться лины, активные оксиды алюминия, оксиды редкоземельных элементов, различные силикагели, цеолиты, керамика и другие. [2].

Наиболее перспективным методом получения этилена из природного газа представляется окислительная конденсация (или димеризация) метана (ОКМ):

➤ так как в этом процессе требуемый продукт получается непосредственно из метана. Однако до настоящего времени не удалось выявить каталитическую систему и условия, обеспечивающие возможность промышленного применения реакции. В частности, в работе [3], посвященной практическим аспектам технологии получения этилена из природного газа методом ОКМ, показано, что лучшие катализаторы в оптимальных условиях дают близкие результаты, несмотря на различную природу. На любом катализаторе выход углеводородов C2 за проход не превышает 25%, а выходы превышающие 20%, имеют место только при 20-35 кратном разбавлении сырья (метана и кислорода) инертным газом. В большинстве работ исследование процесса ОКМ проводилось при 700- 800°C и соотношении метан/кислород равном 3-6. Использование хлоридных катализаторов позволяет увеличить выход углеводородов C2 от достигнутого в настоящее время предела 25 до 40%. Такой положительный эффект основывается на том, что при окислительном хлорировании метана можно получать хлорметаны с выходом, превышающим 40% [4]. Производство метанола является одним из самых широко освоенных и крупнотоннажных производств в современной химической технологии. Поэтому наиболее подробно исследованным как в лабораторных условиях, так и на опытной установке казался процесс получения этилена и пропилена из метанола. Процесс каталитического пиролиза хлористого метила вызывает значительный интерес благодаря возможности его получения из метана при умеренных температурах и давлении в одну стадию. Синтез легких олефинов из хлористого метила протекает на тех же катализаторах и в тех же условиях, что и из метанола [8-10]. Цепочка превращения природного газа в олефины через хлористый метил состоит из:

➤ превращения хлористого метила в олефины:

$$n \text{ CH}_3\text{Cl} \longrightarrow \text{C}_2\text{H}_4 + \text{C}_3\text{H}_6 + \text{C}_4\text{H}_8 + \text{другие углеводороды} + n\text{HCl}$$

➤ и получения хлористого метила путем оксихлорирования метана:

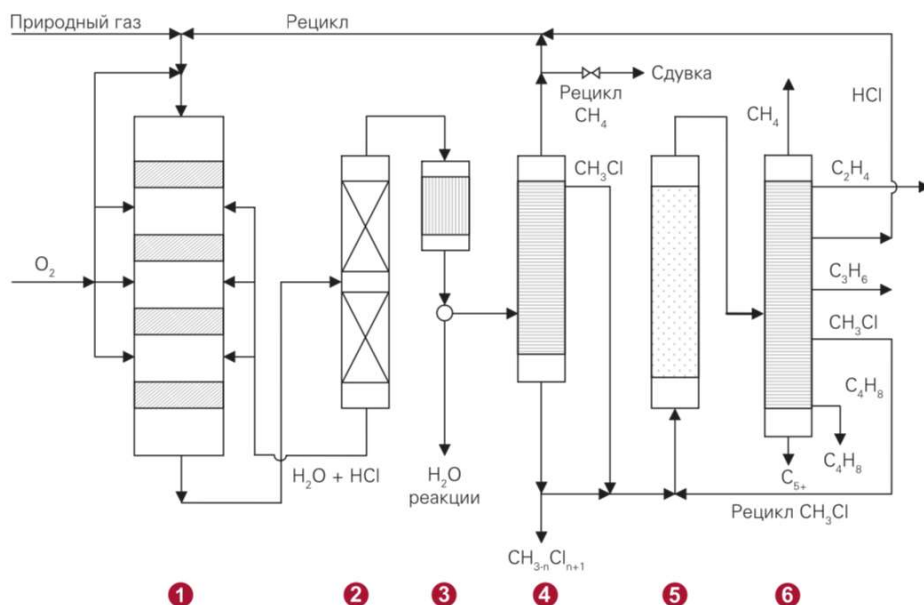
$$n\text{CH}_4 + n\text{HCl} + n/2\text{O}_2 \longrightarrow n\text{CH}_3\text{Cl} + n\text{H}_2\text{O}$$

Если хлористый водород, образующийся на стадии пиролиза хлористого метила, возвращать на стадию его получения, то получается сбалансированное по хлору производство. Процесс окислительного хлорирования метана длительное время отработывался в лабораторных условиях на опытных установках в реакторах различных типов различной мощности. Самая крупная опытно-промышленная установка хлорирования и оксихлорирования метана с 2-ступенчатым адиабатическим реактором диаметром 800 мм, мощностью 1500 т/г. была на Чебоксарском ОАО «Химпром» [11]. Нами было обнаружено, что при проведении процесса оксихлорирования метана в реакторе с псевдоожиженным слоем катализатора селективность процесса за счет образования продуктов глубокого окисления до CO и CO₂ ухудшается из-за обратного перемешивания в слое катализатора. В трубчатом реакторе селективность процесса по хлорметанам более высокая благодаря режиму движения газа, близкому к режиму идеального вытеснения. Однако из-за большого расхода дорогого конструкционного материала хромоникелевого сплава ХН78Т — экономика процесса проигрывала. В результате был разработан полочный адиабатический реактор, изготавливаемый из углеродистой стали и футерованный изнутри. Для съема тепла между полками впрыскивается соляная кислота, сконденсированная из реакционного газа процесса оксихлорирования метана, благодаря чему непрореагировавший хлористый водород возвращается в процесс, чем достигается полное его использование. При расчете процесса получения хлористого метила путем окислительного хлорирования метана были выбраны режимы с наименьшим образованием продуктов более глубокого хлорирования (ориентировочно не более 10% мол. метилхлорида, не более 1% мол. хлороформа и не более 0,02% мол. четыреххлористого углерода).

Экспериментальная часть.

На рис. 1 представлена блок-схема процесса получения этилена и пропилена из природного газа через промежуточный синтез и пиролиз хлористого метила. На описанный ниже каталитический способ переработки метана получено положительное решение о выдаче патента на изобретение [10].

Сбалансированный по хлору процесс получения низших олефинов из природного газа через получение и пиролиз хлористого метила

В реактор 1, представляющий собой цилиндрический аппарат из углеродистой стали, футерованный изнутри кислотостойким кирпичом и снабженный четырьмя полками с помещенным на них катализатором, направляют метан, хлористый водород со стадии пиролиза хлористого метила и рецикл метана, содержащий CH₄, CO₂, CO, N₂ и O₂. Подача кислорода осуществляется отдельно на каждую полку с катализатором. Катализатор процесса переработки метана представляет собой смесь хлоридов меди, калия и лантана, нанесенную на пористый носитель. Для охлаждения реакционного газа между полками реактора впрыскивают соляную кислоту, которая, испаряясь, отводит тепло реакции. Затем при извлечении из реакционного газа этой воды в рецикл вместе с водой возвращают непрореагировавший хлористый водород в составе ~20%-й соляной кислоты. В результате достигается полное использование исходного хлористого водорода на стадии оксихлорирования метана. Температуру газа на входе во 2-4-й слой катализатора поддерживают на уровне 300- 320°C впрыском соляной кислоты, а температуру газа на выходе из слоя катализатора в пределах 400-420°C регулируют подачей кислорода на каждую полку реактора. Реакционный газ подвергают охлаждению для конденсации соляной кислоты в ректификационной колонне 2. За счет тепла конденсации происходит отгонка реакционной воды. Из куба колонны отводится 20%-я соляная кислота, которая возвращается в реактор. Выходящий из колонны 2 реакционный газ с помощью охлаждения в конденсаторе 3 отделяют от реакционной воды и подают в колонну 4 для конденсации и извлечения хлорметанов. При этом метилхлорид и хлороформ могут выводиться также в качестве товарных продуктов. Не сконденсировавшийся и освобожденный от хлорметанов газ, содержащий 70% метана и 30% инертных (N₂, CO, CO₂), возвращают в полочный реактор оксихлорирования 1. Часть рециркулируемого газа сдувается для вывода инертных, при этом

азот попадает в систему с метаном и кислородом, CO и CO₂ образуются в реакторе оксихлорирования. Сдвuku используют в качестве топливного газа. Выделенный в колонне 4 хлористый метил с небольшим количеством метилхлорида и хлороформа направляют на стадию каталитического пиролиза 5 для получения олефинов. Сюда же поступает рецикл непрореагировавшего хлористого метила. Из реактора 5 выходит реакционная смесь, содержащая этилен, пропилен, бутилены, хлористый водород и непрореагировавший хлористый метил. Процесс пиролиза проводят в реакторе с псевдооживленным слоем силикоалюмофосфатного катализатора типа SAPO-34 при температуре около 470°C и давлении 2-3 атм. При пиролизе за счет разложения хлорметанов происходит постоянное зауглероживание катализатора. Поэтому рядом с реактором получения олефинов устанавливается аппарат для регенерации катализатора путем выжигания углеродистых отложений воздухом (на рис. 1 не показан). Процесс регенерации проводят в псевдооживленном слое. Зауглероженный катализатор постоянно перетекает из реактора в регенератор, а регенерированный катализатор пневмотранспортом подается в реактор. Реакционный газ со стадии пиролиза 5 подают на стадию 6 — разделения продуктов реакции. В качестве продуктов реакции выделяют этилен, метанводородную, пропанпропиленовую, бутанбутиленовую и бензиновую фракции C₅+, хлористый метил, возвращаемый рециклом на стадию пиролиза, и хлористый водород, который возвращают на стадию оксихлорирования метана в хлористый метил. В результате процесс получается полностью сбалансированным по хлору и не требует подачи хлористого водорода или хлористого метила со стороны.

Принципиальная блок-схема процесса получения низших олефинов из хлористого метила (МХТО-процесс) приведена на рис. 2.

Рис. 2

Полученный из природного газа хлористый метил нагревается в рекуперативном теплообменнике и вместе с рециклом непрореагировавшего хлористого метила из колонны ректификации (поз. 5) подается в реактор каталитического превращения хлористого метила в легкие олефины. Процесс проводится в псевдооживленном слое силикоалюмофосфатного катализатора SAPO-34 при давлении 3 атм. и температуре 425–450 °C. Тепловой эффект

реакции очень незначительный в зависимости от селективности процесса по этилену и побочно образующемуся метану может быть как положительным, так и отрицательным. Для поддержания постоянной активности катализатора служит регенератор, куда постоянно ссыпается часть закоксованного катализатора и в котором отложившиеся на поверхности катализатора углеродистые отложения выжигаются воздухом. Отрегенерированный катализатор постоянно возвращается в реактор. Тепло регенерации снимается во встроенном теплообменнике, при этом получается водяной пар. Воздух, подаваемый на регенерацию, подогревается в рекуперативном теплообменнике отходящим воздухом после регенерации. Реакционный газ конверсии хлористого метила после рекуперативного теплообменника смешивается с низкокипящими газами от процесса гидрирования полихлорметанов, компримируется до давления 30 ата компрессором и направляется в колонну поз. 1, в которой производится разделение всех продуктов на фракцию C1–C2 + HCl (легкую фракцию) и фракцию C3–C5+ + CH₃Cl (тяжелую фракцию).

Легкая фракция поступает в колонну (поз. 2), где происходит отделение водорода и метана от этан-этиленовой фракции и хлористого водорода. Метановодородная фракция направляется на смешение с исходным природным газом в качестве источника водорода для гидрирования серосодержащих соединений и с целью возврата метана в процесс. Кубовая жидкость колонны (поз. 2) поступает в качестве питания в этиленовую колонну (поз. 3). Сверху этой колонны выделяется готовый этилен, а из куба – хлористый водород вместе с этаном, разница в температурах кипения между которыми составляет ~3,5 °С. Полного отделения хлористого водорода от этилена не требуется, так как выделенный этилен поступает далее на стадии получения дихлорэтана прямым и окислительным хлорированием этилена в производстве винилхлорида. Хлористый водород, содержащий до 1% этана, подается на стадию получения хлористого метила окислительным хлорированием метана. Получающиеся при этом хлорэтаны, так же как хлористый метил, дают при пиролизе в основном олефины.

Углеводороды C3–C5 и хлористый метил из куба колонны (поз. 1) подаются в колонну поз. 4, сверху которой выделяется пропан-пропиленовая фракция, а из куба – углеводороды C4–C5+ вместе с хлористым метилом. Кубовая жидкость колонны (поз. 4) поступает в колонну (поз. 5), в которой производится разделение непрореагировавшего хлористого метила, возвращаемого с верха колонны (поз. 5) в реактор, и фракции C4–C5. Пропан-пропиленовая фракция из флегмовой емкости колонны (поз. 4) насосом подается в пропиленовую колонну (поз. 6). Сверху колонны (поз. 6) отбирается товарный пропилен, а из куба колонны выводится пропановая фракция, которая отправляется на переработку в дополнительное количество низших олефинов или может использоваться в смеси с бутан-бутиленовой фракцией в качестве сжиженного бытового газа. Из куба колонны (поз. 5) выводится фракция C4–C5+, которая в колонне (поз. 7) разделяется на фракцию C4 в виде дистиллята и фракцию C5+ в виде кубовой жидкости. Фракция C5+ может использоваться в качестве жидкого топлива, а фракция C4 – направляться на переработку в низшие олефины или использоваться в качестве сжиженного бытового газа.

Вывод.

Реакционные узлы для проведения процессов пиролиза метанола и хлористого метила одинаковы по конструкции и близки по размерам. Катализаторы для проведения процессов пиролиза метанола и хлористого метила также идентичны. Рекомендуемые условия проведения процессов несколько отличаются. Для МТО средней температурой проведения процесса является 475 °С, при этом конверсия метанола составляет около 95%, а селективность по сумме этилена и пропилена достигает 81%. Для МХТО рекомендована

температура 450 °С, а для повышения селективности процесса по этилену и пропилену до 87% рекомендуется работать на пониженной активности катализатора за счет его обуглероживания до 2,6–5,2% масс. При этом конверсия хлористого метила составляет 70–75%. Для полного превращения хлористого метила все непрореагировавшее его количество (25–30%) полностью возвращается в реактор. Это увеличивает нагрузку на реактор. Однако в процессе МТО для повышения селективности вместе с метанолом рекомендуется подавать 20–25% масс. воды, а также абсорбированный исходным метанолом из реакционного газа ДМЭ. Это тоже повышает нагрузку на реактор и уменьшает преимущества процесса МТО в конверсии метанола. Что касается системы разделения и выделения целевых продуктов для процессов МТО и МХТО, то они тоже достаточно близки как по принципу разделения (предварительно на легкую и тяжелую фракции), так и по целевым компонентам. Основные отличия заключаются в том, что в процессе МХТО в кубе колонны (поз. 3) выделяется вместе с этаном хлористый водород, а также появляется дополнительная колонна для выделения рецикла хлористого метила. В процессе МТО имеются две дополнительные колонны: для отмывки от CO₂ щелочным раствором и для осушки реакционного газа. Таким образом, можно считать, что по капитальным затратам и текущим расходам оба процесса оказались близки.

Список литературы.

1. Пиролиз углеводородного сырья в присутствии катализаторов / Т. Н. Мухина, С. П. Черных, А. Д. Беренц и др. – М.: ЦНИИТЭнефтехим, 1978. – 72 с.
2. Жагфаров Ф. Г. Разработка процесса каталитического пиролиза углеводородного сырья: дис. ... д-ра техн. наук: 02.00.13 – М.: РГБ, 2006. – 261 с.
3. Меньшиков В.А., Лякишев Г.Г., Апельбаум А.Л., Гольдштейн Л.Х. Технология получения этилена из природного газа и проблемы каталитической окислительной димеризации метана. Газохимия в XX веке. Проблемы и перспективы: Тр. Моск. семин. по газохимии 2000 – 2002 гг. / Под ред. проф. А.И. Владимирова и чл.-корр. РАН А.Л. Лapidуса; РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина. - М., 2003. — С. 68-76.
4. Усачев Н.Я., Миначев Х.М. Метан — сырье химической промышленности. // Нефтехимия, 1993. — Т. 33. — No 5. — С. 387.
5. Шевчук В.У., Абаджев С.С., Пзих И.П., Крупей Т.И. Получение непредельных углеводородов из метана через метилхлорид. // Химия твердого топлива. — 1993. — No 2. — С. 89.
6. Романников В.Н., Ионе К.Г. Синтезы углеводородов из C1-соединений с применением цеолитных катализаторов. Синтезы из метилхлорида. // Кинетика и катализ, 1984. — Т. XXV. — Вып. 1. — С. 92.
7. Wei Y., Zhang D., Liu Z., Su B-L. Highly efficient catalytic conversion of chloromethane to light olefins over HSAPO-34 as studied by catalytic testing and in situ FTIR. //Journal of Catalysis. — 2006. — V. 238. — P. 46.
8. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Луньков С.А., Мурашова О.П., Дасаева Г.С. Каталитический пиролиз метилхлорида для получения этилена и пропилена. // Катализ в промышленности, 2009. — No 2. — С. 14.
9. Розанов В.Н. Опытная проверка процесса окислительного хлорирования метана в действующем производстве хлорметанов. // Хим. пром., 1996. — No 6. — С. 351.
10. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Флид М.Р. Каталитический способ переработки метана. // Заявка No 2008115140/04 (016915) от 22.04.2008 г.
11. Розанов В.Н. Опытная проверка процесса окислительного хлорирования метана в действующем производстве хлорметанов. // Хим. пром., 1996. — No 6. — С. 351.

12. Розанов В.Н., Трегер Ю.А., Мурашева О.П. и др. Сравнение технологий процессов получения низших олефинов из метана через промежуточный синтез и последующий пиролиз метанола или хлористого метила. I. Сравнение процессов получения метанола и хлористого метила // Нефтегазохимия, 2015. No 2. С. 29–34.
13. Chen J.Q., Vora B.V., Pujado P.R. et al. Most recent developments in ethylene and propylene production from natural gas using the UOP/Hydro MTO process // 7th Natural Gas conversion Symposium, Dalian, China, June 6–10, 2004, abs. 1-01-071.
14. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Луньков С.А. и др. Каталитический пиролизметилхлорида для получения этилена и пропилена // Катализ в промышленности. 2009. No 2. С. 14–18.
15. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Соколова С.В. Мурашова О.П. Получение этилена и пропилена каталитическим пиролизом хлористого метила, полученного из природного газа // Катализ в химической и нефтехимической промышленности. 2012. No 3. С. 15–20.
16. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Дасаева Г.С. и др. Способ каталитического пиролиза хлористого метила // Пат. РФ No 2522576 от 20.07.14 г.
17. Foley T. Methanol to Olefins. UOP LLC Des Plaines, IL U.S.A. // Доклад на презентации 23.09.07 г.
18. Свейти Т. Тенденции в развитии нефтеперерабатывающей промышленности мира: состояние и перспективы. // Нефтегазовые технологии, 2006. — No 1. — С. 59.
19. The Benson-Process. Ethylene — Acetylene/Vinyl-Chloride Monomer from Methane. // Chemical Economy & Engineering Review. October 1984. — V. 16.—No10(No182).— P.32.
20. Арутюнов В.С., Басевич В.Я., Веденеев И.В. Прямое газофазное окисление природного газа при высоких давлениях в метанол и другие оксигенаты. // Успехи химии, 1996. — Т. 65. — No 3. — С. 211.
21. Шелдон Р.А. Химические продукты на основе синтез-газа. — М.: Химия, 1987. — 248 с.
22. Fox J.M, Chen T.P., Degen B.D. An Evaluation of Direct Methane Conversion Processes. // Chem. Eng. Prog. — 1990. — V. 86. — P. 42.

Geological and Mineralogical Sciences

INTERNATIONAL PROJECT "EURASIA": ABOUT PROSPECT OF DIRECT- PROSPECTING METHODS OF SATELLITE IMAGES AND PHOTOGRAPHS FREQUENCY- RESONANCE PROCESSING USING DURING ITS IMPLEMENTATION

Mykola Yakymchuk

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology, Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

Ignat Korchagin

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Annotation. The article presents a brief description of projects for the territories of Caspian basin and Republic of Kazakhstan surveying in the reconnaissance mode in order to identify promising areas and sites for detailed prospecting for oil and gas, natural hydrogen. Prepared projects of reconnaissance survey of these territories can be quickly implemented with using the mobile and low-cost technology, that include modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite and photo images, vertical electric-resonance sounding of a cross-section, as well as a method of integrated assessment of the prospects of oil and gas potential of large prospecting blocks and license areas. For these projects practical implementation, the satellite image of the Caspian basin and Republic of Kazakhstan territories are divided into separate blocks (fragments), the frequency-resonance processing of which may be carried out separately. During image fragments processing, the following set of measurement procedures may be performed: a) fixation of responses at the frequencies of oil, condensate and gas; b) registration of signals at the frequencies of methane-oxidizing bacteria; c) establishing the presence of a volcanic structures in which there are conditions for the hydrocarbon's synthesis at a depth of 57 km; additional fixation of responses of oil, condensate and gas at this depth; d) fixing signals at the frequencies of oil, condensate and gas from the lower part of cross-section at depths of 5 km, 10 km, 15 km in order to assess the prospects of oil and gas discovering in the deep horizons of cross-section. The listed procedures of instrumental measurements have fully demonstrated their effectiveness and informativeness in the process of direct-prospecting methods approbation in the areas (sites) of exploratory wells drilling on land and shelf in various regions of the globe. The developed super-mobile direct-prospecting technology has provided the authors with a unique opportunity to conduct a huge number of experiments in various regions of the globe (in Caspian Sea including). In the process of experimental work conducting, numerous evidence was obtained in favor of the deep (abiogenic) genesis of hydrocarbons in the framework

of the concept of hydrogen degassing of the Earth. The proven technology allows filling the studied cross-section with specific rocks (sedimentary, metamorphic and magmatic), as well as identifying areas on the surface and intervals in the cross-section that are promising for ore and combustible minerals prospecting. The super-mobile methods can be used to assess the prospects for oil and gas (ore) potential of large exploration blocks and local areas (including those put up for auction), to select the optimal locations (sites) for laying exploration and production wells, assessment of the prospects for discovering oil and gas deposits in the deep and super-deep horizons of cross-section, prospecting and localization of zones with deep channels location, through which the chemical elements, fluids and mineral matter migrate into the upper horizons of cross-section. The use of mobile and low-cost technology will significantly speed up the exploration process for oil, condensate, gas, natural hydrogen, as well as reduce the financial costs for its implementation.

Keywords. Project "Eurasia", Republic of Kazakhstan, Caspian basin, oil, gas, hydrogen, limestones, marls, dolomites, basalts, granites, direct searches, deep structure, carbon dioxide, sounding of the cross-section, remote sensing data processing.

Introduction

In 2019-2023 in various regions of the globe, a significant number of experimental research has been carried out in order to test frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing and decoding [12, 13], as well as to develop and improve methodology of their practical application during solving geological and geophysical exploration problems of various nature. The results of previous experiments with the aim of testing and practical application of modified frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing, as well as the developed on their basis methodology of operational integral assessment of the prospects for oil and gas (ore, water) of large prospecting blocks and local areas are presented in published articles and conferences materials, including those in [12-48].

In the course of the work, the possibility of targeted use of mobile direct-prospecting technology was additionally studied for detecting and localizing hydrogen accumulations in areas of visible hydrogen degassing and assessing (determining) the depths (intervals) of their occurrence, as well as an integral assessment of the prospects for detecting hydrogen deposits within local areas and large prospecting blocks. At present, the problem of searching for natural hydrogen accumulations and organizing its production is quite relevant due to the intention of the world community to switch in the near future to carbon-free energy, in which an important place is given to hydrogen, the environmentally friendly fuel of the future.

We also focus on the fact that in recent years, during the experimental works within almost all areas of the survey, an additional set of measuring procedures has been carried out aimed at detecting volcanic complexes, filled with sedimentary and magmatic rocks of various types, as well as determining the depths of their roots. The results obtained can be used in the future in the development of the main provisions of the "volcanic" model of the formation of structural elements and the appearance of the Earth planet, as well as deposits of ore and combustible minerals, as well as water.

The results of mobile technology approbation in the mode of integral assessment of the oil and gas potential of large blocks (licensed, including) demonstrated that in this mode the technology can be used for operational survey of the territories of individual countries in order to determine (select) the most promising blocks (areas) to conduct detailed prospecting for specific types of minerals. In this regard, in 2022, projects for a reconnaissance survey of the territories of a number of countries in various regions of the globe were prepared and proposed. This article describes the features of the reconnaissance survey projects of the Republic of Kazakhstan territory and Caspian basin (International project "Eurasia"), in order to identify promising areas and sites for detailed prospecting for oil and gas, natural hydrogen, ore minerals and water. We

note that the preparation of this article was "provoked" by information about the continuation of work within the framework of the international project "Eurasia" and the completion of Phase-1 of this project [50].

Research methods

Experimental reconnaissance studies are carried out using the methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing and decoding, vertical scanning (sounding) of the cross-section in order to determine (estimate) the depths and thicknesses of various rock complexes and sought minerals, as well as the methodology for the integral assessment of oil and gas potential prospects within local areas and large blocks [12-13]. Separate methods of technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (sought in each specific case) substance – oil, gas, gas condensate, hydrogen, gold, zinc, uranium, etc. [4]. The developed methods are based on the standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [10-11]. In the modified methods of satellite images frequency-resonance processing, the resonant frequencies of the bases of chemical elements, minerals, rocks and minerals (photographs of samples) are used. The collection of oil samples in the database includes 117 samples, gas condensate – 15 samples (Fig. 1) [12].

The set of photographs of sedimentary rocks consists of 11 groups: 1) psephites, monomineralic conglomerates (22 samples, sample numbers in the set are 2-23); 2) psammites (18, 25-42) (Fig. 2a); 3) silts, mudstones, clays (6, 44-49); 4) kaolinite mudstones (6, 51-57); 5) kaolinite clays (10, 59-68); 6) sedimentary-volcaniclastic rocks; tuff breccias (9, 70-78); 7) limestones (24, 80-103) (Fig. 2b); 8) dolomites (11, 105-115); 9) marls (10, 117-126); 10) siliceous rocks (13, 128-140), salt.

The database of photographs of igneous and metamorphic rocks includes 18 groups: 1) granites and rhyolites (29 samples, sample numbers in the database are 1-29); 2) granodiorites and dacites (7, 31-37); 3) syenites and trachyte's (18, 39-56); 4) diorites and andesites (14, 58-71); 5) lamprophyres (14, 73-86); 6) gabbro and basalts (32, 88-119) (Fig. 2c); 7) non-feldspar ultramafic rocks (20, 121-140) (Fig. 2d); 8) feldspathoid syenites and phonolites (23, 142-164); 9) feldspathoid gabbroids and basaltoids (6, 166-171); 10) feldspar-free ultramafic and mafic rocks (10, 173-182); 11) kimberlites and lamproites (20, 184-203); 12) non-silicate carbonatites (8, 205-212); 13) metamorphic granulites (10, 214-223); 14) metamorphic gneisses (26, 225-250); 15) metamorphic crystalline schists (44, 252-295); 16) metamorphic microcrystalline schists (phyllites) (11, 297-307); 17) metamorphosed slates, cleaved sandstone (1, 308); 18) metamorphosed slates, cleaved siltstone (1, 309).

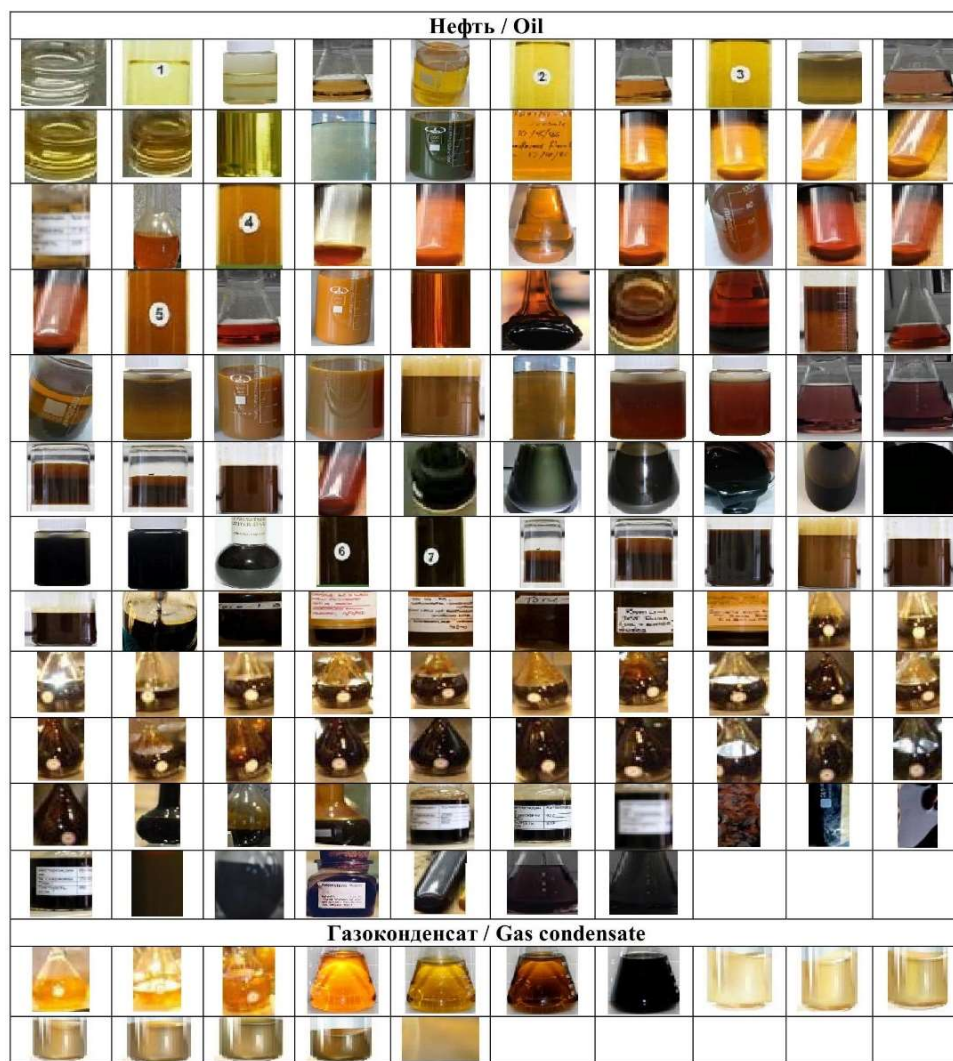

Fig. 1. Photographs of oil and gas condensate samples.

Photos of the used sets of samples of sedimentary, metamorphic and igneous rocks are borrowed from the electronic document [2]. Let us add to this that in our publications the rock classification, proposed by the authors of the document [2], is also used.

Materials of experimental studies, obtained with the used set of mobile direct-prospecting methods, are presented in publications [12-48]. The same articles describe the methodological features of measurements during the satellite images and photographs processing using the developed technical equipment.

Fig. 2. Photographs of rock samples whose resonant frequencies are used during images processing: a) 2nd group of sedimentary rocks (psammities); b) 7th group of sedimentary rocks (limestones); c) 6th group igneous rocks (gabbros and basalts); d) group 7 igneous (ultramafic) rocks.

In the process of performing experimental studies of a reconnaissance or detailed nature (carrying out instrumental measurements) within the blocks and areas of the survey, the following sequence of procedures (graphs) for processing an individual satellite image (or its local fragment) is used.

1. The procedure for fixing responses (signals) from the surface at the frequencies of the following set of substances: oil, condensate, gas, amber, bacteria (methane-oxidizing bacteria, the populations of which are analyzed in the method of microbiological exploration for oil and gas by MicroPro GmbH), oil shale, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, living (deep) water, dead water, diamonds, potassium magnesium salt, sodium chloride salt.

2. Graph of responses registration from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.

3. Procedure for determining the presence in the survey area of deep channels (volcanoes), filled with various groups of rocks; assessment of depths of the volcanoes roots location.

5. Graph for determining groups of rocks (or individual samples of groups), from which signals are recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and water (deep, live).

6. The procedure for recording responses of oil, condensate, gas and phosphorus at the surface (depth) of 57 km – the boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes), filled with certain groups of rocks.

7. Graph of signals registration from water (deep, live) on the surfaces of 11, 46, 57, 68 km – the predicted boundaries of water synthesis in volcanoes of a certain type.

8. The procedure for scanning a cross-section with different steps from the surface up to 15 km to determine the depth intervals, within which responses are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of location of the most promising for hydrocarbons intervals of cross-section during additional scanning with a finer step.

9. Graph for assessing the depth of the upper boundary (edge) of basalts, as well as the depths of the beginning of fixing responses at the resonant frequencies of hydrogen and living (healing) water from basalts. It is implemented in case of fixing responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) on the surveyed area.

10. Procedure for determining the depths of occurrence of the upper edge of kimberlites, as well as the depth interval within which responses at diamond frequencies are recorded. It is implemented when establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) within the survey area.

Taking into account the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for processing satellite images and photographs was not implemented in full within all surveyed blocks, areas and sites [12-48].

Once again, we focus on the distinctive feature of the direct-prospecting frequency-resonance methods being developed. Unlike classical geophysical methods, the methods used make it possible in each specific case to fill the cross-section under study with the complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks present in it, as well as to determine in the first approximation (and refine at the stages of detailing) the intervals of cross-section that are promising for the detection of combustible and ore minerals, immediately, in the process of measurements (registration of signals) by the developed instrumentation and measuring devices (i.e. without additional stages of modeling and geological interpretation of the results of instrumental measurements). In this article, as well as in other published materials, the emphasis is mainly on the presentation of measurement results.

We also note that the developed technology uses the frequency-resonance principle of the useful signals' registration [4]. Satellite images or photographs of research objects, as well as photographs of rock samples, minerals and chemical elements, are, in principle, antinodes of standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in deep horizons of the Earth [10-11].

When carrying out instrumental measurements using the developed computerized complexes, the spectra of satellite or photographic images of objects studied are sequentially compared with the spectra of rock samples, the desired minerals and chemical elements. In the process of comparison, the measuring unit registers resonances (electromagnetic responses), which make it possible to draw a conclusion about the presence (absence) of specific rocks, the desired minerals and chemical elements in the cross-section of the object of study. Such features of the developed methods of satellite images processing and decoding are the basis for the use of the terms "frequency-resonance technology" ("frequency-resonance methods").

The processing of satellite images and photographs is carried out in laboratory conditions, without organizing and conducting field geological and geophysical studies. This provides an opportunity to quickly conduct research in any region of the globe, and, consequently, developing technology is super-mobile.

International project "Eurasia"

As part of a large-scale project, it is planned to conduct a complex of geological and geophysical investigation in order to study the deep structure of the Caspian basin, identify prospect of combustible minerals detecting at great depths and assess hydrocarbon resources in the region. It is planned to implement the Project in 3 Phases.

A presentation on the results of the work carried out within the framework of Phase-1 (2021-2022) at the meeting to review the results on November 25, 2022 was made by the project coordinator Kuandykov B.M. [50]. He presented the results of the analysis, reprocessing of all available geological and geophysical data for the Caspian basin using new approaches and interpretation technologies, and focused on the most promising zones within the basin for further Phase-2 work.

Within the framework of Phase-2 of exploration work, it is planned to process out materials along regional seismic profiles, non-seismic airborne geophysical studies, as well as Earth remote sensing (ERS) data. Processing and geological interpretation of the obtained data will be carried out using advanced innovative technologies in order to study in detail the geological structure of promising areas to a depth of 10-15 km and search for deep-seated (7 km or more) intra-basin promising objects.

The third phase of the project involves the drilling of an ultra-deep well for oil and gas in cooperation with international oil and gas and service companies. The position of the reference well "Kaspiy-1", proposed at the initial stage of work within the framework of the "Eurasia" Project, is shown in Fig. 3.

Fig. 3. Map-scheme of the location of the deep well "Kaspiy-1".

It should also be noted that in 2019, a fragment of a satellite image from the location of the "Kaspiy-1" well was processed using direct-prospecting methods in reconnaissance mode [19]. And in 2019-2022, super-mobile technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing and decoding has been extensively tested in various regions of the globe [12-48]. The results of the approbation indicate the possibility (and expediency) of using direct-prospecting technology in the framework of the "Eurasia" Project. And first of all, noteworthy the proposed below projects of reconnaissance survey of the entire territory of the Caspian Basin (as well as the territory of Republic of Kazakhstan) in order to identify the most promising blocks and areas for conducting detailed prospecting for oil, gas and natural hydrogen deserve attention.

Projects of Caspian basin (Republic of Kazakhstan) territory reconnaissance survey.

Oil and gas project. The results of approbation and practical application of the direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing allow us to reasonably conclude that their targeted use in the search and exploration of oil and gas deposits can significantly speed up and optimize the exploration process. Promptly carried out reconnaissance surveys of the territories of large blocks in various regions of the world (in Republic of Kazakhstan, including) can be considered as additional confirmation of the potential capabilities of mobile direct-prospecting technology. On the other hand, the results of the survey of large blocks indicate the potential possibility of a reconnaissance survey of the entire Caspian basin territory (as well as the territory of Republic of Kazakhstan) in order to identify the most promising areas (blocks) for oil and gas detailed exploration.

For the practical implementation of this project, the satellite image of Caspian basin territory may be divided into separate blocks, the frequency-resonance processing of which will be carried out separately. One of the possible options for dividing a satellite image of the Caspian basin territory into separate fragments is shown in Fig. 4. This image with rectangular contours shows 190 local fragments (blocks) for processing.

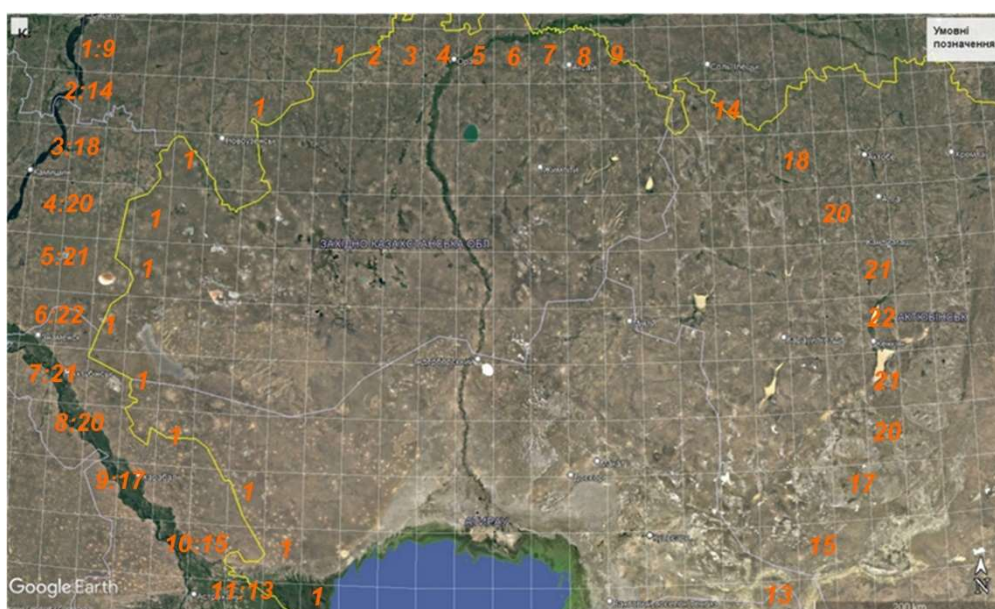

Fig. 4. Satellite image of Caspian basin territory.

Frequency-resonance processing of all 190 fragments of the Caspian basin satellite image can be performed quite quickly. During image processing, the following set of measurement procedures may be performed: a) fixation from the surface of anomalous responses at frequencies of oil, condensate and gas; b) registration of signals at the frequencies of methane-oxidizing bacteria (bacteria, whose populations are analyzed in method of microbiological exploration for oil and gas by MicroPro GmbH, Germany); c) establishing the presence of a volcanic structure within the survey area, in which there are conditions for hydrocarbon's synthesis at a depth of 57 km; additional fixation of responses of oil, condensate and gas at this depth; d) fixing signals at frequencies of oil, condensate and gas from lower part of cross-section at depths of 5, 10 and 15 km in order to assess prospects of oil and gas discovering in deep horizons of cross-section.

The listed procedures of instrumental measurements have fully demonstrated their effectiveness and informativeness in the process of direct-prospecting methods approbation in the areas (sites) of drilling exploratory wells on onshore and offshore in various regions of the globe and basalts volcano's location.

Notes. Additional procedures for instrumental measurements and the features of their implementation within the framework of this project can be formulated (clarified), if the expediency of its implementation will be recognized in Republic of Kazakhstan.

Within the most promising for oil and gas blocks, found in Caspian basin, detailed prospecting can also be quickly carried out using methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing. The prepared fragments of a satellite image of Caspian basin territory (Fig. 4) can be additionally processed in the reconnaissance mode within the framework of separate projects for identifying blocks, that are promising for detailed prospecting for: a) natural hydrogen; b) ore minerals; c) water.

Hydrogen project. During frequency-resonance processing of each fragment of the Caspian basin territory image in the reconnaissance mode for natural hydrogen searching, a limited set of instrumental measurements of the following nature may be performed separately: a) procedure for recording signals (responses) at frequencies of the 6th group of igneous rocks (basalts); b) the procedure for determining the depth of basalt volcano root (in the case of fixing responses from the surface at basalt frequencies); c) procedures for fixing signals (responses) at the frequencies of hydrogen, phosphorus (red) and hydrogen bacteria; d) instrumental measurements to confirm (or establish absence) of hydrogen migration into atmosphere.

The expediency of implementing the listed set of instrumental measurement procedures during the survey is due to results of direct-prospecting methods testing in various regions of globe. The materials of numerous studies allow us to state following: a) responses at hydrogen frequencies are recorded almost everywhere during instrumental measurements in the contours of basalt volcanic complexes; b) red phosphorus is almost always present in basalt volcanoes; c) hydrogen bacteria create their colonies in the upper part of cross-section in the areas of hydrogen migration into the atmosphere.

To implement the second stage of the work, one of two conditions was met: within one surveyed fragment basalt complexes with hydrogen were found and responses were recorded at the frequencies of red phosphorus and hydrogen bacteria. Further continuation of research within local block is possible only with the participation of at least one Republic of Kazakhstan company in the implementation of the "project".

At the second stage of project implementation within local block, studies of the following nature can be performed: a) the satellite image of the block may be processed in a detailed mode in order to localize areas (zones) of the basalt volcano's location and select the most promising for exploratory wells drilling for hydrogen; b) in the contours of the most promising local zones, a detailed scanning of cross-section will be performed in order to determine the depths and thicknesses of hydrogen reservoirs in the cross-section above the basalts, as well as in the basalts directly; c) within promising local zones, the depths and thicknesses of reservoirs with living (healing) water may be determined by detailed scanning, and healing properties of living water in identified reservoirs of cross-section may be also studied.

Based on the results of detailed processing of satellite image of local block, a decision will be made to drill exploratory wells in the most promising local areas. At the initial stage of drilling, wells can be designed to study reservoirs with hydrogen in the upper horizons of cross-section. During drilling, reservoirs with living water can also be studied. Based on the results of the first wells drilling, a decision can be made on the next stages of research for the further implementation of the "project".

Republic of Kazakhstan territory. For the reconnaissance survey of the Republic of Kazakhstan territory, a variant of dividing the satellite image of the state into 143 blocks (fragments) (Fig. 5) is proposed.

During frequency-resonance processing of individual fragments of an image of the Republic of Kazakhstan territory, the entire set of measurement procedures, proposed above for the territory of the Caspian basin, can be implemented.

We also note that the areas of individual fragments of the territory in Caspian depression (Fig. 4) are smaller than in the entire country (Fig. 5). In this regard, in order to speed up the process of frequency-resonance processing of the satellite image of Caspian basin at the initial stage of work, it is possible to use the breakdown of the depression image, proposed in Fig. 5. There will be significantly fewer image fragments for processing in this case.

In the Republic of Kazakhstan and Caspian Sea region, the technology of satellite images frequency-resonance processing was tested at known oil and gas fields, as well as within some license blocks [19, part I].

Approbation of direct-prospecting technology on Republic of Kazakhstan territory.

In this paper, it is also worth noting that mobile technology has been extensively tested in various regions of Republic of Kazakhstan. Information about these pilot studies may be of interest to companies and investment centers that will consider participation in the implementation of proposed reconnaissance survey projects for Republic of Kazakhstan territory.

Balykshi prospecting block. The position of the search block Balykshi in the Caspian Basin is shown in Fig.6. At the first stage of research, a frequency-resonance processing of a satellite image of the entire Balykshi block was carried out (Fig. 7). At the next stage, the block image was divided by two perpendicular lines into four separate fragments, the frequency-resonance processing of which was carried out separately.

When processing an image of the entire block (Fig. 7), signals were recorded on the surface of 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 12 groups of sedimentary rocks. There were no responses from igneous rocks.

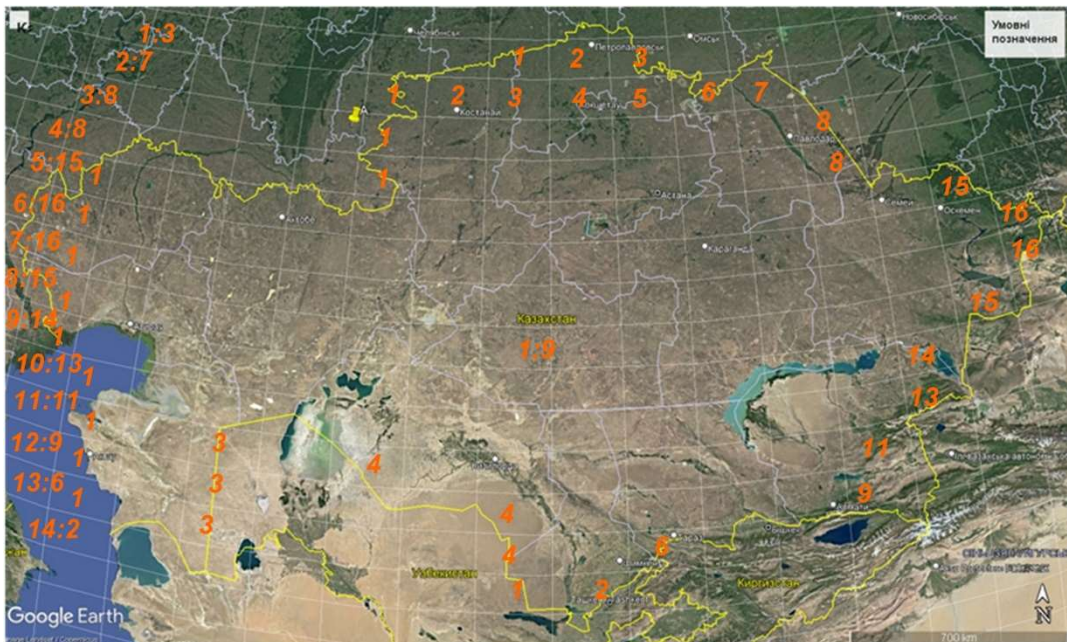

Fig. 5. Satellite image of Republic of Kazakhstan territory.

Fig. 6. The position of the search block Balykshi in the Caspian Basin.

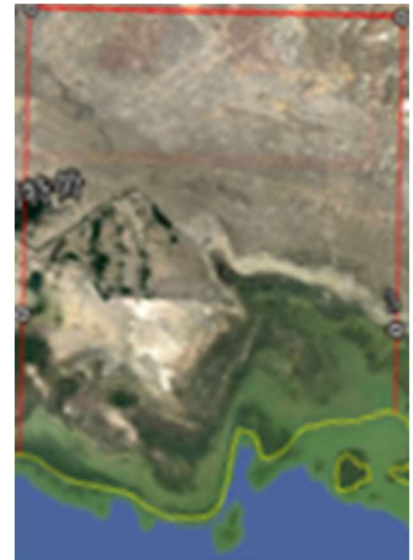

Fig. 7. Satellite image of the territory of Balykshi block location.

By fixing responses at various depths from group 3 of sedimentary rocks within the survey block, the presence of a vertical channel of deep fluids migration, filled with sedimentary rocks, was established. Responses from this group of sedimentary rocks were recorded to a depth of 194 km; there are no responses at a depth of 195 km.

Signals from oil, condensate, gas and amber were also recorded on the examined block.

Within the block, the presence of a border of 57 km was also confirmed; to this depth, responses were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and amber, below that of hydrogen and carbon.

Fragment 1. From the surface on the examined fragment of the block, signals (responses) were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and amber.

At the boundary (surface) of 56.9 km, there were no responses at the frequencies of sedimentary rocks and oil. This allows us to conclude that, within this fragment of the block, there is no root of a deep channel, filled with sedimentary rocks.

Signals from oil were recorded at a depth of 16 km, at a depth of 17 km they were already absent. On a surface of 16 km, signals from 1, 2, 3, 4, 6, and 7 groups of igneous rocks were recorded.

Fragment 2. From the surface, the signals of 1, 2, 3, 4, 5, and 6 groups of sedimentary rocks were recorded on the examined fragment. On the surface of 16 km, responses from 1–4 groups of sedimentary rocks were not recorded, and from 11 (salt), they were recorded. At the same depth (16 km), signals from 1-7 groups of igneous rocks were registered.

On the surface of 16 km there were also no responses at the frequencies of oil, condensate, gas and amber from the lower part of the cross-section, and from the upper part such signals were recorded.

The deep channel of fluids and minerals migration within this block fragment is absent.

Deposits of oil, condensate and gas can be located in the cross-section interval up to 16 km.

Fragment 3. From the surface on the fragment, signals are recorded from oil, condensate, gas and amber. And at a depth of 16 km there were no responses from hydrocarbons and amber.

On the surface of 16 km, signals of 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 11 (salt) groups of sedimentary rocks and 1, 2, 3, 4, 6, and 7 igneous groups were also recorded.

Fragment 4. On the surface of 16 km, the oil signal is recorded, at a depth of 56 km as well, and at 57 km it is very weak. At a depth of 56 km, responses were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and amber.

Responses from 1, 2, 3, 4, 5, and 6 groups of sedimentary rocks were recorded from the surface. On the surface of 16 km, signals from igneous rocks were absent. Signals from the second group of sedimentary rocks were recorded up to 195 km. On the surface of 195 km, a weak signal was detected at a hydrogen frequency.

Kashagan field. The position of the field in the Caspian Sea is shown in Fig. 8, where a fragment for frequency-resonance processing (Fig. 9) is shown by rectangle.

Signals at frequencies of oil, condensate (strong) and gas (weak) were recorded from surface within surveyed area; there were no responses of amber. Signals from only 7 (limestones) groups of sedimentary rocks were recorded; there were no responses from igneous rocks.

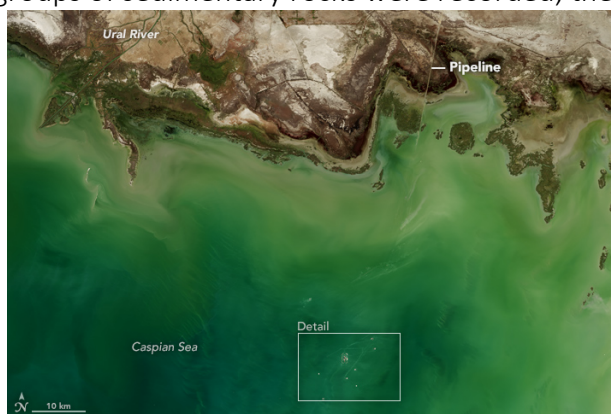

Fig. 8. Position of the Kashagan field relative to the Balykshi block.

Fig. 9. Satellite image of the Kashagan field site location.

By fixing responses at various depths (150, 250, 350, 450, 470 km), the root of a deep channel (volcano), filled with limestone, was determined at a depth of 470 km.

A 57 km boundary has been confirmed: above this boundary, responses are recorded from oil, condensate and gas. However, there are no signals at amber frequencies within examined area.

Oymasha field. When processing the entire satellite image of the field location (Fig. 10), responses were recorded at the frequencies of oil (weak), condensate (weak), gas and amber, as well as 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 groups of sedimentary and 6, 7 groups of igneous rocks.

Due to the absence of signals from granites without delay, a transition was made to processing of the image fragment, indicated on Fig. 10 by a rectangle. Within this fragment, the responses from oil (weak), condensate (weak), gas, 1, 2, 3, 4, 5, 11 groups of sedimentary and 1 (weak) 6, 7 groups of igneous rocks were recorded.

By scanning the cross-section with a step of 1 and 5 m to 10 km two response intervals at granite frequencies were identified: 1) 2230-2510 m; 2) 5300-6800 m. At the border of 10 km from the lower part of the cross-section, responses were recorded from 11-16 groups of igneous rocks, and from the upper part – from 1-5, 7-8 groups of igneous rocks and salt.

At a surface of 4.5 km from the upper and lower parts of cross-section, a signal was recorded from 1 sample of a group of granites; there were no responses from 17 samples on this surface. This indicates the presence of “young” granites in this area. By scanning cross-section, signals from 1 granite sample were recorded in depth intervals of 2230-2600 m and 5400-6850 m.

Fig. 10. Satellite image of the site of the Oymasha deposit (Republic of Kazakhstan).

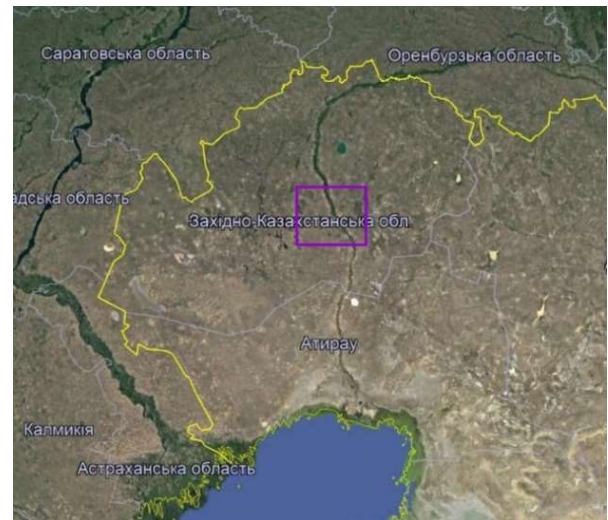

Fig. 11. Satellite image of the Caspian depression. The processed fragment of the image is indicated by a rectangular outline.

Center of Caspian basin (area of projected "Kaspiy-1" well location). Within the framework of the "Eurasia project", it is planned to drill a parametric well up to 15 km deep in the central part of the Caspian Depression. When processing the image of a local fragment of the territory in the center of basin, indicated by a rectangular outline in Fig. 11, responses were recorded at frequencies of oil, condensate and gas, there were no signals of amber. A 57 km boundary has been confirmed, below which there are no responses of oil, condensate and gas.

Within the surveyed area, only salt responses were recorded (11 group of sedimentary rocks). By fixing responses of salt at various depths (50, 150, 350, 450, 470, 480, 700, 720 km), the root of salt channel (volcano) was determined at a depth of 723 km. By cross-section scanning with step of 10 cm, the upper boundary of the salt is determined at 46 m. Responses from salt were recorded also when scanning the cross-section with different steps up to 723 km.

The following response intervals were recorded at the oil frequencies when scanning the cross-section with steps of 10 cm, 1 m and 10 m: 1) 70-3300 m; 2) 4950-6840 m; 3) 14500-16750 m (no further scanning was performed).

On the surface of 6 km, responses from sodium, magnesium, aluminum, silicon, chlorine, argon, potassium, silver, and palladium were recorded.

A promising block in the north-east of Caspian Sea. During the work, frequency-resonance processing of the image fragment, marked with 4 markers on Fig. 12, was conducted.

Responses (signals) at the resonant frequencies of oil, condensate and gas, as well as 8th (dolomites) and 9th (weak signal) (marls) groups of sedimentary (carbonates) rocks were recorded from the surface at the survey block. Responses from the igneous rock sets used have not been recorded. Signals from amber and coal were also not recorded.

Fig. 12. Satellite image of the block of reconnaissance survey in the northwestern part of Caspian Sea (indicated by 4 markers).

By recording responses of the 8th group of sedimentary rocks at different depths within the surveyed block, the presence of a deep channel, filled with sedimentary rocks of the 8th and 9th (individual elements) groups with a root at a depth of 470 km, were established.

The determination of the response intervals at the frequencies of oil, condensate and gas within this block was not carried out.

Coal basins in the Karaganda region. An image of the survey area is shown in Fig. 13. During its processing, responses of oil, condensate, gas and amber were not recorded; signals of coal were received. Responses from 2, 7 (very weak), 8, 11 groups of sedimentary rocks and 11, 12, 14 (weak, very) groups of igneous rocks were registered.

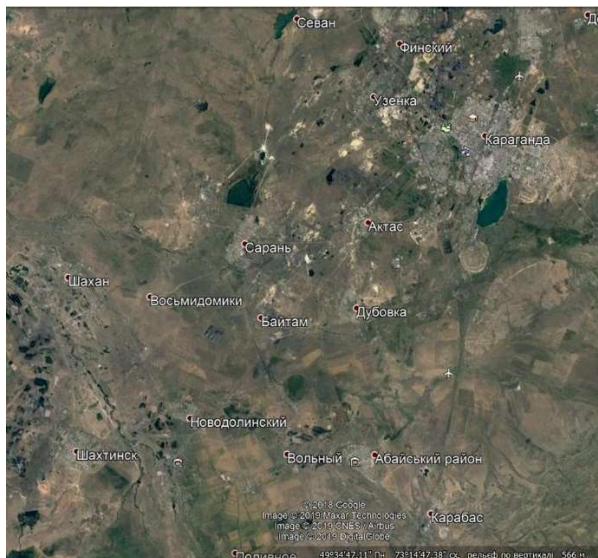

Fig. 13. Satellite image of area in the region of Karaganda coal basin (Republic of Kazakhstan).

Fig. 14. Satellite image of area in the region of the Ekibastuz coal basin (Republic of Kazakhstan).

Responses of diamonds have also been received. Signals from coals were recorded up to 1300 m, approximately. At the same depth, responses of salt from the upper part of cross-section were also recorded.

The root of the channel of group 11 of igneous rocks (kimberlites) was established at a depth of 195 km, and of 8th group of sedimentary rocks (dolomites) – at a depth of 723 km.

Responses of diamonds were obtained in the range of 85–110 km (approximate estimates).

Signals of hydrogen and basalts were not recorded when processing a fragment of an image of a local area, which in Fig. 13 can be taken as a hydrogen degassing zone.

Ekibastuz coal basin. During frequency-resonance processing of the satellite image in Fig. 14, responses of oil, condensate, gas, amber and 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12 groups of sedimentary rocks were received; no signals were received of igneous rocks. Responses of coal were recorded up to about 1400 m.

A deep channel of sedimentary rocks with a root at a depth of 470 km has been established.

By scanning with a step of 1 m, the following intervals of oil responses were determined: 1) 1450-3175 m; 2) 3690-4800 m; from 5 km step 5 m, 3) 5380-9700 m; 4) 10750-12800 (tracked up to 15 km).

Search block Tepke (Kazakhstan). The site [49] provides information about the discovery of a large oil field in Kazakhstan within the Tepke exploration block. The document on this site provides a satellite image of the western part of Kazakhstan, which shows the position of hydrocarbon fields and the Tepke block.

When processing the entire image of the block (rectangle in Fig. 15), responses of oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, bacteria, phosphorus (yellow), oil shale, gas hydrates, anthracite, ice, and dead water were recorded from the surface.

Fig. 15. Position of the Tepke search block on the satellite image of Western Kazakhstan [49].

Signals of salt, 1-6th and 7th groups of sedimentary rocks, as well as 1-5th and 7th groups of igneous rocks, potassium-magnesium salt and lonsdaleite were also registered.

The roots of the salt volcano and 1-6 groups of sedimentary rocks were found at a depth of 470 km, and the 10th group of sedimentary and the 7th group of magmatic rocks were found at a depth of 723 km.

The lower edge of the granites is located in the range of 20-25 km. On the surface of 13 km, responses were received from 13 and 14 groups of igneous rocks; there were no signals from gold.

On the surface of 57 km, signals were received of oil, condensate, gas, amber, phosphorus (yellow). There were no responses of carbon dioxide.

For additional experiments, the Tepke block was divided by two subvertical lines into three fragments (Fig. 15) – western, central, and eastern. Satellite images of these areas were processed separately.

During processing the western fragment of the image from the surface, responses of oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, bacteria, phosphorus (yellow), oil shale, gas hydrates, coal, diamonds, gold, coesite, (old basalts, hydrogen, red phosphorus from 7 s), lonsdaleite, potassium-magnesium salt were registered.

Responses from salt, 1-6, 7th (limestones) and 8th (dolomites) groups of sedimentary rocks, as well as 1st (granites), 6th (basalts, with a delay of 7s), 7th (ultramafic), 11th (kimberlite) groups of igneous rocks and 15-16 groups of metamorphic were recorded.

When processing satellite images of the central and eastern parts of the Tepke block, responses were recorded only from the 9th (marl) and 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks.

Main results. When processing a satellite image of the western part of the Tepke prospecting block, within which a large oil field was discovered in Kazakhstan, by instrumental measurements responses were recorded of salt, 1-6, 7th (limestones) and 8th (dolomites) groups of sedimentary rocks, as well as the 1st (granites), 6th (basalts), 7th (ultramafic), 11th (kimberlites) groups of igneous rocks and 15-16 groups of metamorphic rocks. Responses of hydrogen were also recorded from the surface. The position of the basaltic volcano with hydrogen can be determined in the process of areal works in the western part of the Tepke block.

Discussion of results

The developed super-mobile direct-prospecting technology of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photo images has provided the authors with a unique opportunity to conduct a huge number of experiments in various regions of the globe in order to study the Earth's deep structure, search for combustible and ore minerals, as well as water. In the process of experimental work conducting, numerous evidence was obtained in favor of the deep (abiogenic) genesis of hydrocarbons in the framework of the concept of hydrogen degassing of the Earth [1, 9]. The main results of the experimental works already carried out [12-48] (in the Caspian Sea region and Republic of Kazakhstan, including) can be summarized as follows.

On the predicted depths of the oil, condensate and gas synthesis. An important place in the direct-prospecting technology is occupied by the vertical scanning (sounding) technique of the cross-section, the use of which allows one to record responses (signals) at the resonant frequencies of the desired chemical elements, minerals, minerals, water and sedimentary, metamorphic and igneous rocks in various depth ranges, up to the center of the Earth. The application of this method on well-known hydrocarbon fields, as well as within areas of response recording at the frequencies of oil, condensate and gas, led to the establishment of a conditional boundary at a depth of 57 km, above which signals are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate and gas, and below (deeper) - at the frequencies of hydrogen and carbon! And what is typical – this border is fixed in certain places (areas) of registration of signals from hydrocarbons on the surface in almost all regions of the globe, within which experimental studies were carried out.

Numerous results of fixing this boundary by instrumental measurements directly (not by the measurement results interpreting) suggest the existence on this depth interval of thermodynamic conditions, favorable for the synthesis of oil, condensate and gas from hydrogen and carbon, migrating from below. We can also talk about the presence at this depth of the necessary conditions for the formation of a natural reactor for the synthesis of oil, condensate and gas. It can also be assumed that in such a reactor the process of hydrocarbon generation will begin only if a series of additional (and sufficient!) conditions are realized in this interval to start this process. To date, there is no reliable information to describe sufficient conditions for the operation of the reactor.

In this part of the paper, we also note that during the experiments it was established that there is another boundary at a depth of 68 km (69 km), in the interval of which water is synthesized. When conducting search operations, additional procedures to fix signals at water frequencies above a depth of 68 km (69 km) are performed everywhere.

On deep channels (volcanoes) of fluid and mineral matter migration. When conducting geophysical studies in the Ukrainian Marine Antarctic Expedition of 2018 with using the developed methods in the South Atlantic and the Antarctic Peninsula, a significant number of deep channels (volcanoes) of migration of fluids, minerals, and chemical elements, filled with various sedimentary and igneous rocks (salt including), were found. The materials obtained during the expedition provide grounds for assuming that the researchers underestimated the influence of volcanic activity on the formation of the external appearance and internal structure of Earth planet [12]. Experimental studies in 2019-2022 confirmed the presence of deep channels (volcanic structures) of various types in other regions of the globe [12-48]. In this regard, recently, when conducting research to search for minerals of various types, work is additionally carried out aimed at establishing the presence (absence) of deep channels (volcanoes) within large blocks and local areas of the survey. The results of experimental work already carried out in this direction can be summarized as follows.

1. In various regions of the world numerous deep channels (volcanoes) were found, filled with sedimentary rocks of 1-6, 7, 8, 9, 10 and 11 (salt) groups, as well as igneous rocks of 1 (granites), 6 (basalts), 7 (ultramafic rocks) and 11 (kimberlites) groups.

2. The roots of deep channels (volcanoes) filled with sedimentary, igneous and metamorphic rocks of the above groups are almost always fixed at depths of 996 km, 723 km, 470 km, 195-217 km and 95 km. The interval 195-217 km is a layer of the liquid (plastic) state of the rocks.

3. Volcanoes with roots in the interval 195-217 km can be considered as "young" mud volcanoes. The activity of this type of volcanoes is currently observed.

4. Volcanic structures with roots at depths of 996 km, 723 km and 470 km can be classified as "old".

5. The presence in the survey sites of volcanic structures with roots at various depths suggests the processes of activation in these regions that took place at different times.

6. Samples of rocks filling the channels of volcanoes with a root on the surface of 996 km can be recorded in the depth interval 0-996 km, with a root at a depth of 723 km - in the depth interval 0-723 km, with a root at a depth of 470 km - in the interval 0-470 km, with a root at a depth of 217 km - only in the interval 0-217 km, and with a root at a depth of 95 km - only in the interval 0-95 km.

On the relationship of hydrocarbon accumulations with deep channels (volcanoes) of various types. In the process of conducting numerous studies in the areas of known oil and gas fields, prospecting areas and local sites of exploratory drilling, it was found that responses (signals) at the resonant frequencies of oil, condensate and gas are recorded only in areas of the channels (volcanoes) location, filled with certain groups of sedimentary and igneous rocks. At the moment, the results of experimental work in various regions allow us to sufficiently substantiate the following.

1. Within the depth channels (volcanoes), filled with sedimentary rocks of groups 1-6, signals (responses) are almost always recorded at the resonant frequencies of hydrocarbons. In very many cases, responses at the amber resonant frequencies are also recorded in the contours of such channels.

2. In volcanoes, filled with the 7th group of sedimentary rocks (carbonates, limestones), signals at the frequencies of oil, condensate and gas are also recorded almost always. However, responses from amber in these volcanoes are not recorded.

3. In areas of volcanic structures filled with salt, in many cases, responses are also recorded at the resonant frequencies of hydrocarbons.

4. In volcanic complexes filled with sedimentary rocks of the 8th group (dolomites), 9th group (marls) and 10th group (siliceous rocks), responses at the frequencies of oil, condensate and gas have never been recorded!

5. In the survey areas in which responses from HC are recorded, a boundary of 57 km is almost always fixed within (in the central parts, most likely) channels (volcanoes) of deep migration of fluids, minerals, and chemical elements. Below this boundary, responses are recorded at the frequencies of hydrogen and carbon, above that of oil, condensate, gas and amber (only in channels of a certain type) [12-48].

6. Signals of hydrocarbons in granites, including on the surface of 57 km, were also received in areas of the surveyed volcanoes, filled with granite rocks. These results indicate a possible synthesis of hydrocarbons in some types of granite volcanoes. The surveyed sites in the areas of granite massifs location replenish the base of objects (granite volcanoes) in which there are conditions for the synthesis of hydrocarbons.

7. Recently, in some areas, responses from HC were recorded from the intervals of ultramafic rocks finding.

Additional results of direct-prospecting technology using. To the above, based on the results of large-scale testing of frequency-resonance methods [12–48], we can add the following.

1. When using frequency-resonance methods in almost all volcanoes, filled with sedimentary rocks of 1-6 groups, signals at frequencies of amber are recorded simultaneously with the responses at the frequencies of oil, condensate and gas, including at the border area of 57 km! Experimental studies have been carried out at amber mining and finds in Ukraine, Belarus, Kaliningrad region, Poland, Germany, India, England and the Dominican Republic. The results of studies in various regions of the world allow us to conclude that the areas of amber mining and finds should be considered promising for the organization of hydrocarbon searches [19].

2. A significant amount of experimentation was carried out in areas of salt deposit's location in various countries. The survey results showed that within their limits signals are also recorded at the frequencies of the oil [19].

3. In the process of testing direct-prospecting methods, responses from hydrocarbons were also repeatedly recorded in coal basins from the horizons (intervals) of the cross-section, lying below coal-bearing strata (including at sufficiently large depths) [19].

4. In almost all examined areas of visible hydrogen degassing, responses from basalts were recorded. In the detected basalt channels with roots at various depths, signals at hydrogen frequencies are recorded everywhere (practically in the entire interval of basalt registration) [17, 19, 24, 26-27].

5. Signals from sedimentary and metamorphic rocks, as well as oil, condensate, gas and amber, are recorded from the interval between the upper and lower layers of granites in separate areas of the Ukrainian Shield (USh) [14, 16]. When conducting soundings along the profile in the northern part of the USh, a site was found that was similar in structure to a fragment of the area within the White Tiger field on the Vietnam offshore [14]. Signals from hydrocarbons within this area were recorded up to 57 km. We also note that by scanning the cross-section, the presence of two granite intervals was also established in a separate area of the Voronezh crystalline massif and within the Romashkinskoye oil field in Tatarstan.

6. On land and in offshore, numerous areas of the deep channel's location, filled with sedimentary and igneous rocks of various types were found, within which water is forming at a border of about 68 km (69 km)! Responses of hydrocarbons in the contours of such channels are not always recorded!

7. The results of the research can be considered as such, which testify in favor of the concept of a growing (expanding) Earth.

8. A certain number of purposefully conducted frequency-resonance processing of satellite images and photo image of individual areas of the Moon and other planets of the Solar system (and even far space) allows us to draw preliminary conclusions about the active participation of volcanic processes in the formation of the shape (surface) of the examined objects of the Solar system [47].

Basalt volcanoes and zones of hydrogen degassing. The conducted survey in reconnaissance mode of a relatively large block in the area of the hydrogen production site in Mali [27] testified of the presence in this region of basalt volcanoes with hydrogen and living water. Exploration work to discover new hydrogen deposits in this area is expedient to continue.

Let us add to the above that experimental studies of the same nature as in Mali have been carried out also at local sites of hydrogen degassing in Ukraine, Belarus, Russia, Poland, Lithuania, Latvia, Germany, Italia, Denmark, Sweden, Finland, France, Great Britain, Greenland, Icaria Island, USA, Spain, Portugal, Japan, and also within several longevity regions on Earth.

The results of experimental studies carried out at sites of hydrogen production and drilling wells, as well as at areas of visible hydrogen degassing in different regions, allow us to state the following.

1. In the areas of the basalt volcano's location with roots at different depths, signals at hydrogen frequencies from the surface are almost always recorded.

2. Responses from hydrogen are recorded when the cross-section scanning practically from the upper edges of basaltic volcanoes to their roots. This feature makes it possible to suggest that basalt volcanoes are a kind of channels, through which active migration of hydrogen occurs to the upper horizons of cross-section and further into the atmosphere.

3. In some types of basalt volcanoes at a depth of 68 km or 69 km, deep (living) water is synthesized. Hydrogen-rich water is healing and can be used for wellness purposes. It is advisable to note once again that all surveyed zones and sites of longevity on Earth are located within (contours) of basalt volcanoes, in which water synthesized at a depth of 68 km or 69 km migrates to the surface and is used for water supply and drinking.

4. Hydrogen deposits can be formed by basaltic volcanoes in sealed reservoirs, adjacent to basalts. The Mali hydrogen production site is located outside the contour of the basalt volcano; the hydrogen responses were recorded from the marl at wells sites. On the island of long-livers Ikaria, as well as on the local survey site in the Carpathians, signals from hydrogen were obtained from dolomites.

5. Hydrogen deposits, formed near basalt volcanoes in different types of reservoirs, can be promptly discovered and localized during areal exploration using methods of frequency-resonance processing of satellite images and photo-images.

6. The problem of studying reservoirs in crystalline rocks (including basalts) deserves attention. Direct-prospecting technology can also be used for this purpose.

7. Recently, informational messages have appeared about the intentions of some of the world's leading oil companies to start producing "green" hydrogen using renewable energy sources. At present, technologies for producing hydrogen from water have been developed and tested. All that remains is to invest in the construction of technological complexes for its production in the immediate vicinity of the objects of its consumption. And in the case of a delay in the development of effective technologies for prospecting and transporting hydrogen, a situation may arise that the geological industry of the world economy will lose the race for financing projects for the large-scale use of environmentally friendly fuel of the future – hydrogen.

About efficiency of prospecting and exploration for oil and gas. In many publications, including [3, 7], it is noted that the efficiency of prospecting and exploration for oil and gas does

not exceed 25–30%. It is also stated here that the main reasons for this situation are “the dogma of the organic genesis of hydrocarbons and the orientation of deep drilling towards positive structural traps of the sedimentary cover, the fund of which is currently close to exhaustion” [7]. At the end of this article, the authors also draw “attention to the need for a mass transition to “direct” prospecting, which is important in the conditions of low success in hydrocarbon exploration” [7].

The authors of the monograph [8] in the introduction write (state) that in «the South Caspian Basin, the largest Western multinational companies and their consortium for period from 1995 to 2008, having **drilled 28 exploratory wells with depths up to 7301 m on 21 highly promising structures, previously surveyed by high-resolution 3D seismic, did not discover a single commercially viable field, spending about \$1 billion on their search**» [8, p. 10].

The results of a reconnaissance survey of the drilling site of a “dry” well, as well as two prospecting blocks on the shelf of Turkmenistan [41], indicate the expediency of using direct-prospecting technologies in the exploration process. The article [31] presents the results of a survey of areas in the Caspian Sea, where underwater volcanic structures are located.

In Norway, using new technologies, projects are being implemented to analyze materials from drilled wells in order to detect missed oil and gas intervals. Information about these projects is given in documents on sites [5, 6]. These documents note that **more than half of the wells drilled (1250) in the North Sea turned out to be dry!**

Tested in various regions of the world and used to solve search problems, the direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing can be successfully used to detect missed productive horizons in drilled wells. This is evidenced by survey materials of well drilling sites in various regions.

It is also worth noting that the cross-section scanning method can be used to detect and identify promising oil and gas horizons in the cross-section interval, below the bottom of the drilled wells.

In the process of additional experimental work (instrumental measurements) carrying out at the well drilling site, a technique was developed for detecting very small oil reservoirs (with non-commercial volumes of oil) in the cross-section, as well as for depths of their bedding determining.

The results of experiments show that in areas with thin hydrocarbon deposits, instrumental measurements must be carried out taking into account the time factor.

Within the areas and blocks that are prospective for the hydrocarbon’s detection, identified at the stage of integrated assessment of their oil and gas potential, with using frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing, it is advisable to conduct detailed studies that allow:

- a) detect and localize within the blocks and areas local anomalous zones of fixation of responses (signals) at the resonant frequencies of oil, condensate, gas;
- b) in the contours of mapped anomalous zones with using the method of vertical scanning of the cross-section, determine (and refine using a smaller scanning step) the depth of the response intervals at the resonant frequencies of oil, gas and condensate;
- c) in the intervals of responses at HC frequencies, determine the types of reservoir rocks;
- d) establish what types of rocks are tires for the detected response intervals at the resonant frequencies of oil, condensate and gas;
- e) determine the types of oil and condensate from which signals (responses) are recorded in the intervals of the cross-section (in the frequency-resonance methods, 117 oil samples and 15 gas condensate samples are traditionally used).

Investigation on the exploratory wells drilling sites in various regions of the world is carried out if the information messages contain data (coordinates) about their location. Articles [19], in particular, present the results of experimental work of this nature in the following regions.

1. Exploration well "Maria-1" in the West Chernomorsky area in Black Sea.
2. Additional survey of local drilling site of Melnik-1 well on Khan Asparuh block in Black Sea.
3. Site of exploration well drilling (57°10.644'N, 001°07.066'E) in North Sea.
4. Location of the Brulpadda-1AX well on South Africa offshore.
5. Well drilling site on the Silistar block in the Bulgarian shelf of Black Sea.
6. Location of drilled well (6°19'4.8"S, 10°53'33"E) on the Angola offshore.
7. Location of the Kekra-1 well (coordinates: 22°30'17"N, 66°6'49"E) on the Pakistan offshore: no hydrocarbon inflows were obtained in the well. In the information reports on the Kekra-1 well, it is noted that the cost of well drilling amounted to 100 million dollars of USA and another 100 million were spent on cementing operations and drilling an additional shaft to reach the design depth!
8. Location of the most expensive "dry" exploratory well in the history of the oil industry Mukluk on Alaska offshore.
9. Marina-1 exploration well drilling site (3°36'56".988 S, 81°0'47".988 W) within Block Z-38 offshore Peru. The well was dry.
10. Area of the deepest water Raya-1 well within Block 14 offshore Uruguay. Commercial inflows of hydrocarbons were not obtained in the well.

Deep structure features of the areas with healing water sources. In 2022, a significant number of instrumental measurements using frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing were made in local areas of sources with living (healing) and dead water in Ukraine [48]. Experiments were carried out in order to study the features of the deep structure in the survey areas. All surveyed areas with sources of living water are located within volcanoes filled with basalts, through which hydrogen-enriched living water and hydrogen migrate to the upper horizons of cross-section and into the atmosphere. In the contours of such volcanoes, above basalts, accumulations of hydrogen can be found in dolomites, marls, and limestones. Siliceous rocks, gneisses, marls can serve as tires for reservoirs with hydrogen. In basalt complexes with a root at a depth of 723 km, the conditions for the synthesis of living water exist at a depth of 69 km, and with a root at 470 km, at 68 km. Most of the examined sites with dead water sources are located within limestone-filled volcanic structures. Conditions for the synthesis of dead water in such volcanoes exist at a depth of 48 km, and in some cases - on the surface of 13 km. Dead water springs can also be found within volcanoes filled with sedimentary rocks of groups 1-6th and igneous (ultramafic) rocks. In the contours of the latter, responses are also recorded at the frequencies of potassium-magnesium salt and lonsdaleites. A fundamentally important result of the experimental work carried out is that the local areas of the sources with living (healing) water location are promising (priority) for the natural hydrogen searching! The research results are additional arguments in favor of the "volcanic" model of the formation of various structural elements of the Earth, as well as deposits of combustible and ore minerals (including hydrogen and water). During processing satellite images of local survey areas, additional facts (evidence) were obtained in favor of the deep (abiogenic) genesis of water (living and dead), oil, condensate and gas, and in the process of the Earth degassing.

Conclusions

In general, the results of the performed survey of a local area and big blocks in different region indicate the feasibility of using direct-prospecting methods and technologies during studying the deep structure of small areas and large blocks by traditional geophysical methods. The proven mobile direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing makes it possible to “fill” the cross-section under study with specific rocks (sedimentary, metamorphic and magmatic), as well as to identify areas on the surface and intervals in cross-section that are promising for the ore and combustible minerals searching.

The results of reconnaissance studies, conducted in different region of the globe [12-48], also indicate that super-mobile direct-prospecting methods can be used to assess the prospects for oil and gas (ore) potential of large exploration blocks and local areas (including those put up for auction), to select the optimal locations (sites) for laying exploration and production wells, assessment of the prospects for discovering oil and gas deposits in the deep and super-deep horizons of cross-section, prospecting and localization of zones with deep channels location, through which the chemical elements, fluids and mineral matter migrate into the upper horizons of cross section.

Once again, we draw attention to the distinguishing feature of direct-prospecting frequency-resonance methods. Unlike classical geophysical methods, the methods used make it possible to fill the studied cross-section with the appropriate complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks, as well as to determine the intervals of the cross-section, prospective for the detection of combustible and ore minerals, immediately, during the measurement (signal recording) by the developed instrumentation devices (i.e., without additional stages of modeling and geological interpretation of the geophysical measurements results). In this article, as well as in other published materials, the emphasis is on the presentation of measurement results.

The studies performed at oil and gas exploration drilling sites in various regions of the world confirm the feasibility of additional work conducting with direct-prospecting methods using when choosing sites for their pawning.

Previously, the authors have repeatedly noted the "wary" attitude of practitioners and representatives of the scientific community to the developed direct-prospecting methods (based on the processing and interpretation of Earth remote sensing data, first of all). Despite this, the authors intend to continue purposefully testing the super-mobile, low-cost technology in the process of solving different geological and geophysical problems in various regions of the globe and promptly present the results of experimental work (instrumental measurements) in scientific articles and conference proceedings. On a significant number of experimental works, already carried out (completed) in 2019-2023, evidence the list of publications [12-48]. Only super-operational direct-prospecting technology makes it possible to carry out such a volume of research. In the identified during direct-prospecting methods testing areas and local sites, promising for discovery of hydrocarbons, natural hydrogen, ore minerals and aquifers, detailed prospecting can be carried out also in the future with traditional geophysical methods using.

In conclusion, we note once again that the results of frequency-resonance processing of satellite images and photographs of local sites of drilling exploratory wells, as well as on search areas and fields in various oil and gas regions, are sufficient convincingly indicate the appropriateness of the application of the developed methods (in conjunction with the traditionally used) to select the optimal location of prospecting and exploratory wells. The super-operational method of integrated assessment of oil and gas prospects provides an opportunity to significantly accelerate and optimize the geological exploration process for combustible and ore minerals. The proven mobile technology of frequency-resonance processing of satellite images and photographs is recommended for practical use in European countries (as well as in other regions of the world)

in order to preliminary assess the prospects of oil and gas content and ore content of poorly studied and unexplored search blocks and local sites.

References

1. Bagdasarova M.V. (2014). Earth degassing: The use of mobile and low-cost technology will significantly speed up the exploration process for oil, condensate, gas, natural hydrogen, as well as reduce the financial costs for its implementation. *Assessing is a global process that forms fluidogenic minerals (including oil and gas deposits)*. Electronic journal "Deep Oil". No. 10. pp.1621-1644 (in Russian).
2. "Electronic petrographic reference book-identifier of magmatic, metamorphic and sedimentary rocks" for operational use in the creation of Gosgeolkart1000/3 and 200/2 for the territory of the Russian Federation. St. Petersburg, 2015. <http://rockref.vsegei.ru/petro/> (in Russian).
3. Kryvosheyev V.T., Makogon V.V., Ivanova Ye. Z. The main reserve of accelerated effective opening of oil and gas fields in Ukraine. *Mineral resources of Ukraine*. 2019. # 1. P. 31-37 (in Ukrainian).
4. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Frequency-resonance principle, mobile geoelectric technology: new paradigm of geophysical investigations. *Geofizicheskiy zhurnal*, 2012, vol. 34, no. 4, pp. 166-176 (in Russian).
5. New Technology Unlocks New Insight from Old Wells. <https://www.oceannews.com/news/energy/new-technology-unlocks-new-insight-from-old-wells>
6. NPD sees potential for missed pay in North Sea wells. <https://www.offshore-mag.com/regional-reports/north-sea-europe/article/14206377/norwegian-petroleum-directorate-sees-potential-for-missed-pay-in-north-sea-wells>
7. Rachinsky M.Z., Karpov V.A. On the issue of increasing the efficiency of exploration work. // *Geology and subsoil use*. 2022. No. 1. P. 158-161 (in Russian).
8. Rachinsky M.Z., Kerimov V.I. *Geofluid dynamics of oil and gas potential of mobile belts*. Scientific editor: M.V. Gorfunkel. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, and Scriver Publishing LLC, Salem, Massachusetts. 2015. 494 p. (in Russian).
9. Shestopalov V.M., Lukin A.E., Zgonik V.A., Makarenko A.N., Larin N.V., Boguslavsky A.S. *Essays on Earth's degassing*. Kiev, BADATA-Intek Service. 2018. 632 p. (in Russian).
10. Tesla N. *Patents*. - Samara: Publishing House "Agni", 2009. - 496 p. (in Russian).
11. Tesla N. *Articles*. - Samara: Publishing House "Agni", Moscow: Publishing House "Russian Panorama", 2010. - 584 p. (in Russian).
12. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G., Solovjev V.D. Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 5-27. (in Russian).
13. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Integral estimation of the deep structure of some volcanoes and kimberlite pipes of the Earth. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 28-38 (in Russian).
14. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Ukrainian Shield: new data on depth structure and prospects of oil, gas condensate, gas and hydrogen accumulations detection. *Geoinformatika*, 2019, no. 2, pp. 5-18 (in Russian).
15. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Levashov, S. P. Direct-prospecting mobile technology: the results of approbation during searching for hydrogen and the channels of migration of deep fluids, mineral substances and chemical elements. *Geoinformatika*, 2019, no. 2, pp. 19-42 (in Russian).

16. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Peculiarities of depth structure and of oil and gas perspectives of Ukrainian shield separate blocks by results of frequency-resonance sounding of cross-section. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 5-18 (in Russian).

17. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Application of mobile frequency-resonance methods of satellite images and photo images processing for hydrogen accumulations searching. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 19-28 (in Russian).

18. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Studying the internal structure of volcanic complexes of different type by results of frequency-resonant processing of satellite and photo images. *Geoinformatika*, 2019, no. 4, pp. 5-18 (in Russian).

19. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Technology of frequency-resonance processing of remote sensing data: results of practical approbation during mineral searching in various regions of the globe. Part I. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 29-51; Part II. *Geoinformatika*. 2019. no. 4, pp. 30-58; Part III. *Geoinformatika*. 2020. no. 1, pp. 19-41; Part IV. *Geoinformatika*. 2020. no. 3, pp. 29-62; Part V. *Geoinformatika*. 2021. no. 3-4, pp. 51-88 (in Russian).

20. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Approbation of direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photo images at known hydrocarbon deposits in different regions. *Geoinformatika*, 2020, no. 2, pp. 3-38 (in Russian).

21. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Yanushkevich K.P. Approbation of frequency-resonance methods of satellite and photo images processing on the geological structure "Chicxulub Crater". *Geoinformatika*, 2020, no. 2, pp. 39-49 (in Russian).

22. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. On the possibility of application the frequency-resonance technology of satellite images and photos images processing for studying objects of the solar system and far space *Geoinformatika*, 2020, no. 2, pp. 98-108 (in Russian).

23. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Yanushkevich K.P. Features of the depth structure and prospects of oil and gas potential of the Carpathian region by results of cross-section frequency resonance sounding. *Geoinformatika*, 2020, no. 2, pp. 50-68 (in Russian).

24. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Direct-prospecting technology of frequency-resonant processing of satellite images and photos images: results of use for determining areas of gas and hydrogen migration to the surface and in the atmosphere. *Geoinformatika*, 2020, no. 3, pp. 3-28 (in Russian).

25. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. New evidence in favor of the abiogenic genesis of hydrocarbons from the results of the testing of direct-prospecting methods in various regions of the world. Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2020. № 9. P. 55-62. <https://doi.org/10.15407/dopovidi2020.09.055> (in Ukrainian)

26. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photo images: potential opportunities and prospects of application for natural hydrogen accumulations searching. *Geoinformatika*, 2020, no. 4, pp. 3-41 (in Russian)

27. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Depth structure features of large zones of hydrogen degassing in various regions of the earth by results of frequency-resonance processing of satellite and photos images. *Geoinformatika*, 2021, no. 1-2, pp. 3-42 (in Russian).

28. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. On the prospects of the technology of remote sensing data frequency-resonance processing using when conducting profiles geoelectric and seismic studies. *Geoinformatika*. 2021. no. 3-4, pp. 18-50 (in Russian).

29. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G. Features of the deep structure of individual areas within the basalt complexes in Volyn. Problems of regional geology in the west of the East European Platform and adjacent territories: Proceedings of the III Intern. scientific conf., Rep. Belarus, Minsk, 15 Dec. 2021 / Belarus. state un-t; editorial board: O. V. Lukashev (editor-in-chief) [and others]. - Minsk: BSU, 2021. P. 30-36.

30. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Results of a reconnaissance survey of large zones of hydrogen degassing in various regions of the world. Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2022. № 1. P. 79-91. <https://doi.org/10.15407/dopovidi2022.01.079> (in Ukrainian)

31. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Javadova A. Results of a survey by mobile direct-prospecting methods in the location of the active Dashly volcanic complex in the Caspian Sea. Azerbaijan Geologist. # 25, 2022. P. 42-53. <https://www.azgeologist.com/geolog/>

32. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Javadova A. Application of Frequency-Resonance Methods of Satellite Images Processing for Hydrogen and Living Water Accumulations Searching Within Local Areas in Europe. 11 p. 7th World Multidisciplinary Earth Sciences Symposium (WMESS 2021). IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 906 (2021) 012080. doi:10.1088/1755-1315/906/1/012080

33. Yakymchuk M. A., Korchagin I. M. Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching within local areas in Mali and Italy. // *European scientific discussions. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference. Potere della ragione Editore. Rome, Italy. 2021. Pp. 197-206.* URL: <https://sci-conf.com.ua/vi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-european-scientific-discussions-25-27-aprelya-2021-goda-rim-italiya-arhiv/>.

34. Yakymchuk M. A., Korchagin I. M. Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching on islands of long-livers Okinawa and Icaria // *Science and education: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. 2021. Pp. 177-189.* URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-28-30-aprelya-2021-goda-kioto-yaponiya-arhiv/>.

35. Yakymchuk M., Korchagin I. Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching within local areas in Great Britain // *The world of science and innovation. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2021. Pp. 202-217.* URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-the-world-of-science-and-innovation-2-4-iyunya-2021-goda-london-velikobritaniya-arhiv/>

36. Yakymchuk M., Korchagin I. On the prospects of natural hydrogen accumulations detecting in Western Europe // *Actual trends of modern scientific research. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. MDPC Publishing. Munich, Germany. 2021. Pp. 274-284.* URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-actual-trends-of-modern-scientific-research-6-8-iyunya-2021-goda-myunhen-germaniya-arhiv/>.

37. Yakymchuk M., Korchagin I. On the prospects of methane and natural hydrogen deposits discovering in the southeast Texas of USA // *Fundamental and applied research in the modern world. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. BoScience Publisher. Boston, USA. 2021. Pp. 198-209.* URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-fundamental-and-applied-research-in-the-modern-world-9-11-iyunya-2021-goda-boston-ssha-arhiv/>.

38. Yakymchuk M., Korchagin I. Features of the deep structure within areas of hydrogen degassing in Greenland, Canada and Bermuda triangle // *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada. 2021. Pp. 161-171.* URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-world-science-problems-prospects-and-innovations-16-18-iyunya-2021-goda-toronto-kanada-arhiv/>.

39. Yakymchuk M., Korchagin I. Results of application the frequency-resonance methods of satellite images and photo images processing at sites of search wells drilling. Danish Scientific Journal, No. 35, 2020, Vol. 1. p 27-34. http://www.danish-science.org/wp-content/uploads/2020/05/DSJ_35_1.pdf

40. Yakymchuk, M., Korchagin I. Application of mobile frequency-resonance methods of satellite images and photo images processing for water accumulations searching. 19th EAGE International Conference on Geoinformatics - Theoretical and Applied Aspects. Kyiv, 11-14 May 2020. CD-ROM Abstracts volume. Abstract 17647_ENG. 5 pages. https://eage.in.ua/?page_id=388

41. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Javadova A. Peculiarities of the West Turkmenian offshore part of South Caspian by direct prospecting methods. Reports of European Academic Research. February 2022. Publisher: "EASR". SciPub.de. P. 56-68. <https://ojs.scipub.de/index.php/REAR/issue/view/31/50>

https://www.researchgate.net/publication/359438120_PECULIARITIES_OF_THE_WEST_TURKMENIAN_OFFSHORE_PART_OF_SOUTH_CASPIAN_BY_DIRECT_PROSPECTING_METHODS#fullTextFileContent

42. Yakymchuk M., Korchagin I. [2022] Direct-prospecting technology of satellite images and photos images frequency-resonance processing: results of large blocks and hydrogen degassing areas surveying in Greece and Italy. Annali d'Italia. №32/2022. Pp. 61-77. ISSN 3572-2436 DOI: 10.5281/zenodo.6684155 <https://www.anditalia.com/>

43. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Direct-prospecting technology of satellite images and photos images frequency-resonance processing: results of large blocks and hydrogen degassing areas surveying in Great Britain. New Concepts in Global Tectonics Journal. Volume 10, No 2, June 2022. P. 120-155. ISSN 2202-0039 <http://www.ncgtjournal.com/journals.html>

44. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin, Sergiy Levashov, Valery Solovyov. Volcanism and degassing processes in the structures of the Earth's polar regions (review based on the results of frequency-resonance studies). Dodo Books Indian Ocean Ltd. And OmniScriptum S.R.L Publishing group. 2022. 276 p. (in Ukrainian). ISBN: 978-620-0-63606-5 <https://morebooks.de/shop-ui/shop/search?q=978-620-0-63606-5&page=1>

45. Yakymchuk M. A., Korchagin I. On the feasibility of Zimbabwe territory reconnaissance survey by direct-prospecting methods in order to detect blocks for oil and gas prospecting // Modern research in world science. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua". Lviv, Ukraine. 2023. Pp. 551-559. URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-research-in-world-science-29-31-01-2023-lviv-ukrayina-arhiv/>.

46. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Prospects of the commercial hydrocarbon deposits discovery within Block 9 on the Lebanon offshore by the results of direct-prospecting methods using. Publisher.agency (1): Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Theoretical Hypotheses and Empirical results» (February 02-03, 2023). Oslo, Norway, 2023. P. 199-209. ISBN 978-2-0296-4115-0. DOI 10.5281/zenodo.7607868

<https://ojs.publisher.agency/index.php/THIR/issue/view/16>

47. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Application the frequency-resonance technology of satellite and photos images processing for the planets and satellites of solar system studying. Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development » (March 2-3, 2023). London, England, 2023. P. 311-328. ISBN 978-0-2758-5504-8. DOI 10.5281/zenodo.7700165

<https://ojs.publisher.agency/index.php/SRED/issue/view/20>

48. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Deep structure peculiarities of promising for hydrogen areas in the Dnieper-Donetsk basin and the sites of sources with healing water location in Ukraine. Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Reviews of Modern

Science» (November 24-25, 2022). Zürich, Switzerland, 2022. P. 208-230. ISBN 978-6-6054-8210-6 DOI 10.5281/zenodo.7369832 <https://ojs.publisher.agency/index.php/RMS/article/view/399>
https://www.researchgate.net/publication/365789951_DEEP_STRUCTURE_PECULIARITIES_OF_PROMISING_FOR_HYDROGEN_AREAS_IN_THE_DNIEPER-DONETSK_BASIN_AND_THE_SITES_OF_SOURCES_WITH_HEALING_WATER_LOCATION_IN_UKRAINE

49. The largest oil field in 30 years was discovered in Kazakhstan. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/krupneyshee-30-let-mestorojdenie-nefti-otkryili-kazahstane-430142/ (in Russian).

50. Implementation of Phase-1 of the International Project "Eurasia". <https://www.gov.kz/memleket/entities/geology/press/news/details/474170?lang=ru> (in Russian).

Art History

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF AESTHETIC EDUCATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE HERITAGE OF FOLK COMPOSERS

Belgozieva Ulbosyn Bekkulovna

master of pedagogic sciences, senior teacher, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Аңдатпа. «Жоғары сынып оқушыларына халық композиторларының мұралары арқылы эстетикалық тәрбие берудің ғылыми-теориялық негіздері» мақаласында халық композиторларының мұралары арқылы жоғары сынып оқушыларына эстетикалық тәрбие берудің маңызын анықталып, халық композиторларының мұралары арқылы жоғары сынып оқушыларына эстетикалық тәрбие беру іс-әрекет, тұлға, құндылықтар теориялары негізінде қамтылатындығы, сонымен қатар, халық композиторларының мұралары арқылы жоғары сынып оқушыларына эстетикалық тәрбие беру эстетикалық мәдениетке негізделген тәрбие кеңістігін құруға бағытталатындығы айқындалады.

Кілт сөздер: эстетика, халық композиторлары, эстетикалық тәрбие, эстетикалық мәдениет, эстетикалық сана.

Эстетикалық тәрбие мәселесіне байланысты Қазақстан, алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектеріндегі эстетика, эстетикалық тәрбие, эстетикалық сезім, эстетикалық іс - әрекет, эстетикалық сана, т.б. теориялық негіздерін айқындай отырып, әдіснамалық тұғырларын негіздеуге мүмкіндік болды. Біз зерттеу барысында А.В.Петровскийдің басшылығымен шыққан педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы еңбегіндегі тұлғаның әр кезеңге сәйкес ұсынылған ғылыми тұжырымдарын басшылыққа алдық[1].

Ғалымдар тұлғаның жас ерекшелік психологиясын 4 бөліп қарастырады:

- балдырғандық және мектепке дейінгі шақтың психологиялық ерекшеліктері;
- бастауыш мектеп шағындағы психикалық даму
- жеткіншектік психологиялық ерекшеліктері;
- баланың жас өспірімдік психологиясы.

Біз жоғарыда қамтылған жоғары сынып оқушыларының тұлғалық психологиялық ерекшеліктерін негізге ала отырып, зерттеу жұмысымыздың ерекшелігіне байланысты тұлғаның жас өспірімдік кезеңіне сәйкес келеді. Аталған еңбекте біздің зерттеу нысанымызға сәйкес тұлғаның жас өспірімдік психологиясына байланысты өмірлік құндылықтардың қалыптасуындағы негізгі бағыттары ересектің сыртқы белгілеріне еліктеу, нағыз ересектікке ұмтылу, ересек адамдардың іс-әрекетін өнеге тұту, өзіндік сананың, ақыл - ой қызметінің дамуы мен қалыптасуы, ересектік іс- әрекеттер, дене күшінің дамуы,

әлеуметтік ортаның ықпалы, кәсіпті таңдау т.б. қамтылады. Әсіресе аталған тарауда тұлғаның жас өспірімдік психологиясы өнердің атқаратын роліне аса мән берілген. Бұл кезең «жас өспірімдік (14,5-17жас аралығы) шақ жыныстық толысудың басталып, ересектің басталуымен аяқталатын даму стадиясы деп анықталады. Әсіресе, аталған кезеңде тұлғаның ақыл ой - қабілеті дамуымен қатар, оның қызметі неқұрлым орнықты әрі пәрменді етіп, оны бұл тұрғыдан ересектің іс-әрекетіне жақындатады. Арнайы қабілеттері шапшаң дамиды. Жас өспірімділік жеке адамның толысуымен, қалыптасуының аяқталатын кезеңі[1,150].

Біз зерттеу жұмысымыздың теориялық негіздерін айқындаумен қатар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің өнер саласы бойынша ұсынылған қаулы қарарларын, тұжырымдамаларын негізге алдық. Халық композиторларының мұралары арқылы эстетикалық тәрбие беру Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы жолдауларында, Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында қарастырылады. Білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау; баланың тәрбиелену, білім алу және жан-жақты қалыптасу, ана тілін, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтау, ақпараттану, денсаулығын нығайту сияқты құқықтарын іске асыру болып табылады. Осы қасиеттерді білім алушылардың бойында қалыптастыру мен дамыту Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің маңызды міндеті ретінде қарастырылады[2]. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында оқушыларды ұлттық өнердің ішкі мазмұнымен, жетістіктерімен таныстыру, оқушылардың шығармашылық жұмыстарынан көрме ұйымдастыруды дәстүрге айналдыру мәселелері көзделген. Аталған идеяларды жүзеге асыру жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісіне жаңа талаптар қою, оған құрылымдық, мазмұндық тұрғыдан өзгерістер енгізу арқылы мүмкін болатыны белгілі. Сондықтан жеке тұлғаның рухани жан-жақты дамуының қайнар көзі білім мен ғылымды қоғам талабына сай дамыта отырып, жас ұрпақ бойында имандылық, адамгершілік қасиеттерді, көркемдікті, әсемдікті, эстетикалық талғампаздықты қалыптастыру басты міндет болып есептелінеді. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» білім берудің мақсат-міндеттері мен мазмұны ізгіліктік, рухани-адамгершілік пен демократиялық идеяларға негізделген мемлекетіміздің білім беру саясатын айқындайды[3].

Эстетикалық тәрбиенің негізін қалаған неміс ғалымы Гегель «Эстетика» атты еңбегінде дарындылық пен эстетикалық талғам жайлы құнды пікірлер айтты. Шындық пен өнер, табиғат туралы теориялық ұғымдарды жинақтау мен қорытындылау, оның адам дамуына әсерін анықтау XVIII ғасырда эстетиканың жеке ғылым саласы ретінде бөлініп шығуына әкелді. Еуропадағы бұл өзгеріс өнердің табиғатын терең ашуға, адамның эстетикалық мәдениетінің ерекшеліктерін ашып көрсетуге ықпал етті. Ф.Гегель (1771-1833жж) пікірінше, адам тарихтың жемісі, оның ақылы мен дүниетануы – мәдениеттің нәтижесі. Ал адам тәрбие арқылы ғана рухани жан иесі болып қалыптасады деп санайды [4].

Тұңғыш рет «эстетика» ұғымын ғылыми термин ретінде неміс философы А.Баумгартен 1750 жылы «Эстетика» кітабында қолданған болатын. «Эстетика» гректің «эстетис» сөзінен алынған, ол «сезімдік, сезіммен қабылдайтын дарындылық» деген ұғымды білдіреді. Ерекше тәртіп ретінде эстетика терминін логиканы толықтыратын, танымның төменгі теориясын «сезімдік білім ғылымын» белгілеу үшін қолданған А.Баумгартен болды. Жалпы эстетика жайлы неміс, ағылшын, француз, орыс тілдерінде жазылған көптеген еңбектер бар[5].Әсемдікті тану табиғатта, қоғамда адамның іс-әрекетінің қай түрінде болсын, оның қарым-қатынасында, әсіресе, өнерде заттардың және құбылыстардың даму заңдылықтары жөніндегі философиялық ғылым болып табылады.

Эстетикалық тәрбиенің әдіснамалық негізі – диалектикалық-материалистік көзқарас. Ол өмір мен өнердегі эстетиканың мәнін ашады, адамның ортаны эстетикалық тұрғыдан меңгеруіне қажетті деген негізгі принциптерін зерттейді, көркем шығармашылық заңдарын тексереді. Эстетика тек заттардың өзіне және шындық құбылыстарына тән, ол біздің түсінігімізге де, қоршаған ортаға деген қатынасымызға да байланысты емес. Ортаны эстетикалық тұрғыда меңгерудің субъективті жағы болып эстетикалық сенім, талғам, баға, әсерленушілік ой-сана алға шығады. Ол эстетикалық мұратқа жетелейді. Зерттеудің әдіснамалық ұстанымының бірі – зерттелетін мәселені жан-жақты қарастыру болғандықтан, зерттеу мәселесіндегі философиялық ой тұжырымдар одан әрі дамытыла отырып, психологиялық тұрғыдан қарастырылды. Эстетикалық сана ең алдымен өмірдегі, өнердегі әсемдік пен үнемі жанасу негізінде дамиды. Алайда, әсемдік тек қана сезімдік, көру және есту түйсіктерімен шектелмейді. Адам көргеніне талдау жасайды, белгілі бір баға, берген қорытындыға келеді, ақыл-ой қосылады. Эстетикалық қызығушылық – адамның әдебиет, өнер, кино, музыка салаларында қоршаған орта, табиғатқа көңіл аударуы, оны сезім арқылы бағалап, қанаттанып, толғанысқа ұшырауы. «Қызығушылық» латын тілінен аударғанда «маңызды мәні бар» деген мағынаны білдіреді. Эстетикалық сезім – объективтік шындықты бейнелегенде оның сұлулығын, әдемілігін, сәнділігін қабылдауда туатын көңіл күйі. Эстетикалық сезім табиғаттың көрінісін, күнделікті өмірдегі оқиғаларды, өнердің алуан салаларын адам өзі бейнелегенде пайда болады. Эстетикалық ләззат – табиғат, қоғам өмірі мен өнер сұлулығын қабылдау нәтижесінде немесе іс-әрекет үстінде адамның рухани дүниесінің тебіреніп, жан рахатына батуы. Эстетикалық талғам – адамның өнер мен өнердің барлық саласындағы эстетикалық құндылықтарды анықтау қабілеті, ең алдымен сұлулықты жамандықтан ажырату. Эстетикалық талғам адамдардың тұмысынан пайда болатын емес, эстетикалық тәрбиемен қалыптасатын қабілет.

Эстетикалық көзқарас эстетикалық қызмет, өнер шығармаларын жасауда, эстетикалық тартымды қолөнер бұйымдарын жасауда, эстетикалық тұрмысқа енгізу барысында қалыптасады. Мектеп оқушыларының күнделікті іс-әрекеті арқылы жүріп-тұру, киіну, тазалық тәртібі қалыптасып, сабақ барысында, әсіресе өнер сабағын алуда эстетикалық көзқарас пайда болады. Музыка, ән, би, сурет, театр, көркем өнерпаздар үйірмелері эстетикалық көзқарасқа үлкен әсер етеді. Эстетикалық көзқарас арнаулы пәндер арқылы да қалыптасады. Әсіресе соның ішіндегі қазақ әдебиетіндегі жазушылардың әдеби шығармаларынан үзінділер, тарих пәні ерекше орын алады.

Эстетикалық мұрат (идеал) – эстетикалық кемелдіктің (өмірдегі, өнердегі) биік деңгейі туралы және оған жету жолы туралы нақты сенімді түсінік. Эстетикалық мұраты жүзеге асыру үшін алдын ала қажет нәрсе - өмірдің барлық саласында қоғамдағы адамның ерікті болуы. Адамның айнала дүниеге эмоциялық нақты сезімдік қатынасымен тығыз байланысты болғандықтан, эстетикалық мұрат сенім формасына бөленеді.

XIX ғасырда өмір сүрген неміс педагогы А.Дистервег (1790-1866жж) ұлттық формадағы жалпыадамзаттық идеяны қолдады. Тәрбиенің ең жоғары мақсатын Платон рухында «шындыққа, сұлулық пен жақсылыққа қызмет ету» екенін ашып көрсеті.

Оның көзқарастары табиғатқа сәйкестілік және мәдени сйкестілік қағидаларымен ұштасатындығын айқын аңғарамыз. Мәдени сәйкестілік қағидасы оқу-тәрбие үрдісін «сыртқы, ішкі, қоғамдық» мәдениет негізінде ұйымдастыруды көздейді. Бұған адамның рухани өмірі мен ұлттық мәдениетті жатқызамыз. Осы тұрғыда А.Дистервегтің өз тұжырымдамасында адамның рухани дамуы мен жетілу қажеттілігіне баса назар аударғанын толық аңғара аламыз.

XIX ғасырдағы педагогиканың көрнекті өкілі И.Гербарт (1746-1841ж) «практикалық философияда» этика мен психологияға сүйеніп, алдымен – мақсат, екінші –оны жүзеге асыру әдістерін белгілейді. Ол педагогикалық үрдісті мына өлшемге бағындырады: ішкі бостандық,

дамыту, заңдылық, адалдық. Барлық қабілеттегі үйлесімді дамудың идеялық ядросы-адамның рухани-эстетикасын қалыптастыруға ерекше мән берді [5].

Француздың көрнекті өкілі Ж.Симон (1814-1896ж) тәрбие мен білім берудің негізгі мәселесін әлеуметтік мақсатпен байланыстырды. Оның білім берудегі тұжырымдамасында, әсіресе, кітапханашыларға зор көңіл бөлінді. «Кітапханадағы кітапханашының міндеті – оқырманның қолына оның жетілуіне қажетті нәрсені ұстату. Ол үшін оқырманның рухани сұраныстарын білу қажет [5].

Рухани-эстетикалық тәрбие мәселесі шығыс ғұламаларының да зерттеу өзегі болған. Мәселен, ғұлама ғалым әл Фараби «Музыканың үлкен кітабы», «Әлеуметтік этикалық трактаттар», «философиялық трактаттар», т.б. еңбектерінде эстетикалық, этикалық мәселелерге көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, бақыт категорияларының негізін дәлелдеп, көңіл бөлгендігін аңғарамыз. Идеяларының басты түйіні – білім, руханилық, сұлулық. Көркемдікті адамның рухани дүниесі мен эстетикалық сұлулығын қор ететін белгі деп санайды. Адамның эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруда музыкаға үлкен мән бере отырып, оны сұлулықты сезінуде рухани күш екендігін атап көрсетеді [6].

Аса көрнекті ақын, данышпан ойшыл Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» поэмасында адам өмірін эстетикалық тұрғыда көбірек зерттеуге тырысады. Адамзат баласына үнемі жақсылық жасау қажеттілігі туралы түсіндіруге ұмтылады. Жас ұрпақты қолөнер мен сан салалы білімге баулу – ата-ананың басты парызы дей отырып, рухани дүниені білім арқылы жетілдіру, сөз өнері, жақсы, жаман қасиеттері туралы даналық ойларын айтады: «Бар ізгілік тек білімнен алынар, Білімменен аспанға жол салынар» дей отырып, дүниенің кілті – білімдедеген үлкен ой тұжырымын жасайды.

Бұқар жырау сол кездегі жастарды зергерлік бейнелеу, сәулет өнеріне тәрбиелеуде олардың көркемдікті түсіну, сезімдерін дамыту қажеттілігіне баса назар аударады.

Қазақтың ағартушы-демократтары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев және т.б. халқымыздың рухани дамуына өлшеусіз үлес қоса отырып, рухани-эстетикалық тәрбиенің маңызына ерекше мән берген.

Қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлихановтың негізгі мақсаты – халыққа білім беру, оқыту. Ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудағы тәрбиенің рөлін ашып көрсету арқылы ол өз еңбектерінде халқымыздың психологиялық ерекшеліктері: қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, қарым-қатынас, т.б. терең түсіндіреді [7].

Ш.Уәлиханов «табиғат көріністерінен эстетикалық ләззат алып, сұлулық, әсемдік, тартымдылық және ұнасым мен үндестік атаулыны сезімтал сергек көңілмен қабылдау қажет» – деп табиғаттың сұлулығын тану адамдарға рухани күш беретіндігін айтқан болатын.

Жастарға эстетикалық тәрбие беру мәселесін зерттегендердің бірі Ы.Алтынсарин болды. Оның дүниетанымының қалыптасуына, эстетикалық талғамының дамуына отбасы, ортасы, қатты әсер етеді. Ағартушы рухани –эстетикалық тәрбие мәселесіне арнап, арнайы еңбектер жазған жоқ. Дегенмен, эстетикалық көзқарастары педагогикалық шығармашылығынан көрініс тапқан. «Қазақ хрестоматиясы» еңбегінде халық ауыз әдебиеті үлгілерін пайдалана отырып, балаларды рухани-адамгершілікке ғана емес, эстетикалық талғамның жоғары дамуына, қалыптасуына, әдеміліктің түсінуге тәрбиелеу мүмкіндігімен де өте маңызды. Бұл хрестоматияға енгізілген ертегілер балаларды өзінің әдемілігімен, көркемдігімен баурайды. Оларды әдемілік, сұлулықты қабылдауға үйретеді. Әсіресе, жас буынға халық музыкасы арқылы музыкалық тәрбие беруге көңіл аударады [8].

XIX ғасырдың аяғымен XX ғасырдың басында өмір сүрген ұлы тұлға Ш.Құдайбердиевтің «Үш анық» философиялық трактаты ұлттық мәдениетіміздің асыл қазынасы болып табылады. Ақынның педагогикалық, психологиялық, философиялық ойлары бүгінгі таңда да өзінің құндылығымен ерекшеленеді [9].

Жасөспірімдерге эстетикалық тәрбие беруде халық мұрасының тәрбиелік күшін ұлы Абай да жоғары бағалаған. Жасөспірімдерге сұлулық, әдемілікке деген көзқарасын, рухани сезімін тәрбиелеп қалыптастыруда Абай өлеңдерінің орны ерекше. Жыл мезгілдеріне арналған өлеңдері туған жердің сұлу табиғатын, адамдардың көңіл-күй сезімдерін жырлауымен дараланады. Балалардың туған жер табиғатын, тауы мен тасын эстетикалық тұрғыда қабылдай білуге тәрбиелейді. А.Құнанбаевтың қара сөздеріндегі философиялық ой-пікірлері оның табиғат заңдылықтарын терең пайымдай алуымен бірге оған байланысты ғылыми көзқарастарын да танытады. Ол табиғаттың бар байлығы адам баласының аузына тосып, таусылмас азық болып отыратындығын көрсете келіп, өзіне махаббат қылса, сен де оған қылмағың парыз», – деп өскелең ұрпақты табиғат ананы аялап сүйе білуге үндейді.

Ойшыл ақын С.Торайғыров «халықтың әні кетсе, табиғат жесір қалады, сәні кетеді. Сәні кетсе, жөні кетеді» деп тегіннен тегін айтпаған. Ақынның көтерген тәрбиелік мәселесінің бірі – рухани даму, рухани тәрбиенің өзегі – ана тілін құрметтеу, тілге деген сүйіспеншілік. Ұлттық тіл арқылы жастарымыздың сана-сезімі, ой өрісі кеңейіп, әдет-ғұрпын қастерлеуге деген көзқарастары қалыптасады деген ой түйді.

Қазақ зиялыларының бірі М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» еңбегінде «Әр адамның сұлулық сезімдері әр түрлі нәрседен оянымпаз болады. Біреудікі – музыкадан, біреудікі – сұлу суреттен, ал біреудікі – поэзиядан. Искусствоның әйтеуір бір түрінен ләззат алмайтын, біреуіне құмар болмайтын адам болмайды, ал тәрбиенің міндеті – балада искусствоның қандай түріне ынта бар екенін тауып, сол ынтасын, қызығушылығын, сол түр туғызатын сұлулық сезімдерін оятып, өркендету», – деп эстетикалық тәрбиенің бала дамуындағы маңызына ерекше тоқталған.

Педагогика ғылымының тарихында өзіндік орны бар ағартушы-педагог М.Жұмабаев өз еңбектерінде ежелгі Шығыс ғұламаларының ой-пікірімен үндестіре, Абай тұжырымдарымен байланыстыра отырып, сана-сезімі мол, мінезге бай толық адам тәрбиелеу мәселелерін көтереді. Балалардың рухани жан дүниесін қалыптастырып, эстетикалық тұрғыда тәрбиелеу туралы өзіндік ойлары «Педагогика» еңбегінде айқын көрінеді. Бұл еңбекте ақын сұлулықты, әсемдікті әр қырынан ашып, тәрбиелеу жолдарын өзінше түсіндіреді. «Баланы сұлу өнермен терең таныстыру керек. Бала неше түрлі сұлу үндерді естісін, неше түрлі сұлу түстерді, түрлерді көрсін, сұлу сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Міне, осыларды істесе, сұлулық сезімдер өркендейді».

А.Байтұрсынов тәлім-тәрбиелік тағылымдарына да қазіргі күн талап-тілегімен ұштасатын тың идеяларды кездестіреміз. Ол өнер ғылым арқылы жасалады дей келе, адамның рухани сұраныстарын өтеуге қызмет етеін өнердің түрлерін талдап көрсетеді. Сәулет өнері, кескін өнері, музыка өнері, сөз өнері адамды әсемдікті көре білуге, табиғат сырларын танып білуге тәрбиелейтіндігін ашып айтады[10]

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің көрнекті қайраткерлерінің бірі Ж.Аймауытовтың да бүгінгі ұрпаққа беретін тәлім-тәрбиелік ойлары жетерлік. Жастардың рухани тәрбиесінің қайнар көзі – білімді өте жоғары бағалайды. Білім негіздерінің ана тілі арқылы меңгерілетінін айтады. Халық қазынасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін халықтың тілі деп, оның қоғамдық рөлін, адамзат баласы жасаған бар рухани-мәдени байлықты меңгерудің басты құралы екенін көрсетеді. Сондай-ақ адам баласының мәдениет тарихында өнердің көрнекті орын алып келгенін, өнерсіз қоғамның дамуы рухани байлықтың молаюы мүмкін еместігіне тоқталып, ұлт мектептерінде әуелі кескін мен әуез өнерін, яғни ән-күй үйретуге негіз салу керектігін, әр баланың өнерпаздық қасиетін тәрбиелеу қажеттігін баса айтады.

Ақан сері, Мәди, Үкілі Ыбырайлар шығармашылығы жоғарыда арнайы тоқталған Абай, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт, мағжан т.б. сынды алаш қайраткерлерінің дүниетанымымен тығыз байланысты. Мектеп оқушыларының халық композиторларының мұралары арқылы жоғары

сынып оқушыларына эстетикалық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық негіздері айқындау барысында халық композиторларының әндері, өзінің дербес шығармашылық қызметі мен әлемдік құндылықтар туралы танымын толық іске асыратын, мәдениет әлемінде және адамдармен қарым-қатынас жасай алатын тұлға қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Петровский А.В. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. Алматы. Мектеп. 1987. -289 б.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы: Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. – Алматы. 2007. -72 б.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. //Қазақстан Республикасы Үкіметінің N 988 Қаулысымен бекітілген, 27 желтоқсан, 2019.
4. Гегель Г. Сочинения. В 14 т. – М., 1974. Т.7. – 230 с.
5. Джуринский А.Н. Педагогика: история педагогических мыслей. М.: – 2000. – 350
6. әл – Фарабидің философиялық трактаттары. – Алматы, 1973. – 318 б.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
8. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы. Қазақ ҚСР ҒА баспасы, 1955. – 148 б
9. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 360.
10. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.

To the question of the principles of feminist criticism in dance history studies

Dilara Shomayeva

doctoral student, Kazakh National academy of choreography, Astana, Kazakhstan

Annotation. The article raises the problems of historical analysis in the field of Western dance art. As a methodological concept, the principles of feminist criticism are applied. Particularly, two approaches are of interest to us: materialistic and interdisciplinary.

Keywords: dance, dance history, dance methodology, women choreographers, feminist theory.

The human body is the main tool of dance art. Due to its physiological nature, the dance is of interest to researchers who study it in connection with gender theory. The dance as an academic discipline and the existing theoretical difficulties in its analysis provides a good basis for the application of feminist theory.

This article raises the problems of the historical analysis of the work of women choreographers, and as a methodological concept, it uses the approaches of feminist criticism. It theorizes the culture from the woman perspective, and women make up the majority of practitioners of Western theatrical choreographic art.

Due to the fact that the body in choreography is its main difference from other types of art, the corporality itself depends on many rules and conventions that are characteristic of the genre and period. And they are directly linked to the prevailing ideologies in the wider context of the society. According to researches, new theoretical approaches to the analysis of ideology, representation, and social relations offer an opportunity to study the dancing body. For the first time, K. Adair and her work "Women and Dance: Sylphs and Sirens" laid the foundations for a productive interaction between the theory of feminist science and dance, which could resolve the issues of understanding dance from an alternative point of view¹. For us, the property of such an interaction is important in order to trace several possible readings of the dancing body. In turn, in a given context, readings and interpretations depend on the time and place of their creation and presentation.

Carol Brown in her work gives possible options for the historical analysis of the choreographic text and concludes that the main feature of feminist methodology is how a particular theory can be applied in a certain field of research using traditional approaches. It becomes important how methods and approaches are applied². Therefore, the directions in the discursive field of gender theory, in which the art of dance can be considered, are very diverse. Although most scholars recognize the political nature of feminist science, there is still no unanimous agreement on its form of academic thinking.

Taking into consideration the specific potential of feminist thought in relation to dance, there are several main approaches for studying it:

- voicing and evaluating the achievements of individual women,
- the question of decoding "female images",
- construction of sexuality in dance discourse,
- post-structuralist issues of rethinking subjectivity³.

¹ ADAIR, Women and Dance: Sylphs and Sirens, 1992.

² BROWN, Re-tracing our steps. The possibilities for feminist dance histories, 2006, p.201

³ BROWN, Re-tracing our steps. The possibilities for feminist dance histories, 2006, p.213

In the context of the historical analysis of dance art, two approaches are of interest to us: materialistic and interdisciplinary.

The materialist approach to writing the dance history from a feminist perspective shifts attention from examining the work in terms of individual creativity and style to considering how gender differences are constructed in dance as a cultural practice. Its concept avoids the essentialist understanding (given by nature and unchanging) of the difference between male and female in artistic creation, while recognizing the difference between women's cultural experience and men's.

The approach turns out to be useful while analyzing the common gender stereotypes in certain periods and for certain dance genres. The dance history project, for example, analyzes the systems of power that justify certain bodily aesthetics that overwhelm others. Elizabeth Dempster explores, in this respect, how the dancing body encodes and reproduces the social, cultural, and political values of the era and genre within which it originated⁴.

Within the framework of the approach, it is possible to use the concept of "female writing", which was first mentioned by Helen Cixous in her work "The Laugh of the Medusa"⁵. Her idea of creating and interpreting a literary work under the influence of the existing system of gender relations contains the main idea: traditional writing was created by men, and therefore many women writers, under the influence of male culture, are forced to write "like a man". According to Cixous, the woman should get out of the system of expectations imposed on her, and write based on her true needs and desires. The goal of "women's writing" is the liberation from the desire for a single truth through the decentralization of traditional textual meanings. Kuryumova applies this concept to the modern dance, considering it to be one of the forms of "women's writing". After all, the body as the main subject and object of artistic "writing" is the most accurate indicator of all the subtle relationships of human nature and ways of its representation in the culture⁶.

However, the appeal of the above principle in its purest form has been questioned in the works of Judith Butler⁷, Peggy Phelan⁸, José Muñoz⁹, and others due to the "performative" quality of the dance. The restrictions placed on the dance due to its development in logocentric and literary cultures discriminate the art form with clearly non-verbal expression. The problematic of dance with its performativity simultaneously carries the potential and complicates its analysis. Isabelle Launay: "The performativity of a work of dance cannot be apprehended by limiting oneself to an analysis of a dance's period and context of production, a dance is not simply a "document illustrating an era". Cultural history stimulates my thinking; however, a gesture in dance, like an image, is charged with traces of the past as well as potentiality for the future. And it is for this reason that I have a hard time restricting myself to the study of a single object or period"¹⁰.

A more universal interdisciplinary approach understands the dance practices in close connection with other discourses such as social relations, economics, cultural knowledge, media systems, etc.

This unity of textual and institutional analysis in the history of feminism is of particular value for the dance, which has often been marginalized due to its isolation in the "festive rhetoric" of the critic and admirer, but not the scientist. Considering the fact that patriarchy has been

⁴ DEMPSTER, *Women writing the body: let's watch a little how she dances*, 1988.

⁵ SIXOUS, COHEN, COHEN, *The laugh of the Medusa*, 1976.

⁶ КУРЮМОВА, *Женская субъективность и современный танец*, 2016, с. 325.

⁷ BUTLER, *Bodies that Matter: on the discursive limits of "Sex"*, 1993.

⁸ PHELAN, *Unmarked: the politics of performance*, 1993.

⁹ MUNOZ, *Ephemerality as evidence: introductory notes to queer acts*, 1996.

¹⁰ LAUNAY, *Devenir chercheuses en danse, entretien à plusieurs voix*, 2014.

theorized as a universal system where the woman is subservient, it is important to highlight the many ways to track it for the researcher. The marginalization of the dance in relation to other art forms is a consequence of its ephemeral nature, but within post-structuralism, its temporary, fleeting presence makes it an interesting field to explore fragmented patterns. Thus, the feminist project in choreography takes into account not only the achievements of female choreographers, but also the role of the dancer in the creative process. Acting as an instrument for expressing the choreographer's vision, the dancer simultaneously acts as an interpreter of the "text" and colors the process as a subject. Such poststructuralists as Foucault argue that the categories of the person or the author are not as straightforward as they are traditionally treated in art history¹¹. Dances by their very nature embody the fluidity of authorship itself, it is almost impossible for a choreographer to accurately convey her or his understanding of movement to another body. The personalities of the most famous ballerinas of the 20th century appear as muses and co-authors, invariably accompanying the male choreographer like Margot Fonteyn and Frederick Ashton, Suzanne Farrell and George Balanchine, Anna Pavlova and Mikhail Fokin, Maksimova, and Vasilyev. More clearly this confirms the power of ballet performativity as an art that it is constantly in the process and resists fixation as a stable, unified object.

Therefore, "reading against the grain" is a useful skill in the first encounter with dance material¹². It includes keeping track of embedded values by:

- female identity with the experiences of the subject;
- positioning the researcher in the prevailing discourses of the moment while this dance piece was created.

Refusing to acknowledge the intentions of the choreographer, the researcher establishes his own view of the dance, revealing the ideologies behind its construction.

The traditional epistemology tends to lean toward a dominant white male perspective that excludes women as a source of knowledge. The main reasons for this are rooted in the orientation of historical institutions, in the numerical superiority of men as researchers, in the areas of interest of their research, and in the methods used. Therefore, the history of Western knowledge is built on the basis of a dichotomy of subject/object relations, which are gendered in the sense that male subjects influence and observe female objects¹³. Studies of gender and representation in various dance genres show how women were embodied by men. In the history of the academic dance, this division is even more pronounced due to the fact that, until the mid-twentieth century, only male critics produced most of the literature on dance, which mainly presented the ballerina as an object of beauty and desire. The science of ballet is a relatively new phenomenon that has supplanted the criticism of balletomanes of the romantic period, for example, Théophile Gautier, whose works are based on an understanding of the ideal body as an ahistorical entity and are distinguished by an obsessive idealization of female beauty. The academic ballet and its modern form continue to aesthetically represent the gender-based tradition in the prevailing majority¹⁴.

Ann Daly writes about ballet, characterizing it as a genre based on the idealization of a woman with domination and submission models. For example, in one of her works she decodes the image of the "Balanchine woman", revealing its hidden ideology of the "icon of femininity"¹⁵. A gender-sensitive research implies the reflection of subject-object relations in the process of cognition.

When achieving the task of reconstructing the plurality of experiences and meanings of femininity/masculinity, Zdravomyslova and Temkina call such a method as reflection. It is stated

¹¹ FOUCAULT, *The History of Sexuality*, 1979.

¹² MOI, *Sexual/Textual politics: feminist literary theory*, 1985.

¹³ BEAUVOIR, *The Second Sex* (1949), 1988.

¹⁴ BROWN, *Re-tracing our steps. The possibilities for feminist dance histories*, 2006, p. 199.

¹⁵ DALY, *The Balanchine woman*, p. 8

that the scientist is not an invisible, autonomous, impartial subject. He is a person who has attitudes, interests and emotions that influence the setting of tasks, the way research is conducted and its interpretation. Reflection at all stages is the main feature of feminist research¹⁶.

For Carol Brown, in her work on the possibilities for a history of feminist dance, dance's intimate associations with physicality, and therefore with nature and femininity, are significant when we consider and interpret dance as a subject. In her opinion, the task of working in a given discursive field is to understand exactly how dance practices construct the position of a woman as "another" and how to avoid fixing dichotomous thinking in the text. To overcome traditional descriptions, women scientists advocate increasing the participation of women as subjects of research and as objects of analysis with the help of alternative theories of knowledge¹⁷.

Thus, the methods and methodology of the study are shaped by the need to articulate the experience of women from the position of women. Being a woman means having a special social and historical experience, and in order to talk about it, it is necessary to take into account its specificity as a social group within the time, geographical location, and area of study. The principle, where the status of the women is the main criterion for the historical evaluation of the art, defies the usual periodization of the history. Today, the history and theory of the dance occupies a separate place among art criticism. However, defining the historical role of the dance in the empowerment of men and women remains an unresolved issue.

Bibliography:

1. Ann DALY, The Balanchine woman, of hummingbirds and channel swimmers, *The Drama Review*, Vol.31, No.1, 1987, pp. 8-21.
2. Carol BROWN, Re-tracing our steps. The possibilities for feminist dance histories, *Dance History: Taylor & Francis e-library*, 2006, chapter 13, pp. 198-216.
3. Cristy ADAIR, *Women and Dance: Sylphs and Sirens*, London: Macmillan. 1992.
4. Elizabeth DEMPSTER, Women writing the body: let's watch a little how she dances, *Grafts: Feminist Cultural Criticism*, London: Verso, 1988, pp. 35–54.
5. Helene SIXOUS, Keith COHEN, Paula COHEN, The laugh of the Medusa, *The University of Chicago Press*, Vol. 1, No. 4, 1976, pp. 875-893.
6. Isabelle LAUNAY (with Joanne CLAVEL, Sophie JACOTOT, Ninon PROUTEAU-STEINHAUSSER, Violeta SALVATIERRA), Devenir chercheuses en danse, entretien à plusieurs voix, *Recherches en danse* [online], 2014, (date of connection: 2 May 2022).
7. Jose E. MUNOZ, Ephemera as evidence: introductory notes to queer acts, *Women & Performance: A Journal of Feminist Theory*, Vol. 8, Is.2, 1996, pp. 5-16. 1996.
8. Judith BUTLER, *Bodies that Matter: on the discursive limits of "Sex"*. New York: Routledge. 1993.
9. Toril MOI, *Sexual/Textual Politics: feminist literary theory*, London and New York: Methuen. 1985
10. Michel FOUCAULT, *The History of Sexuality*, London: Allen Lane. 1979.
11. Peggy PHELAN, *Unmarked: the politics of performance*. London: Routledge. 1993.
12. Simone de BEAUVOIR, *The Second Sex* (1949), London: Picador Classics, Pan Books. 1988.
13. Елена ЗДРАВОМЫСЛОВА, Анна ТЁМКИНА, Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России, *Общественные науки и современность*, № 6, 1999, с. 177-185.

¹⁶ ЗДРАВОМЫСЛОВА, ТЁМКИНА, Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России, 1999.

¹⁷ BROWN, Re-tracing our steps. The possibilities for feminist dance histories, 2006.

14. Наталия КУРЮМОВА, Женская субъективность и современный танец, Ярославский педагогический вестник, № 6, 2016, с. 324-329.

Legal Sciences

Innovative and effective teaching methods for legal courses

Tatia Dolidze

Affiliated Professor, European University, PHD

Phridon Diasamize

Affiliated Assistant, Kutaisi University

Annotation:

Law has always been associated with teaching general Theories and principles. Despite it, for teaching law, the most important issue is to teach the application of the above-mentioned theories and principles with practice and to make visible these connections to students. Another conceptual problem is the circumference of the law. Law includes several areas: ex. Criminal law, contract law, contract law, private law, property law, etc. This means that every part of the law needs a specific strategy of teaching. The main strategy of teaching law should be, making connections between theory and practice. So, while teaching law it is important to use methods that will help students understand how the law works in real life. Another main challenge while teaching law is to develop critical thinking and analytical skills. Law is changing from time to time so, we should teach students to use, interpret and analyze legal norms. For this, it is important to use the open-book method. The main challenge of the lecturer is to identify the content and goals of the course and build the methods that will be most appropriate for the course. For giving theoretical knowledge it is effective to use: working on literature, discussion, demonstration, etc. For teaching practical skills, it is better to use various types of simulation, drafting documents, analyzing documents, using movies/videos while teaching, etc. The paper includes several parts:

- Main challenges of law teaching;
- Building strategy for teaching various law courses;
- Methods of teaching law and their potential results;
- Conclusion (recommendations)

Keywords: Law, Method, Theory, Practice, Teaching, Student.

The profession of lawyer is one of the oldest professions which was also well-known in ancient Greece and Rome. It is well-known fact that there were certain people with specific knowledge who performed the function of lawyers¹⁸ in Greece and Rome. With respect to the first law school, was created in the 11th century, at the University of Bologna that deliberately aimed at teaching only law¹⁹. Despite it, it is very difficult to identify the exact time when this profession was created, but it is well-known fact that the first law was the law of Hamurabi, So, from that time, maybe

¹⁸ www.britannica.com „legal profession”, link: <https://www.britannica.com/topic/legal-profession>

¹⁹ www.thermnagency.com, The history of law school, link: <https://www.thermnagency.com/the-history-of-law-school/>

there were special people, like lawyers, who were able to interpret and read legal texts. Nowadays, in law schools, lawyers usually study to use and apply the law. The profession of lawyer is very popular nowadays and that's why many law schools offer to teach the law. Generally, the law has a difficult structure and there are various legal systems all over the world. The law includes many fields of law, like criminal law, private law, family law, comparative law, international law, etc. Another main challenge while teaching the law is to teach students not only theories but also practical skills. That's why modern and innovative teaching methods of law are very actual points for every country.

The main aim of our research is to form recommendations for innovative and effective methods of legal courses. We have made full research on various law schools, we have also interviewed some law school students and company directors (who are hiring lawyers), and as a result of the research we are providing the following information:

- The main challenges and difficulties while teaching law;
- tactics of teaching law;
- effective teaching methods for law courses.

The teaching of law is characterized by a number of distinctive features. The mentioned process involves teaching students certain theories, principles, and techniques of their practical application²⁰. The peculiarity of teaching law is certainly different depending on the legal system within which the teaching takes place. Reasoning from this fact the legal system of the common law countries and the countries of the Romano-Germanic law system is completely different in this respect. In the latter, relatively greater emphasis is placed on legal norms written on normative material. However, written norms can be found to a certain extent in common-law countries as well²¹. The main challenge is to prevent students from learning the content of legal norms by heart, because critical and analytical thinking is more important in this profession, which cannot be developed by memorizing the norms. Even in real practice, the lawyers are not required to know the content of the norms by heart, their goal is to be able to appropriately apply and interpret the norms. As a result of this, when teaching law, it is advisable to prevent students from learning by heart and give essential importance to the so-called open book principle when evaluating them, during which the student can use any literature. Needless to say, that in this case, it is important to formulate the question in such a way as to make it impossible for a student to take the answer directly from the literature²².

Selecting the appropriate teaching method is no less a great challenge. The absolute majority of law programs include a quite large number of subjects. Each of these subjects is characterized

²⁰ G.S. Bajpai and Neha Kapur, innovative teaching pedagogies in law: critical analysis of methods and tools.”

²¹ R. W. Lee, The Civil Law and the Common Law: A World Survey, Michigan Law Review, Dec., 1915, Vol. 14, No. 2 (Dec., 1915), pp. 89-91

²² 22 Amanda Cahill-Ripley University of Liverpool, Innovative methods of assessment in law: the value of open-book exams as a catalyst for improving teaching and learning in the law school, The Law Teacher, 49(2):1-13, 2015, pp. 206-207

by a relevant specific feature and based on this specificity, it is necessary to select particular methods suitable to it. In this regard, the subjects can be conditionally divided into certain groups:

- Legal training courses that are focused on teaching specific theories and principles, for example criminal law, family law, etc.
- Training courses within the framework of which students will study the legal procedures, for instance, criminal proceedings, civil proceedings, etc.
- Legal training courses devoted to legal histories, such as Roman law, history of law, etc.
- Training courses focused on the acquisition of specific practical skills, for instance: Contract drafting techniques, procedural document drafting techniques, legal writing, etc.
- Training courses, the purpose of which is to help students develop general legal thinking, for example philosophy of law, theory of law, etc.

It is obvious that the training courses listed above require the use of entirely different teaching methods, for instance, the use of the case study method in the teaching of criminal law would be productive, but the same approach would not be suitable for the teaching of Roman law, in this case, it is necessary to use a different type of method.

Accordingly, one of the main challenges is to select a teaching method tailored to a specific course.

Choosing the necessary methodology for studying practical skills is an equally essential challenge. As mentioned above, teaching law involves teaching the student certain theories and principles and their application in practice. The selection of the method is relatively easy in the case of such training courses (legal writing, contract drafting techniques, procedural document drafting techniques), which in their content are already of practical purpose. Although, to provide the student with the appropriate practice along with the theoretical material, certain theoretical courses must include practical methods. For example: when teaching the criminal proceeding, it is recommended to conduct a simulated process to understand the norms accurately.

Although the legal profession is very popular nowadays and law schools exist in practically every country, it is still very important to constantly better and improve teaching methods. In this respect, the so-called Case Study takes a leading place in the teaching of law along with traditional and standard methods. Norms of law are nothing but general rules of conduct that apply in a particular case. Accordingly, for the student to be able to apply norms to specific cases, when explaining certain issues, it is necessary to constantly provide students with particular legal cases – cases to solve, so that they can connect the acquired theoretical knowledge with practice. On the other hand, case studies should be based on specific examples- of judicial practice. The lecturer should avoid offering simple cases to the students as much as possible because in this case, the key connection with practice will be lost, and the use of the method will also become meaningless.

The problem-based learning is the second, equally important method. Since the starting point in the profession of a lawyer is to solve individual problems, the mentioned method will help the student to get closer to practice. Within the framework of the mentioned method, students are given a particular problem that they have to solve, for example, establishing a company, seizure of property, etc.

Studying judicial practice is significant for the professional in law. When explaining individual issues to students, it is recommended to use court decisions, which will be given to students to familiarize themselves with. On the other hand, students may be asked to write a **so-called case brief** on an important decision. This method ensures that students develop the ability to analyze practice and on the other hand teaches them the main trends of judicial practice.

Simulation is a leading method in teaching law subjects. However, the massive use of this method is impossible as it should be used just in the courses that require the use of such a method. For instance, as part of the mediation course, the simulation of mediation will help students to take a specific role and understand the content and meaning of the activity. The simulation may be used to negotiate the terms of the contract. The same holds for the **moot court**. Certain law courses (e.g. criminal proceedings, civil proceedings, a clinic in international human rights law) cannot be taught without moot court, because this method gives the student a unique chance to go through all the necessary steps of practical activity. In addition, giving the necessary feedback to the lecturer after the moot court is particularly important. For this purpose, students' speeches may be recorded, which will allow them to objectively perceive their own shortcomings.

It is a well-known fact that a considerable part of lawyers' work is devoted to the **ting documents**. Teaching techniques of legal drafting in law school is essential when receiving a legal education. Document writing techniques may be taught in a separate course (e.g. legal writing) or may be integrated into another course. In any case, when using this method, the involvement of the lecturer is highly important. It is a good practice to upload the document to a common space (e.g. on Drive and/or Moodle platform) and students will have the opportunity to improve the document as a group. A similar method can be used to teach drafting any document.

When talking about practical methods, we should definitely mention clinical and legal internships. Although it is possible to use practical methods as much as possible in certain training courses, the direct involvement of students in real cases is still indispensable for training highly qualified lawyers. For this purpose, the law school should have a law clinic where students will be able to serve real clients. Obviously, from a management point of view, running a clinic requires a lot of time and resources, but its role in legal education is invaluable. Hence sending students to certain organizations (private law firms, governmental institutions, etc.) for internships is highly productive and on account of the mentioned method, students will find themselves in a real professional environment, which eventually will assist them in the adaptation process of the future.

Since in any legal system, the court is a branch of government that creates justice, and applies and interprets the norms of law, it is very important for future lawyers to directly attend to the mentioned processes while receiving education. In particular, it is preferable to have organized visits of students during the trial of the cases at the court. Namely, the attendance of students to the trial that is pre-selected by the lecturer based on the topic of the training course and further analyzing the strengths and weaknesses of the parties together with the lecturer. This process will help students develop practical skills and the ability to defend their positions. In addition, field training may be used to teach certain courses. For example, sending students to a specific agency to better understand certain issues, such as a visit to a Juvenile Colony may be planned as part of the Juvenile Justice course.

The use of information transfer methods has considerable significance in teaching law. Needless to say, it's not just about using slides. In particular cases, it may be more effective to demonstrate the document. For an instance, when teaching how to draw up a contract, it will be more

substantial to show students a particular contract than to convey the theoretical information on the slide. On the other hand, video materials can be used as well in preference to the slides. **The relationship between cinema and law** is a subject of separate discussion. World cinematography has the largest number of films that can be used quite effectively in legal education. For instance, within the framework of the international criminal law training course, the lecturer may refer to paying for the film (Movie: The Nuremberg Trial) to the students, which will allow them to perceive the mentioned process practically. This method can be used in different ways, including playing the entire film and then having a discussion about it.

In combination with the methods mentioned above, the law schools use such methods as discussion, brainstorming, heuristic method, etc.

When talking about modern methods, we should mention teaching tools. As a result of the coronavirus pandemic, many things have changed for the better in the field of education. The situation caused by the pandemic forced both lecturers and students to adapt to the online teaching mode. Accordingly, even though the pandemic is no longer relevant nowadays, it is recommended to actively use platforms such as Moodle, Zoom, Drive, etc. Moodle allows a large amount of information to be placed in a specific online space and complete assignments in online groups. Zoom allows for organizing different types of activities, webinars, public lectures, career talks, etc. While Drive allows future lawyers to work on various documents simultaneously.

List of sources:

Bibliography

1. G.S. Bajpai and Neha Kapur, innovative teaching pedagogies in law: critical analysis of methods and tools." Contemporary Law Review, Vol. 2, 2018 (ENG);
2. R. W. Lee, The Civil Law and the Common Law: A World Survey, Michigan Law Review, Dec. 1915, Vol. 14, No. 2 (ENG);
3. The Amanda Cahill-Ripley University of Liverpool, Innovative methods of assessment in law: the value of open-book exams as a catalyst for improving teaching and learning in the law school, The Law Teacher, 49(2):1-13, 2015 (ENG);
4. Howard E. Katz, Kevin Francis O'Neill, Strategies and Techniques of Law School Teaching A Primer for New (and Not So New) Professors, Aspen publishers, 2009 (ENG).

Online sources:

1. www.britannica.com „legal profession”, link: <https://www.britannica.com/topic/legal-profession> (ENG)
2. www.thermnagency.com, The history of law school, link: <https://www.thermnagency.com/the-history-of-law-school/> (ENG)

Medical Sciences

UDC: 618.14-006.6-036.22(574)

CERVICAL CANCER: SCREENING STRATEGY AND EPIDEMIOLOGICAL INDICATORS IN THE CONTEXT OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Arman Khozhayev

Professor, Doctor of Medical Sciences, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

Altynai Kuldybaeva

Regional oncologist, City polyclinic №15, Almaty, Kazakhstan

Symbat Kozhalim

General practice physician, City polyclinic №22, Almaty, Kazakhstan

Gulmira Makhmudova

Oncologist-mammologist, City polyclinic №5, Uralsk, Kazakhstan

Beibut Botayev

Oncologist, Limited Liability Partnership "Mediker Yertis", Pavlodar, Kazakhstan

Diana Forsh

Oncologist-chemotherapist, Multidisciplinary Regional Hospital, Petropavlovsk, Kazakhstan

Berik Shynybekov

Oncologist, City polyclinic №2, Shymkent, Kazakhstan

Margarita Tlesheva

Regional oncologist, City polyclinic №1, Almaty, Kazakhstan

Rakhim Abdurassulov

Head of the Oncology Polyclinic of the Oncological Center of the Regional Clinical Hospital, Turkestan Region, Kazakhstan

Elmira Shamiyeva

General practice physician, City polyclinic №15, Almaty, Kazakhstan

Elzara Shamiyeva

Audit nurse, Almaty Oncology Center, Kazakhstan

Bakhyt Zholysheva

Oncogynecologist, Consulting and Diagnostic Department, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Annotation: This scientific and analytical work presents regional features of the incidence and mortality from cervical cancer, as well as a detailed methodology for screening this pathology in our country. The clinical and organizational aspects of early diagnosis based on the method of active detection of this type of cancer in clinically asymptomatic individuals are consecrated. The methodology for this type of screening, the inclusion criteria and its stages (preparatory, screening, final), preparation features are described in detail.

Key words: epidemiology, cervical cancer, screening, Pap test, smear for oncocytology.

The key concept of screening for cervical cancer (CC) is the detection of oncological pathology in the early stages, when the prognosis is most favorable and allows you to get the best long-term results of treatment. In addition to oncological pathology, this type of screening makes it possible to detect various types of intraepithelial changes in the squamous epithelium, related to precancerous and allowing these patients to take therapeutic measures related to the secondary prevention of CC. And it is clear that a preventive examination always has advantages over a diagnostic examination when there are already symptoms of the disease. Along with this, it is necessary to understand that the main conditions for screening CC are the availability of trained personnel and a standardized approach to identifying the trait under study and evaluating the results. The applied methods should be quite simple, reliable and reproducible, and also have sufficient sensitivity and high specificity [1,2,3].

CC in the structure of all malignant neoplasms in our country among both sexes of the population in 2021 took 4th place with a specific gravity of 5.54%, in women - 2nd annual stable place after breast cancer, amounting to 9.7 %. The incidence rate per 100 thousand population increased to 9.4 (in 2020 - 8.9) [4].

In 11 regions of the republic, the incidence rate was higher than the national average: Pavlodar - 16.7 per 100 thousand population (the highest rate), Atyrau - 13.8, Karaganda - 12.0, Akmola - 11.9, Aktobe - 11.6, West Kazakhstan - 11.1, East Kazakhstan - 10.8, Kostanay - 10.6, North Kazakhstan - 10.2, Mangistau - 9.7, Almaty - 9.5 regions. Low data on morbidity were found in Turkestan - 5.2 per 100 thousand population, Zhambyl - 5.7, Kyzylorda - 8.2 regions and in cities Almaty - 8.3, Nur-Sultan - 7.6 and Shymkent - 7.8.

CC in the structure of causes of death from malignant tumors of the population of both sexes in 2021 retained the 9th position, with a share of 4.3% (2020 - 4.2%), mortality from CC is stable at 3.1 per 100 thousand of the population.

Above the average for the republic, mortality from cervical cancer in 6 regions: Kyzylorda - 3.5 per 100 thousand population, East Kazakhstan - 3.8, Atyrau - 4.0, Karaganda - 4.7, West Kazakhstan - 4.8, Pavlodar regions - 5.6 - the maximum value in the country.

At the level of the average republican indicator, mortality was recorded in the Akmola region - 3.1 per 100 thousand population, lower - in Aktobe - 3.0, Almaty - 2.5, Zhambyl - 1.9 - the best result, Kostanay - 2.4, Mangistau - 3.0, North Kazakhstan - 2.6, Turkestan - 2.2 regions and in cities Nur-Sultan - 2.6, Almaty - 2.9, Shymkent - 2.3 [4].

Referring to visually accessible localizations, the neglect of CC, i.e. late diagnosis (III-IV stages) was 15.4%. At the same time, above the national average - indicators in Karaganda - 35.2%, - the worst result, West Kazakhstan - 32.4%, Akmola - 26.4%, Mangistau - 20.8%, Pavlodar - 20.8 %, Kostanay - 15.6% regions. The lowest neglect is in the Zhambyl region - 1.5%.

The five-year survival rate of patients with CC registered in 2017 in 2021 was 67.5%, with an increase compared to the level of 2020 (58.5% for those registered in 2016), and with a significant range in terms of regions, from traditionally maximum - 81.8% (2020 - 77.1%) in Almaty, to the minimum - 23.1% (51.1%) - in Zhambyl region.

The 5-year survival rate exceeded the national average in 7 regions out of 17: West Kazakhstan - 73.3% (2020 - 47.3%), Kostanay - 78.8% (61.2%), Pavlodar - 75.5% (57.8%), North

Kazakhstan - 70.7% (49.0%) of the regions and in cities Nur-Sultan - 76.5% (61.6%), Almaty - 81.8% (77.1%), Shymkent - 68.8% (59.0%). Lower rates were in the remaining 10 regions [4].

The development and improvement of the oncological service of the country over the past four years has been carried out as part of the implementation of the Comprehensive Plan to Combat Cancer in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022, which defines a clear list of mutually defining activities focused on the final result.

CC screening is a periodic, comprehensive examination of women of a certain age group as part of a special medical program to prevent and reduce morbidity and mortality from CC.

Type of screening - population. The purpose of screening is to identify pre-invasive diseases of the cervix with subsequent recovery. The screening method is a cytological examination of a smear for oncocytology from the cervix (traditional and liquid cytology). Coloring according to the "Papanicolaou test" (Pap test). Interval - 1 time in 4 years. Target group: women aged 30-70 years who are not registered in the dispensary for CC. The expected results are a decrease in morbidity and mortality from CC.

Screening steps:

1) Preparatory - formation of target groups, information support and invitation to screening. The preparatory stage is carried out by the nurses of the primary health care organization responsible for preventive measures and includes: annual compilation of a list of women subject to screening in the coming year by November 15 of the current year, followed by monthly correction; informing target groups of the female population about the need for screening; screening invitation; ensure timely screening.

2) Screening - filling out a statistical card of a preventive medical examination (screening) of an outpatient (form 025-08/y), a register of patients subject to cytological screening and taking material for cytological examination from the cervix. The screening examination of the target groups of the female population is carried out by a specially trained midwife of the primary health care organization.

3) The final one is obtaining the results of cytology, informing the woman and developing further management tactics, fill out accounting and reporting statistical documentation. Responsible for the final stage of screening is the obstetrician-gynecologist of primary health care [5].

Cytological screening of CC is a complex of organizational and medical measures aimed at early detection of precancerous and neoplastic diseases of this localization and at reducing the mortality of this cohort of patients. For traditional cytology, a smear containing 8-12 thousand cells of stratified squamous epithelium (including cells of metaplastic epithelium) is considered adequate; for liquid cytology - 5 thousand cells. For both methods, the number of cells of endocervical epithelium and/or metaplastic epithelium (from the transformation zone) must be at least 10 (single or in clusters). If more than 75% of the cells of the stratified squamous epithelium are covered with erythrocytes, leukocytes, etc., then the quality of the smear is considered unsatisfactory.

Interpretation of the results of a cytological study is carried out according to the Bethesda-terminology cytological system:

Intraepithelial changes and malignant processes are absent (NILM). This group includes cytological conclusions about the normal state of the epithelium, as well as the presence of various non-neoplastic diseases. Normally, squamous epithelial cells, groups of cells of columnar epithelium and metaplastic epithelium, a small number of leukocytes, and rod/mixed microflora are found in preparations. In the presence of non-neoplastic processes, their nature and, if possible, the cause are specified: atrophic changes, reactive changes associated with inflammation, including typical regeneration. In addition, the presence of microorganisms is indicated: *Trichomonas vaginalis*, fungi, morphologically corresponding to *Candida* spp., bacterial

vaginitis, cellular changes corresponding to the defeat of Herpes simplex virus, squamous epithelial cells with atypia of unknown significance (ASC-US), squamous epithelial cells with atypia of unclear significance, not excluding the presence of a high degree of intraepithelial changes (ASC-H). Low-grade squamous intraepithelial changes (LSIL) include lesions associated with HPV and CIN I, high-grade squamous intraepithelial changes (HSIL) include CIN II, CIN III, carcinoma in situ and cases suspected of invasion, squamous cell carcinoma, cervical (glandular) epithelium with atypia of unknown significance, cells of the cervical (glandular) epithelium, possibly neoplasia, endocervical adenocarcinoma in situ, endocervical adenocarcinoma, endometrial adenocarcinoma, secondary adenocarcinoma, unclassified carcinoma, other malignant tumors.

There are certain features when taking material for oncocytology: firstly, the examined woman should be informed about the exclusion of sexual intercourse, vaginal manipulations, including douching, baths, tampons, etc. 2 days prior to sampling. Taking material for cytological examination is carried out by the midwife of the examination room of the department of medical examinations of the primary health care organization: the traditional method (2 glasses - with obligatory fixation in 96% alcohol, it is preferable to use glass slides with a polished edge, which are easily marked) or the liquid cytology method (one container with stabilizing liquid); the code or surname of the patient, identical to the code and surname in the form for sending material for cytological examination, should be clearly marked on the glasses or container [5].

At the same time, when using the traditional method, the biomaterial is delivered to the cytological laboratory as soon as possible after its collection in specialized containers for glass slides with 96% alcohol. If there are visible visual changes in the cervix, then the material is taken from the woman and, without waiting for the results, she is referred for an examination by an obstetrician-gynecologist.

A cytological study is carried out in centralized cytological laboratories at oncological institutions, where an archive of cytological preparations of patients involved in the screening examination is formed, regardless of the result, for a period of at least 10 years with the formation of a computer database.

What material and technical equipment is required to take material for a Pap test? It is as follows: soap and water for washing hands, a light source for cervical examination, a gynecological chair, a disinfected speculum and gloves, an Eyre spatula, a glass slide and a marking pen, a container with a stabilizing solution for liquid cytology, a fixative solution (96% alcohol), a container with warm water for lubricating and warming the vaginal mirrors, a 0.5% chlorine solution for disinfecting gloves and instruments, or another approved for this purpose. And, of course, the registration form itself.

For carrying out liquid cytology, you additionally need: a disposable cervix brush, a container with a stabilizing solution for liquid cytology, and a fixing solution.

At the same time, a smear for oncocytology cannot be taken: during menstruation, earlier than 48 hours after sexual contact or after using lubricants, vinegar or Lugol solution, tampons or spermicides, after vaginal examination or douching, and also during the treatment of genital infection.

Thus, the goal of cervical cancer screening can only be achieved with its proper organization, high quality of conduct, active participation in the screening of the population itself, the use of high-tech methods and various rules for collecting material and conducting research, accurate subsequent diagnosis of identified changes, and timely modern treatment. Qualitative screening leads to early diagnosis of various dysplastic changes in the epithelium and cervical cancer, which, in turn, improves the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. The surveyed target groups, who for one reason or another do not participate in screening, should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from cervical cancer.

LITERATURE

1 Sultanov, M., Zeeuw, J.d., Koot, J. et al. Investigating feasibility of 2021 WHO protocol for cervical cancer screening in underscreened populations: PREvention and SCReening Innovation Project Toward Elimination of Cervical Cancer (PRESCRIP-TEC). BMC Public Health 22, 1356 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12889-022-13488-z>.

2 Jansen, E.E.L., de Kok, I.M.C.M., Kaljouw, S. et al. Rapid elimination of cervical cancer while maintaining the harms and benefits ratio of cervical cancer screening: a modelling study. BMC Med 20, 433 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12916-022-02631-7>

3 Prikaz i.o. Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № ҚР DSM-174/2020 - «Ob utverzhdenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skringovym issledovanijam, a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij» (In Russ.).

4 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

5 <https://onco.kz/wp-content/uploads/2020/03/Rukovodstvo-po-skriningu-RSHM.pdf>

Agricultural Sciences

მუხურის ნიადაგების მელიორაციულ მაჩვენებლების და სასოფლო სამეურნეო კულტურების წყალმოთხოვნილების განსაზღვრა

ედუარდ კახალაშვილი

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის ცოტნე მირცხულავას სახელობის წყალთა მეურნეობის ინსტიტუტის მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი. ტექნიკის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ოლთა ხარაიშვილი

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

ნინო მეზონია

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის აკადემიური დოქტორი

მთვარისა თანანაშვილი

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის აკადემიური დოქტორი

შოთა შამათავა

დოქტორანტი

აბსტრაქტი

თავდაპირველად საუბარი მექნება ჩხოროწყის მუნიციპალიტეტზე და მის ტენიან ზონაზე, დადგენილია, რომ იგი ეკუთვნის არასაკმარის ტენიან ზონას. ჩხოროწყის მუნიციპალიტეტში გავრცელებული ბოსტნის, მინდვრის მრავალწლიანი ნარგავებისათვის მნიშვნელოვანია რწყვის რეჟიმის სწორად შერჩევა, დადგენილია რწყვის და სარწყავი ნორმები, ვადები, პერიოდები განსაზღვრულია. წყალმოთხოვნიება. აგებულია წყალმოთხოვნილების მრუდი. სწორედ ამ ყველაფერს კი მომოვიხილავ.

საკვანძო სიტყვები: რწყვა; ჰიდრომოდული; მორწყვის ნორმა; წყალმოთხოვნილება; წყალუზრუნველყოფა

მუხურის ნიადაგების ზედა ფენებში ჰუმუსი 25% ფარგლებშია. მდელის ყავისფერ, რუხ ყავისფერ (წაბლა) ნიადაგებზე შესწავლილი და განსაზღვრული იქნა ნიადაგის ირიგაციული მაჩვენებლები და დადგენილი იქნა მორწყვის ნორმა.

მდელოს ყავისფერი ნიადაგის ირიგაციული მაჩვენებლები

ცხრილი 1.

ნიმუშის ადების სიღრმე სმ	მოცულობითი წონა, გ/სმ ³	მაქსიმალური მოლეკულური ტენი, წონით %-ობით	ზღვრული წყალტევადობა წონით %	ფილტრაციის კოეფიციენტი	ზღვრული წყალტევადობა 80% %-ობით	მორწყვის ნორმა მ ³ /ჰა
0-16	1.08	12.01	40,36	0.004300	32.29	
16-32	1,30	13.64	34,39	0.000700	27.51	
32-48	1.34	14.40	32.28	0.000610	25,83	
48-64	1.40	14,09	30.25	0.000036	24.20	
0-80	1.28	13.53	34.1	-	27,28	750

რუხ ყავისფერ (წაბლა)ნიადაგის ირიგაციული მაჩვენებლები

ცხრილი 2.

ნიმუშის ადების სიღრმე სმ	მოცულობითი წონა, გ/სმ ³	მაქსიმალური მოლეკულური ტენი, წონით %-ობით	ზღვრული წყალტევადობა წონით %	ფილტრაციის კოეფიციენტი	ზღვრული წყალტევადობა 80% %-ობით	მორწყვის ნორმა მ ³ /ჰა
0-16	1.14	12.43	31,60	0.001065	25,28	
16-32	1,30	11.01	31.15	0.001130	24.92	
32-48	1.40	11.56	25,80	0.000655	20.64	
48-64	1.47	13,60	27.39	0.000619	21.91	

ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტში გავრცელებული ბოსტნის, მინდვრის მრავალწლიანი ნარგავებისათვის მნიშვნელოვანია რწყვის რეჟიმის სწორად შერჩევა, დადგენილი რწყვის და სარწყავი ნორმები, ვადები, პერიოდები და წყალმოთხოვნიება. მუნიციპალიტეტის კლიმატურ-ნიადაგური პირობების შეჯამების შედეგად დადგენილი იქნა მორწყვის საჭიროება.

მორწყვის საჭიროების დასადგენად საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის აგრარული მეცნიერებების და ბიოსისტემების ინჟინერინგის ფაკულტეტის აგროინჟინერიის დეპარტამენტის სასოფლო-სამეურნეო მელიორაციის ლაბორატორიაში შესწავლილ იქნა აღნიშნული მუნიციპალიტეტის ნიადაგების მოცულობითი წონა, კუთრი წონა, ნიადაგის მაქსიმალურ მოლეკულური ტენი, ფილტრაციის კოეფიციენტი, ზღვრული წყალტევადობა და მისი 80%, რის საფუძველზედაც დადგენილ იქნა მორწყვის ნორმები, ჰიდრომოდულის მნიშვნელობები და აგებული იქნა ჰიდრომოდულის დაუკომპლექტებელი გრაფიკი, რომლის დაკომპლექტების შემდეგ შესაბამისი პირობების გათვალისწინებით აგებული იქნა წყალმოთხოვნილების მრუდი.

მუნიციპალიტეტის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებით დაკავებული ფართობია - 720 ჰექტარი. თითოეული კულტურის დაკავებული ფართობის პროცენტი განისაზღვრა დამოკიდებულებით:

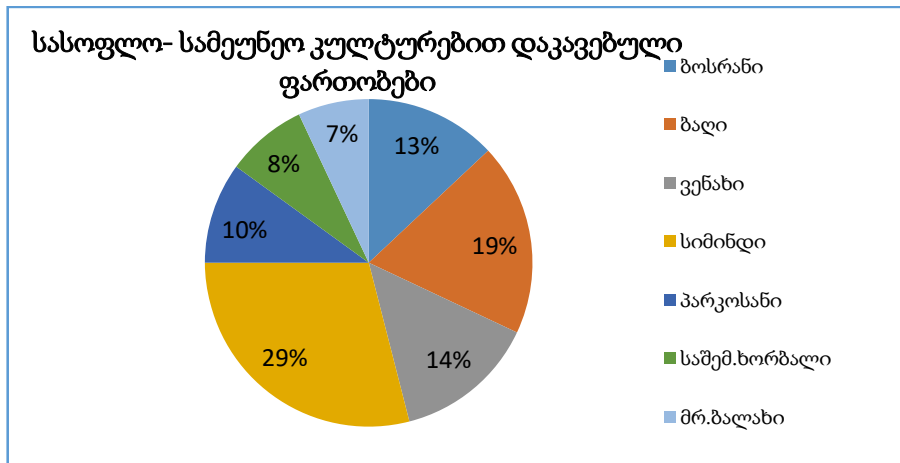
$$\alpha = \frac{\omega_1}{\omega} \%$$

სადაც: α - თითოეული კულტურით დაკავებული ფართობი %-ით; სადაც სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით დაკავებული ფართობის პროცენტების ჯამი ტოლია 100 %-ს;

ω_1 -სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით დაკავებული ფართობი;

ω სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით დაკავებული მთლიანი ფართობი.

ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტში სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით დაკავებული მთლიანი ფართობია - 720 ჰა, 100 %, თითოეული კულტურის დაკავებული ფართობი (იხ. დიაგრამა 1)

დიაგრამა. 1.სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით დაკავებული ფართობები პროცენტებში

რწყვის ნორმაა წყლის ის რაოდენობა, რომელიც მიეწოდება 1 ჰა ფართობს ერთი მორიგი რწყვის დროს, მ³/ჰა:

$$m = 100H\alpha(r_{\text{ზღ}} - r_{\text{ზღ}80\%}) \text{ მ}^3/\text{ჰა}$$

სადაც: m - მორწყვის ნორმა, მ³/ჰა;

H - ნიადაგის აქტიური ფენა მ-ის;

α - ნიადაგის მოცულობითი მასა, გ/სმ³; $r_{\text{ზღ}}$ - ნიადაგის ზღვრული წყალტევადობა წონითი პროცენტობით; $r_{\text{ზღ}80\%}$ - მცენარისათვის რწყვის წინ ნიადაგში არსებული ტენის მარაგის ქვედა საზღვარი.

სასოფლო-სამეურნეო მელიორაციის ლაბორატორიაში ნიადაგის მოცულობითი მასა მიღებული გვაქვს $\alpha=1,28$ გრ/სმ³. ხოლო ნიადაგის ზღვრული ტენტევადობა $r_{\text{ზღ}} = 34,1$ მცენარისათვის რწყვის წინ ნიადაგში არსებული ტენის მარაგის ქვედა საზღვარი $r_{\text{ზღ}} = 34,1*0,8=27,28$

მორწყვის ნორმა თვითოეული კულტურებისთვის (ბოსტანი, ბაღი, ვენახი, სიმინდი, პარკოსნები, სამ. ხორბალი, მრავალ წლოვანი ბალახი.) განისაზღვრა:

1. (ბოსტანი) $m_1=100*0,5*1,28*(34,1-27,28)=436,48\approx 400$;მ³/ჰა
2. (ბაღი) $m_2=100*0,8*1,28*(34,1-27,28)=698,368\approx 700$; ;მ³/ჰა
3. (ვენახი) $m_3=100*0,8*1,28*(34,1-27,28)=698,368\approx 700$; ;მ³/ჰა
4. (სიმინდი) $m_4=100*0,7*1,28*(34,1-27,28)=611,072\approx 600$; ;მ³/ჰა
5. (პარკოსანი) $m_5=100*0,6*1,28*(34,1-27,28)=523,776\approx 500$; ;მ³/ჰა
6. (სამ. ხორბალი) $m_6=100*0,7*1,28*(34,1-27,28)=611,072\approx 600$; ;მ³/ჰა
7. (მრავალწ. ბალახი.) $m_7=100*0,7*1,28*(34,1-27,28)=611,072\approx 600$; ;მ³/ჰა

ჰიდრომოდული - წყლის ის რაოდენობაა, რომელიც საჭიროა 1 ჰექტარი ფართობის მოსარწყავად დროის ერთეულში (ლ/წმ ჰა), რომელიც გამოიანგარიშება:

$$q = \frac{1000}{86400t} \alpha \% \text{ ლ/წმ ჰა}$$

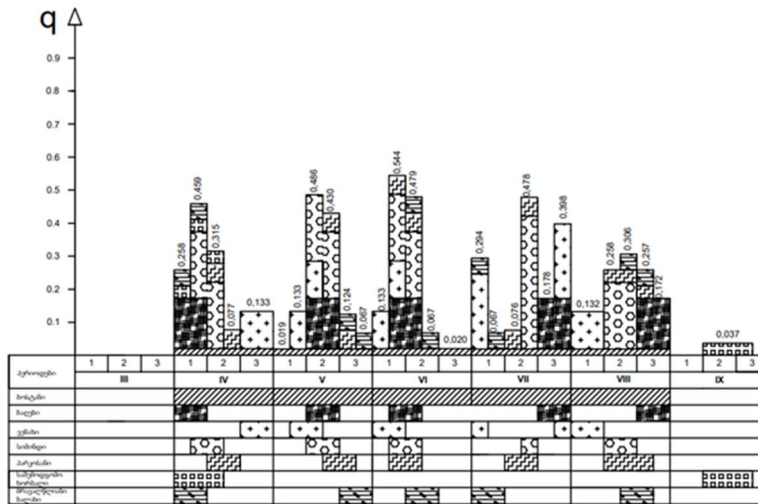
სადაც: q - ჰიდრომოდული ლ/წმ ჰა; m – მორწყვის ნორმა, მ³/ჰა-ზე; t - კულტურათა რწყვის პერიოდი დღე-ღამეში; α - თოთოეული კულტურით დაკავებული ფართობი %-ის; სადაც ს.ს. კულტურებით დაკავებული ფართობის პროცენტების ჯამი ტოლია 100 %-ის; 86 400 - დღე-ღამეში წამების რაოდენობა; 1000 - გადამყვანი კოეფიციენტი, მ³-დან ლიტრებში.

ჰიდრომოდულის გაანგარიშების შედეგად მიღებული მონაცემები შეტანილია ცხრილ 1-ში და აგებულია მოდულის დაუკომპლექტებელი გრაფიკი, იქ სადაც ერთი და იგივე კულტურა ირწყვებოდა ერთსა და იმავე დღეს. გრაფიკი აგებულია აღნიშნული კულტურების ჰიდრომოდულების შეჯამებით (იხ. ცხრილი1 და გრაფიკი 1).

ცხრილი 1. საწყისი მონაცემები ჰიდრომოდულის დაუკომპლექტებელი გრაფიკის

სას.-სამ. კულტურები	ფართობი		რწყვის ნომერი	რწყვის პერიოდები		ხანგრძლივობა დღეებით	რწყვის ნორმა მ ³ /ჰა	სარწყავი ნორმა მ ³ /ჰა	ჰიდრომოდულ ის მნიშვნელობა	
	ჰა	%		დაწყებ	დამთავრება				1 ჰა-ზე	ფართობ
1. ბოსტანი	90	0,13	1.	1-IV	30-IV	30	400	2 000	0,154	0,020
			2.	1-V	30-V					
			3.	1-VI	30-VI					
			4.	1-VII	30-VII					
			5.	1-VIII	30-VIII					
2. ბაღები	140	0,19	1.	1-IV	10-IV	10	700	3 500	0,810	0,153
			2.	10-V	20-V					
			3.	1-VI	10-VI					
			4.	20-VII	30-VII					
			5.	20-III	30-VIII					
3. ვენახი	100	0,14		20-IV	30-IV	10	700	4 200	0,810	0,113
				1-V	10-V					
				15-VI	25-VI					
				1-VII	10-VII					
				20-VII	30-VII					
4. სიმინდი	210	0,29	1.	10-IV	20-IV	10	600	3 000	0,694	0,201
			2.	10-V	25-V	15				
			3.	10-VI	25-VI	10				
			4.	10-VII	20-VII	15				
			5.	5-VIII	20-VIII	15				
5. პარკოსანი	70	0,10	1.	10-IV	20-IV	10	500	2 500	0,578	0,057
			2.	20-V	30-V					
			3.	1-VI	10-VI					
			4.	10-VII	20-VII					
			5.	1-VIII	10-VIII					
6. სამხრეთი	60	0,08	1.	10-IX	25-IX	15	600	1 200	0,462	0,037
			2.	1-IV	15-IV					
7. მრავალბალახი	50	0,07	1.	1-IV	10-IV	10	3 000	600	0,694	0,048
			2.	20-V	30-V					
			3.	15-VI	25-VI					
			4.	1-VII	10-VII					
			5.	20-III	30-VIII					
8. სულ	720	100 %								

გრაფიკი 1..ჰიდრომოდულის დაუკომპლექტებელი გრაფიკი

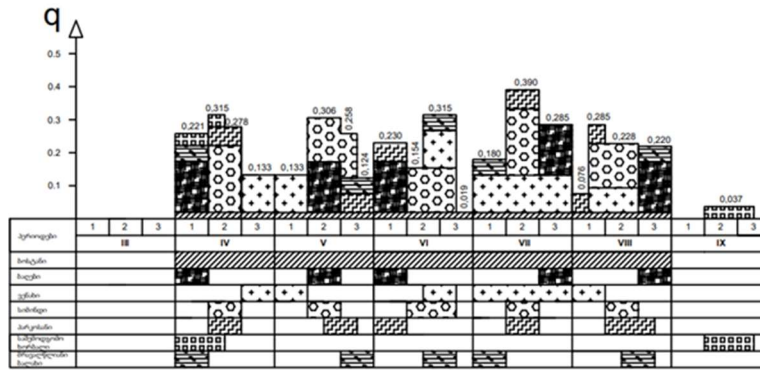

ჰიდრომოდულის დაუკომპლექტებელი გრაფიკი გვიჩვენებს მისაღები წყლის რაოდენობას მეურნეობისათვის, ყოველი ჰექტრისთვის დროის ერთეულში ლ/წმ ჰა-ში. გრაფიკიდან ჩანს დროის რა მონაკვეთში რომელი კულტურა რა რაოდენობით ირწყვებოდა. ჰიდრომოდულის გრაფიკიდან ირკვევა, რომ ვეგეტაციის პერიოდში წყალმოთხოვნილება არათანაბარია. ვინაიდან სარწყავი ესელი გაანგარიშებულია წყლის მაქსიმალურ ხარჯზე, დროის გარკვეულ პერიოდში სისტემა არასრული დატვირთვით მუშაობს, სისტემის არარენტაბელობის თავიდან ასაცილებლად საჭიროა ჰიდრომოდულის გრაფიკის გათანაბრება და დაკომპლექტება (ორდინატების დადაბლება) (იხ. ცხრ.2 და გრ. 2).

ცხრილი 2 საწყისი მონაცემები ჰიდრომოდულის დაკომპლექტებული გრაფიკის

სას.-სამ. კულტურები	ფართობი		რწყვის ნომერი	რწყვის პერიოდები		ხანგრძლივობა დღეებით	რწყვის ნორმა მ ³ /ჰა	სარწყავი ნორმა	ჰიდრომოდულის მნიშვნელობა	
	ჰა	%		დაწყება	დასრულება				1 ჰა-ზე	ფართობის % -ზე
1 ბოსტანი	90	0,13	1.	1-IV	30-IV	30	400	2 000	0,154	0,020
			2.	1-V	30-V				0,149	0,019
			3.	1-VI	30-VI				0,159	0,020
			4.	1-VII	30-VII					
			5.	1-VIII	30-VIII				0,149	0,019
2 ბაღები	140	0,19	1.	1-IV	10-IV	10	700	3 500	0,810	0,153
			2.	10-V	20-V					
			3.	1-VI	10-VI					
			4.	20-VII	30-VII					
			5.	20-VIII	30-VIII					
3 ვენახი	100	0,14	1.	20-IV	30-IV	10	700	4 200	0,810	0,113
			2.	1-V	10-V					
			3.	15-VI	25-VI					
			4.	1-VII	10-VII					
			5.	20-VII	30-VII	15	0,540	0,075		
			6.	5-VIII	20-VIII					
4 სიმინდი	210	0,29	1.	10-IV	20-IV	10	600	3 000	0,694	0,201
			2.	10-V	25-V	15			0,462	0,134
			3.	10-VI	25-VI				0,694	0,201
			4.	10-VII	20-VII				0,462	0,134
			5.	5-VIII	20-VIII					
5 პარკოსანი	70	0,10	1.	10-IV	20-IV	10	500	2 500	0,578	0,057
			2.	20-V	30-V					
			3.	1-VI	10-VI					
			4.	10-VII	20-VII					
			5.	1-VIII	10-VIII					
6 სამ. ხორბაღი	60	0,08	1.	10-IX	25-IX	15	600	1 200	0,462	0,037
			2.	1-IV	15-IV					
7 მრავალბალახი	50	0,07	1.	1-IV	10-IV	10	3 000	600	0,694	0,048
			2.	20-V	30-V					
			3.	15-VI	25-VI					
			4.	1-VII	10-VII					
			5.	20-VIII	30-VIII					
8 სულ	720	100 %								

გრაფიკი 2. ჰიდრომოდულის დაკომპლექტებული გრაფიკი

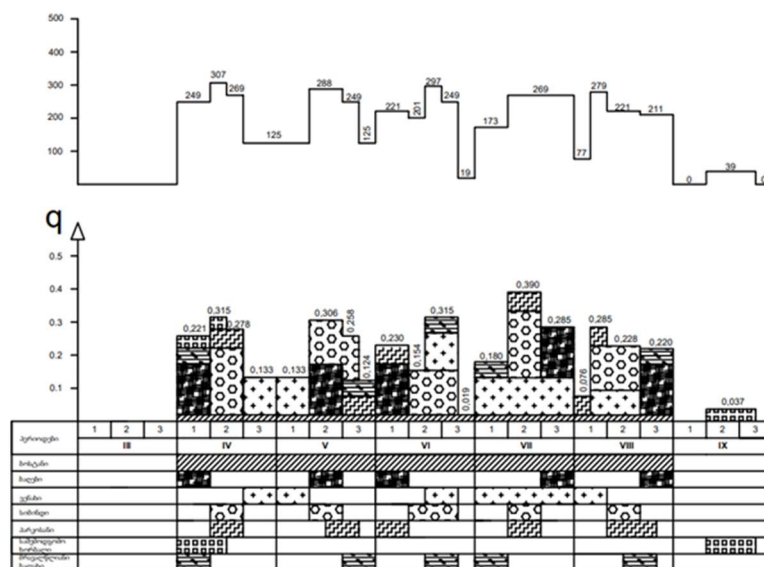
ჰიდრომოდულის დაკომპლექტებული გრაფიკის აგების შემდეგ განისაზღვრა მეურნეობისათვის საჭირო წყლის რაოდენობა ლ/წმ, აგებული იქნა წყალმოთხოვნილების მრუდი (იხ. ცხრილი 3 და გრაფიკი 3).

ცხრილი 3. მუხურის საჭირო წყლის რაოდენობის განსაზღვრა (Q_{ნეტო} და Q_{ბრუტო} ფართობები)

გრაფიკი 3.

	წყალმოთხოვნების პერიოდები		წყალმოთხოვნილება, ლ/წმ	
	დაწყება	დამთავრება	Q ნეტო, ლ/წმ	Q ბრუტო, ლ/წმ ჰა
1.	1-IV	10-IV	187	249
2.	10-IV	15-IV	230	307
3.	15-IV	20-IV	202	269
4.	20-IV	30-IV	94	125
5.	1-V	10-V	94	125
6.	10-V	20-V	216	288
7.	20-V	25-V	187	249
8.	25-V	30-V	94	125
9.	1-VI	10-VI	166	221
10.	10-VI	15-VI	151	201
11.	15-VI	20-VI	223	297
12.	20-VI	25-VI	187	249
13.	25-VI	30-VI	14	19
14.	1-VII	10-VII	130	173
15.	10-VII	30-VII	202	269
16.	1-VIII	5-VIII	58	77
17.	5-VIII	10-VIII	209	279
18.	10-VIII	20-VIII	166	221
19.	20-VIII	30-VIII	158	211
20.	10-IX	25-IX	29	39

ჰიდრომოდული დაკომპლექტებული გრაფიკი წყალმოთხოვნილების მრუდით

დასკვნა

დადგენილი იქნა რომ რაიონი ეკუთვნის არასაკმარის ზონას, უახლოვდება გვალვიანს. განისაზღვრა სამეგრელოს ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის თითოეული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებით დაკავებული ფართობის წილის პროცენტული შემადგენლობა მთლიან ფართობთან. დადგენილი იქნა თითოეული კულტურის მორწყვის ნორმა, განსაზღვრული იქნა წყალმოთხოვნილება სარწყავი პერიოდების მიხედვით. აგებული იქნა წყალმოთხოვნილების მრუდი.

გამოყენებული ლიტერატურა

- [1] დ. გუბელაძე, თ. ხარაიშვილი - „სასოფლო-სამეურნეო ჰიდრომელიორაცია“ სახელმძღვანელო 650 გვ <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234-/320999> თბილისი, 2020წ. სტუ-ს ცენტრალური ბიბლიოთეკა.
- [2] დ. გუბელაძე, თ. ხარაიშვილი „სასოფლო სამეურნეო მელიორაციის პრაქტიკუმი“ 2018 წ. 322 გვ. ISBN978-9941-8-0713-8 სტუ-ს ცენტრალური ბიბლიოთეკა 631.6.გ-921
- [3] გ. ტუღუში, პ. ტუღუში, თ. ხარაიშვილი - „სასოფლო-სამეურნეო ჰიდროტექნიკური მელიორაცია. მიწების მორწყვის განსაკუთრებული სახეები, გაწყლოვანება და წყალმომარაგება“. თბილისი, 2000 წ. 78გვ. სტუ-ს ცენტრალური ბიბლიოთეკა;
- [4] ი.ყრუაშვილი, ი.ინაშვილი - „წყლის რესურსების მენეჯმენტი სოფლის მეურნეობაში“. სტუ. თბილისი, 2009 წელი. 184 გვერდი. სტუ-ს ცენტრალური ბიბლიოთეკა : <http://www.gtu.ge/publishinghouse/> ISBN 978-9941-14-759-3
- [5] თ.ხარაიშვილი მონოგრაფია სიმინდის მოსავლის პროგნოზირება გამომცემლობა ინდ.მეწარმე გოჩა დალაქიშვილი ISBN9789941-8-10060 თბილისი, , 136გვერდი

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific
Conference «Foundations and Trends in Research» (March 30-31, 2023).
Copenhagen, Denmark, 2023. 236p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Copenhagen

Lindestien, 23

2605 Brøndbyøster Copenhagen,

Denmark